УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

ЖУРНАЛ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ТОВАРИСТВА

1-3 (101-103). Рік XXVI

1989

НЬЮ-ЙОРК ТОРОНТО МЮНХЕН

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК — **THE UKRAINIAN HISTORIAN**

Журнал Українського Історичного Товариства — *Journal of The Ukrainian Historical Association*

Видає Українське Історичне Товариство

Статті з цього журналу індексуються в *Historical Abstracts, America: History and Life* і *Bibliography of Slavic and East European Studies.*

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

ЖУРНАЛ ІСТОРІЇ І УКРАЇНОЗНАВСТВА

Під загальною редакцією
ЛЮБОМИРА ВИНАРА

Числа 1-3 (101-103) **1989** **Том 26**

ISSN: 0041-6061

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК | **THE UKRAINIAN HISTORIAN**

Видає: Українське Історичне Товариство

Published by The Ukrainian Historical Association

Усі матеріяли до Редакції просимо надсилати в двох примірниках на адресу:

"The Ukrainian Historian"
P.O. Box 312
Kent, Ohio 44240
U.S.A.

або

"The Ukrainian Historian"
3804 Oxford Ave.
Montreal, Que. H4A 2Y2
Canada

Редакція застерігає собі право скорочувати і виправляти матеріяли. За зміст статтей і рецензій відповідають їхні автори. Прохається авторів надсилати матеріяли в двох машинописних примірниках, статті обсягом не більше 25 стор., рецензії, замітки і інші матеріяли до 10 стор. Не прийняті до друку рукописи авторам не повертаються. Передруки дозволені лише за згодою Головного Редактора.

The Editors are not responsible for statements either of fact or opinion made by contributors.

Articles appearing in this Journal are abstracted and/or indexed in *Historical Abstracts, America: History and Life, Bibliography of Slavic and East European Studies,* and *MLA International Bibliography.*

ЗМІСТ

ШЕВЧЕНКОЗНАВСТВО

Юрій Бойко: Шевченкова національно-революційна концепція та Шевченкове застосування її 7
Марко Антонович: «І Архімед і Галілей» (Інтерпретація) 19

ІСТОРІОГРАФІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

Любомир Винар: На службі історичної науки: 25-ліття «Українського Історика», 1963-1988 29

1000-ЛІТТЯ ХРИЩЕННЯ УКРАЇНИ

Теодор Мацьків: Чи княгиня Ольга прийняла християнство в Царгороді 43
Аркадій Жуковський: Вклад Київської Духовної Академії і її «трудів» на культурному і богословському відтинках 50
Олександер Домбровський: Науковий конґрес у Мюнхені з нагоди 1000-ліття Хрищення України-Руси 65
Володимир Жила: Під прапором тисячоліття 74

ГРУШЕВСЬКІЯНА

Михайло Грушевський: Розвиток українських досліджень у XIX столітті і вияви в них основних питань українознавства 82

ЕПІСТОЛЯРНА СПАДЩИНА В. АНТОНОВИЧА

Недруковані листи В.В. Антоновича до Ф.К. Вовка 92

СПОГАДИ

Наталія Полонська-Василенко: Революція 1917 року 106
Микола Василенко: Моє життя 114
Володимир Кубійович: Мої візити у Митрополита Андрея Шептицького 121

БІБЛІОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Bohdan Wynar: Doctoral Dissertations on Ukrainian Topics in English 124

З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПРЕСИ

Борис Левицький: «Нове Село»: Історична справка 136

РЕЦЕНЗІЙНІ СТАТТІ

Василь Верига: На українсько-жидівські теми 140

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

М.Ю. Брайчевський, *Утвердження християнства на Русі* (М. Антонович) 148
A Thousand Years of Christianity in Ukraine (О. Домбровський) 150
George Knysh, *Eastern Slavs and the Millenium* (М. Антонович) 152
The Foreign Office and the Famine (Thomas Prymak) 153
J. Bojko-Blochyn, *Dmytro Ivanovyč Čyzevs'kyj* (Т. Мацьків) 155

НАУКОВА ХРОНІКА

Наукова Рада при СКВУ 158
Звіт з діяльности Наукової Ради 160
У справі заснування Міжнародноі Асоціяції Украіністів 170

ДОКУМЕНТАЦІЯ

Народній Рух Украіни за Перебудову 171

НАДІСЛАНІ ВИДАННЯ 178

АВТОРИ 180

CONTENTS

Shevchenko's National-Revolutionary Conception, *by Yurii Boiko* 7

"Archimedes and Galileo": Interpretation, *by M. Antonovych* 19

Service to Historical Scholarship: Twenty Five Years of
"The Ukrainian Historian," 1963-1988, *by Lubomyr Wynar* 29

The Question of Princess Olha's Acceptance of Christianity
from Constantinople, *by Theodore Mackiw* 43

The Contribution of Kievan Theological Academy
and Its "Trudy," *by Arcady Joukovsky* 50

The Munich Scholarly Congress on the Millennium
of Christianity in Ukraine-Rus', *by Alexander Dombrowsky*...............65

Impressions from the Ravenna Scholarly Congress, *by V. Zhyla*...............74

The Development of Ukrainian Studies in 19th Century,
by Mykhailo Hrushevsky...82

Unpublished Letters of V. Antonovych to F. Vovk 92

Revolution of 1917: Memoirs, *by Natalia Polonska-Vasylenko*...............106

My Life: Memoirs, *by Mykola Vasylenko*...................................114

My Visits with Metropolitan Andrei Sheptytsky, *by V. Kubijovych* 121

Doctoral Dissertations on Ukrainian Topics in English
During the Years 1928-1986, *by Bohdan Wynar*..........................124

"Nove Selo": Historical Note, *by Borys Levytsky* 136

Ukrainian-Jewish Relations: Review Article, *by Wasyl Veryha* 140

Reviews..148

Chronicle 158

Documentation 171

Books Received 178

Contributors 180

Шевченкознавство

Юрій Бойко

ШЕВЧЕНКОВА НАЦІОНАЛЬНО-РЕВОЛЮЦІЙНА КОНЦЕПЦІЯ ТА ШЕВЧЕНКОВЕ ЗАСТОСУВАННЯ ЇЇ

Про Шевченка як революціонера, писалося надзвичайно багато, з різних точок зору, з різних світоглядових позицій. Писали на цю тему не тільки ляїки, але й шевченкознавці. В наслідку цього маємо суперечний образ революційности великого поета. Щоправда, ніхто вже не сумнівається в революційному значенні дуже багатьох творів Шевченка. Характер же революційности його писань звівся в основному до двох трактувань. Одне з них: Шевченкові твори розбудили і наснажили національну свідомість українського суспільства, сприяли позитивним явищам у перебігові національної революції й після поразки визвольних змагань 1917-19 рр., ці твори залишилися незмінним збудником устремлінь до національної свободи дальших поколінь українства, входячи як революційний фактор в нашу сучасність. Стало підкреслювано романтичний розмах Шевченкового революціонізму. Віддавано данину боротьбі поета проти кріпацтва, як його історичну заслугу, і в цій соціяльній площині його протестантизму бачено також і широту ідеї визволення людської особистости від усякого гніту.

Друге трактування революційности Шевченка, хоч і не заперечувало національно-визвольного характеру його поезії, але розглядало цю функцію його творів більш чи менш як історично обмежену, нераз вказуючи на вияви «національної обмежености» поета у цих його поглядах. Немов би тактовно складані коментарі до окремих поезій мали наголошувати для читача цю «обмеженість» Кобзаря. Тут фальсифікація доходила до неймовірних виявів, як от у совєтському «Кобзарі» видання 1935 року. Для фальсифікування притягувано й міжнародньо відомих вчених, як, напр., О. І. Білецького з його насвітленням поеми «Великий Льох».

Шевченкову революційність бачено в площині його, мовляв, інтернаціональної співпраці з Добролюбовим і Чернишевським. Боротьбу проти кріпацтва особливо і не зайво наголошувано, лише висновки з цього, що Шевченко був головно і передусім поетом соціяльним, були перебільшені і затьмарювали загальний характер поетичної фізіономії нашого поета. В останніх десятиліттях відродилося фальшування текстів Шевченка, воно було гірше, ніж за царських часів, бо в тій давнині випущені рядки позначались крапками, в останніх же десятиліттях скорочувався текст Шевченка так, щоб рядовий читач не міг помітити скорочень. У «Кобзарі» видання періоду «застою», приміром, «Сон» («У всякого своя доля») був скорочений, випущено рядки про «землячка з циновими ґудзиками» і

Шевченкова гідна заява — «вмію та не хочу» — говорити по «здєшньому» — зникла. Шевченка використовувано для совєтської політики антиколоніялізму у третьому світі, як носія інтернаціоналізму, при чому «Кавказ» залишився глибоко в тіні, а «Заповіт», як, мовляв, «програма клясової боротьби», видавався чепурненькою книжечкою в перекладі на багато десятків мов.

На цьому зловмисному перекрученні Шевченкової революційности я не хочу спинятися, її облудний характер загальновідомий, а обурливі деталі, що потребували спростування, я, по можливості без темпераменту, перевів у ряді моїх статтей.

Погляд перший, що я його відзначив як погляд національно свідомого українства, в основному правдивий і вимагав би лише докладнішого розроблення літературознавцями на спілку із соціологами та істориками. Така пов'язана співпраця фахівців різного типу багато що уточнила б у нашому вивченні революційности Шевченка, а може поповнила б дослідження новими фактами й висновками. Поки така співпраця наступить, літературознавець не сміє відвертати ока від дослідження революційности Шевченка, хоч, власне, ця проблема і не є переважно літературознавчим об'єктом. Дослідник повинен іти назустріч найскладнішим питанням зі згаданої сфери, обертаючися і в історика і в соціолога, в дослідника соціяльної психології різних шарів українського народу Шевченкової епохи і пізніших періодів, в яких поезія Шевченка діяла революціонізуюче, він повинен стати аналітиком фолкльористики, з якої виростала генетично і далі розвивалась поетова революційність, вивчати вплив його полум'яних творів на дальший розвиток української літератури і політичної думки (що почасти лише робиться). Дослідник повинен насамперед уникати плиткої цитатоманії поетичних текстів Шевченка з додаванням до цього загальних суб'єктивних завваг, збиваючись тим самим на шлях публіцистики.

Треба раз і назавжди сказати, що Шевченко не був у поезії аґітатором, його революційність була світоглядово глибинною і виростала з великої поетичної складности, яка мала свій літературний стиль тодішнього часу, однак і ламала їх своєю геніяльною мистецькою силою. З того, що належить літературі, мистецтву слова, виростала його ідейна глибина; неповторність мистецької сили і духової глибинности були тим фактором, що діяв ідейно, діяв революціонізуюче тою мірою, якою сучасники й дальші покоління спроможні були сприйняти повнотність його складної словесної тканини.

Сам Шевченко не написав ніякого трактату про революцію і про революційні завдання, він також не написав такої своєї біографії, з якої видно було б, як він практично проводив революційну дію. Що він революційно діяв, як поет, це ясно, інколи видно з разючою ясністю, як от у його поемі «Холодний Яр», чи «Осії гл. XIV», де слово виростає грізно, палюче. Мистецьке, повноцінне, воно разить ворога. Людина такого темпераменту не могла обмежитися лише літературою. Шевченко мусів діяти і як практик-революціонер. І саме ця сторона діяльности поета мало досліджена. У багатьох спогадах сучасників Кобзаря розси-

пано ряд згадок про революційні кроки Шевченка, але перевірка вірогідности виявляє, що такі згадки часто не витримують критики. Кількакратне згадування ряду мемуаристів про те, що Шевченко під час двох перших подорожей по Україні дуже йшов на зближення з кріпаками, імовірне, але не розкриває ні суті розмов, ні можливости організаційно-революційної дії: напрошується взагалі сумнів, що в тодішніх обставинах конкретна практична дія серед суспільного загалу для нього ледве чи була можлива. Відому леґенду про те, що Шевченко показував серед гурту селян на маніпуляції із зернами силу народу і безсильність царя, викрив Іван Франко, вказуючи, що це був спосіб польських пропаґандистів у їхній дії серед селян. Ця констатація Франка щодо поляків слушна, але постає питання, чому Шевченко не міг би повторити цього пасажу із зернами слідом за польськими пропаґандистами. Що поет знався в польській пропаґанді на Україні, ясно вже із багатьох дослідів. Відомо, що примітивну під мистецьким оглядом україномовну аґітаційну поезію Тимка Падури Шевченко засуджував. І це є непрямою вказівкою на характер практично-революційної дії Шевченка в часах його перших приїздів на Україну з Петербурґу. Трудно сумніватися в тому, що він читав селянам у вузькому гурті уривки із своїх революційних поезій, тих, що легко доходили до серця і розуму українського селянина, міг додавати свої коментарі. Що так воно було, потверджує біблійно-релігійний стиль його «Давидових псалмів», вони були розраховані не стільки на інтеліґентного читача, як безпосередньо на психіку малоосвіченого або й неписьменного селянина; релігійність, глибока побожна настроєвість зливаються із революційно-політичним кредом поета. Хоч «Холодний Яр» і був гарячковою полемікою проти А. Скальковського, який написав наклепницьку книжку на гайдамацький рух, однак твір Шевченка надавався до революційного збудження народньої маси, серед якої ще жила пам'ять про гайдамаків. Думи про Хмельницького ще співали тодішні кобзарі, і Шевченкові не важко було розширити історичну свідомість братів-гречкосіїв поезією. «Стоїть в селі Суботові», «Розриту могилу» легко можна було пов'язати з тодішніми археологічними розкопами, підкресливши їх грабіжницько-окупаційний характер. Цим Шевченко спирався на історичну пам'ять народу і закріпляв її. Повторюю, тут не було наперед наміченої тенденції творів, вони писалися *не* на поставлене пропаґандивне завдання, але муза поетова, творячи, мала відчуття присутности читача. З цього випливала суґестивна сила поезій.

За Шевченкових часів було ще багато народних пісень антимосковського змісту.

«Катерино. вража дочко,
Що ж ти наробила
Степ широкий, край веселий
Та й занапастила».

У своєму оповіданні «Пригоди в дорозі» О. Кониський занотовує початок пісні, що линула зі степу: «Ой, колись була розкіш-воля». Але збірка

оповідань призначалась для видання в Росії і тому пісню не можна було подати в її повному тексті.

Обережні фолкльористи знали також, що антимосковські пісні через цензуру не пройдуть, а з середини 19 століття народня пам'ять щодо політичної історії України виразно затиралася, наслідком чого майже не маємо пісень цього ґатунку. Краще було із антимосковськими прислів'ями, які у збірці Носа (Симонова) губилися серед різнородного матеріялу і не так впадали в очі цензорові та дійшли до нас.

Шевчено до заслання, як революціонер, спирався на антимосковську свідомість народу, підсилював її, висотував з неї політичний ідеал майбутнього.

«Була Польща, була Польща, а стала Росія» — співав народ. Він зафіксував у свідомості дві політичні структури, які не надто для нього різнилися між собою, але це все таки був початок історико-політичного мислення. Оце саме і закріпляв, розвивав Шевченко під час своїх перших повернень на Україну. Позитивним народнім ідеалом була Козаччина. У молодого Шевченка цей ідеал також існував. Він у нього ускладнявся новими революційними ідеями. Серед вільнолюбної інтеліґенції українського напрямку вони носилися в повітрі. Назва товариства «мочемордів» була не лише виразом веселости гурту радикальних українських інтеліґентів, здогад М. Новицького,[1] що в цьому колі були республіканські ідеї, промовляє до мене; «мочеморди» — це було прикриття, заховання чогось більшого. Також думка О. Дорошкевича в «Етюдах з Шевченкознавства», що Шевченко дещо знав про утопійних французьких соціялістів, не позбавлена рації, і познайомитися міг Шевченко з цим родом соціялізму ще перед засланням.

Шевченко не був «бунтівник», як пробував його на початку совєтської влади насвітлити Григорук,[2] не був він і поетом передпролетаріяту, як його означив Річицький.[3] Його революційна концепційність виростала як всеукраїнська, про що мені вже доводилося писати.[4] Віхи його незавершеної концепційности перед засланням — в його «Посланії», в «Кавказі», у «Великому Льохові», творах, адресованих не до тогочасного селянства, а до української інтелектуальної еліти, яка переписувала його нелеґальні твори.

Автором «Книг битія українського народу» був М. Костомаров, в цьому не можемо сумніватися, беручи до уваги цілість еволюції його ідей, серед яких висловлені в «Книгах битія» були навіть невідємною часткою його поглядів. Одначе й Шевченкові вже у 1840 році була не чужа ідея слов'янської єдности у свободі, як це бачимо з його післяслова до «Гайдамаків». Гострота революційних висловів, політична експресія фрази в «Книгах битія», слід думати, належала Шевченкові. Він міг бути останнім редактором важливого революційно-світоглядового документу.

---

[1] М. Новицький, «Мочиморди перед судом сучасників і досліду», *Життя і революція,* 1930, N. 3.

[2] Є. Григорук, «Великий бунтар», *Збірн. Тарас Шевченко,* Київ, 1921.

[3] А. Річицький, *Тарас Шевченко в світлі епохи,* Берлін 1923.

[4] Ю. Бойко, «Співець народнього єднання», *Нова Україна,* (Харків) ч. 3, 1942.

Знаємо, що Шевченко був за радикальні засоби здійснення утопії Кирилометодіївців. Але радикальність не здобула пляну здійснення, ні тактики, ні стратегії передбачуваного бою. Незавершеність революційної концепції Шевченка була обумовлена практичною неможливістю перевести в життя успішну національну революцію. З великою романтичною наснаженістю поет міг лише плекати настрій поготівля в народних масах. Навіть риштовання, на які знісся б український революційний дух, ще не були готові перед періодом заслання. Ситуація змінилася після повороту поета із Азії. Виникли нові передумови до дії, сформувалася концепція, почалася і пряма підготова до революційної дії.

Загальнознаним є, що заслання незвичайно підірвало здоров'я поета. Досить задокументованою є і та пригнобленість психіки, яка перервала його поетичну творчість на засланні, відоме й те, що лише надія на визволення із заслання виводила Шевченка із духової летарґії. Писання повістей російською мовою було для нього слабою розрадою, в них пригас його геній, і були вони розраховані на потрібний заробіток, з наміром просунути їх на російський літературний ринок нелеґальними дорогами.

Дослідникам не вдалося уточнити, в якій мірі Шевченкові щастило розвивати в засланні свою загальну й літературну ерудицію. Відомими є лише нечисленні видання, які потрапляли до його рук. Життя складалося так, що його революційна внутрішня настанова зростала; відчував він на собі стало приниження, знущання, а навколо спостерігав море зловживань, страждання своїх земляків-солдатів, поневіряння навколишніх «інородців», але й мужність поляків-засланців. Ролю останніх в підневільному житті Шевченка треба спеціяльно відзначити. Особливо в оренбурзький період, але також і в Новопетровську. Зберігся малюнок: Шевченко в товаристві поляків. На цьому малюнку, крім Шевченка, бачимо Броніслава Залєського, Юліяна Ковальського, Олександра Чернишова, Томаша Вернера, Євстафія Середницького, Людвіґа Турно, Олександра Попеля, Станіслава Домарацького, Людвіґа Липського, Балтазара Колесинського.[5] Не всі з названих осіб були польськими революціонерами, були й просто підозрілі для царського уряду. Але, приміром, Броніслав Залєський мав за собою вже досвід підпілля — річ ще не знана для Шевченка. Польське середовище засланців було для Шевченка вікном в тогочасну революційну Европу. Найважчими роками заслання Шевченка були роки 1855 і 1956, час важкої муштри і безнадійности в перспективі, гострого відчуття свого безправ'я. Новопетровське не було відмежоване від світу, і така подія, як Київська Козаччина не могла багато місяців залишатися невідомою поетові. Він довідався про неї ще в 1855 р., або щонайпізніше в 1856 році. В якій формі мали дійти віломості про події на Україні, ми не знаємо. Напевно не в усій повноті, бо ніхто з Київщини в цих роках, мабуть, не прибував до Новопетровська, в листах нічого виразно із-за цензури не могло дійти. Але також люди зокола, неукраїнці, що їх доля закидала в Новопетровськ, не могли обійти мовчанкою подій на Київщині, бо ж це

[5] Л. Хинкулов, *Шевченко і Москва*, 1957.

було либонь найширше заворушення тих часів у російській імперії. Вістка дійшла в період найбільшої безпорадности поета і відклалась десь у його свідомості.

У році визволення Шевченка із заслання події Козаччини вже серед тодішніх сучасників поета не були атракцією. Про них не згадувалося, вони притьмарилися в суспільній пам'яті. Але вони не зникли зі свідомости Шевченка. Вони підбадьорюють його революційний інстинкт. Кобзар не хоче фантазувати на інтимноболючі теми, про які він докладно довідається від ближчих друзів, а тим часом на сторінки його «Журналу» пнуться спостереження і настрої людини, що зустріла довгожданну свободу. Він шукає навколо себе земляків, що можуть бути носіями майбутнього світла. І знаходить спочатку ідеальну людину, земляка Скобелєва, що серед важких нещасть не втратив української душі, а також Андрія Обеременка, про якого нотує у «Журналі»:

«Незалежно від його простої, благородної вдачі, я полюбив його за те, що він за двадцять років нудного, гидкого солдатського життя не опоганив і не принизив своєї національної і людської гідности. Він геть у всьому зостався вірний своїй прекрасній національності. А така риса облагороднює навіть і неблагородну людину».

Нехай Господь пошле тихий кінець твоєму іспитові, мій незмінний друже! І хай поможе тобі Пресвятая Мати всіх скорбящих перейти ці безводні пустині, напитися солодкої Дніпрової води і вдихнути у змучені груди живуще повітря нашого прекрасного, нашого любого, рідного краю! (Т. Шевченко, Т. IX. Журнал, Чікаґо, 1960, с. 103).

Шевченко, повертаючись із заслання, їдучи Волгою, 7 вересня 1857 року вніс до свого «Журналу» знаменні рядки щодо близького побережжя:

«Це царів курган. За народнім переказом, Петро I, подорожуючи Волгою, спинявся на цім місці і виходив на цю гору, через що вона і дістала назву Царського Кургану. Гора ця своєю формою та розміром нагадала мені таку саму гору біля Звенигорода, Київської губернії в селі Ґудзівці. Можливо, що й Ґудзівську гору якийсь помазанник-пройдисвіт освятив своїм вшестям та земляки мої якось туго заховують у своїй пам'яті подібні посвячення. Вони (земляки мої) чи не здогадуються часом, що коли цар зійде на таку гору, то, мабуть, не даремне, а либонь для того, щоб неситим оком окинути околицю. Коли околиця покажеться неродюча, то він височайше звелить зробити її родючою і тоді потом і кров'ю кріпака угноїться яловий солонець. Земляки мої, мабуть, не без причини не освячують у своїй пам'яті таких урочищ».[6]

Це розрізнення психіки українського і російського народів було вже передумовою революційної активности саме на рідному терені. Щоправда «Журнал» переповнений вказівками на зв'язки Шевченка з російськими людьми ліберального типу, про наявність спільних опозиційних переживань, висловами пошани на адресу Герцена, декабристів.

Але вислови пошани чи симпатій ще не свідчать про співпрацю, про

[6] Т. Шевченко, *Твори*, т. XI, Чікаґо 1960, с. 129.

наявність спільної революційної дії. Серед фактажу Шевченкової біографії кінцевого періоду життя, так, як і молодечого, ми не знайдемо жадного факту спільної з російськими вільнодумцями дії. Обережно висунена Дорошкевичем гіпотеза про спілкування Шевченка з Чернишевським і Добролюбовим була обернена радянськими Шевченкознавцями в аксіому, на докладному запереченні якої я не хочу спинятися, бо я це вже робив у моїх друкованих працях кількакратно.

Герцен дуже поважав Шевченка, пробував створити в 1860 р. через Шевченка російсько-українську єдність за допомогою свого повноваженого Андрія Ничипоренка,[7] однак Шевченко не дався на таку співпрацю.

Російські радянські літературознавці ґрунтовно простежили біографічні факти Чернишевського і Добролюбова. Вони не знайшли жадної вказівки на те, що Шевченко горнувся до цих, за термінологією Леніна, російських революційних демократів, натомість є виразні докази, що обидва «коноводи» пробували використати популярне ім'я Шевченка в своїх цілях. Залучити Шевченка до свого табору вони не змогли, як не зміг до свого, слов'янофільського, залучити І. Аксаков, що найвиразніше виявилось в Шевченковій демонстративній, з національних позицій продиктованій відмові співпрацювати в журналі «Парус». Це заторкаю лише мимохідь, бо це вже з'ясоване в шевченкознавстві. Що Шевченко надіявся на національну революцію в неокресленій для нього ще часовій перспективі, що він духово до неї готував українську спільноту — це вже в шевченкознавстві — майже імпресіоністично-заторкнено, я вже дещо докладніше про це писав, розглядаючи його поезії останніх років життя. Але його практичні кроки в напрямку підготови української революції так і залишилися не дослідженими. Ф. Прийма, Є. Кирилюк, В. Дьяков дали у своїх працях мряковинні натяки на це. Але передусім з цензурних причин вони не могли виразніше висловитись.

* * *

1855 р. на Україні розгорнулася несподівана подія, яка дістала назву «Київської Козаччини». Саме тоді провадила Росія виснажливу і невдалу для неї війну проти Туреччини і її західньоевропейських союзників, які висадили в Криму разом з турками своє військо. Змагання з французами і англійцями було для імперії не під силу. Уряд проголосив «народное ополчение», за виїмком деяких губерній, зокрема київської. Українське селянство згадало про козацьке «ополченіє» 1812 р. за часів наступу Наполеона Бонапарте на Росію. З надією на відновлення козацтва пов'язувано визволення від кріпацтва. Згадувано часи давнини, коли селянство визволилося в національній революції, здобувши волю. Чутка міцно опанувала народні маси. Постало переконання, що урядовці й священики ховають царський маніфест про відновлення козацького війська, розгорнулася народня ініціятива творення козацьких загонів. Рух обхопив повіти: Канівський, Таращанський, Васильківський, Черкаський, Звенигород-

[7] *Шевченківський словник*, Київ, 1977, т. 2, с. 48.

ський, Київський, Уманський, а також заторкнув Радомський і Липовецький. Селяни покинули працювати на поміщиків. У їхньому розумінні вони вже були вільні від панщини і податків, їм належиться і земля, яку вони обробляли. Священиків примушувано читати царський маніфест про волю і козацтво.

Спочатку уряд хотів трактувати цей рух як патріотично-імперський, як вияв бажання битися за Росію і як антипольський, спрямований проти польських посілостей на Правобережжі. Пробувано словесно втихомирити селян, але це ніяк не вдавалося. Селяни виявили революційну ініціятиву. Організовано вони перейшли в наступ проти війська, особливо в селах Биковій Греблі, Березовій, у м. Корсуні, озброївшися списами та дрючками. Проти ворохобників військо вжило вогнепальну зброю. Багато повстанців лягло трупом. Подолані у боях, ув'язнені й карані на тілі, вони не чулися морально зламані й кляли москалів. Чимало ув'язнених вислано на Сибір.[8]

В листах до Шевченка не могло бути згадки про Київську Козаччину тому, що вся Шевченкова пошта контролювалася його старанними військовими «опікунами». Але чому в журналі про це немає згадки?

В журналі Шевченко був сміливіший, аніж його сміливі російські й напівукраїнські знайомі. Його нотатка про повстання в Китаї свідчить про це промовисто. Але інша справа, що і як треба робити ближчим часом на Україні. Це було найважливіше й найінтимніше, що як попаде ненароком у руки жандармів, буде підставою для знищення революційної ідеї в її сповиточку.

Шевченко вже на засланні здобував досвід конспіратора. Про себе він у листах писав, як про свого знайомого Дармограя, про свої картини, як про сувої матерії. Про Катеринославський селянський рух поет записав у щоденнику, як про сумну подію.[9] Масове утікання селян з Катеринославщини і Херсонщини на вимріяну волю (з двох лише повітів — 9 тисяч втікачів) під владу якогось царя, в золотій шапці, що сидить десь у Перекопі, роздає людям волю, а російські чиновники не мають над ним влади; що втікання до Перекопу безсило ущухло, коли виявилося, що це лиш новий селянський міт,[10] сповило душу письменника журбою. І так протиставилися дві великі події у свідомості поета: одна — Київська Козаччина з її огляданням на українську історичну традицію, з революційним активізмом мас, і друга — пасивна мрія про волю, відірвана від історичної пам'яті. Перша надія викликала оптимістичні міркування про Царів Курган, а друга — лише біль. Все це разом узяте давало матеріял для роздумів над тактикою і стратегією визвольної боротьби. Звідси почалася і творчість Т. Шевченка нового періоду.

Перший творчий крок по повороті із заслання зроблений революційно. «Юродивий» залишився незакінченим. У цій поемі хотів Шевченко зазир-

---

[8] *Україна,* 1929, липень-серпень, стор. 82-87.

[9] *Журнал,* 22 січня 1858 р.

[10] М. Антонович, Вірш Шевченка «Мій Боже милий...», *Річник Шевченко,* 8-9, Нью-Йорк, 1961, с. 21.

нути в Сибір, показати ширше засланих декабристів. Але як пов'язати декабристів з ідеєю розвалу Імперії? Це було б штучно, і Шевченко обмежився самим лише початком поеми. За писання «Неофітів» Шевченко взявся у грудні 1857 року, протягом чотирьох днів твір був готовий. Але відомо, що існували паралельні варіянти, їх, мабуть, написано пізніше, значить поет кількакратно застановлявся над текстом. М. Острик вважає «Неофіти» історіософічним твором.[11] Це, дійсно, так. За декорацією античного Риму совєтські дослідники останніх десятиліть бачать розправу Миколи І з декабристами, здебільшого спускаючи з уваги розправу над Кирило-Методіївцями. Шевченків історизм виходить за межі цих двох подій. Він бере проблему — тиран і носії чистої правди в універсальній площині. Ідея «всепрощенія» постала тут у Шевченка виразніше, ніж у попередніх його творах. Вона зформувалася на основі переконання, що пізнання святої правди найширшою народною масою стане такою всезагальною річчю, як це було з первісним християнством, і в такому разі, як і на зорі християнства, не буде сили, яка б могла протиставитися ідеалу справедливости. Щоб це сталося, нові апостоли повинні володіти могутнім словом, вони мають бути здатними на великі жертви. «Неофіти» передбачають загибель Імперії.

Російська тогочасна сатира так далеко не доходила. Тут виявилося революційне українство Шевченка. Куліш радив йому не друкувати цього твору. Шевченко обурився. Він, звичайно, і не думав про друк. Твір мав розходитися поміж певними людьми, в рукописних копіях. У відміну від російських т. зв. революційних демократів, яких можна пов'язувати хіба із звульґаризованим на російському ґрунті французьким просвітительством (35 томів енциклопедії, зредаґованої Д. Дідро і д'Алямбером, були для них за важким баґажем!)

«Неофіти» своєю релігійною насиченістю, молитовністю, протистоять «просвітительському» атеїзмові Чернишевського. У «коновода» російських революційних демократів можна шукати в романі «Что делать?» раціоналістичну прямолінійність романів вернейського мудреця, постаті героїв Чернишевського діють, немов ляльки на шнурку. У російського автора вони позбавлені будь-якого мистецького ґлянцу. Шевченко був носієм мистецької складности, романтичного вгляду в тайни буття, сплітав наостанці романтику з мудрою клясикою. І якщо він доторкався досвіду енциклопедистів, про яких він згадує, то хіба у своїй вірі в людський розум, у надзвичайне значення науки. З цього висновок для нього — якнайбільше масове поширення знань. Знання мало б відіграти руїнну ролю супроти прогнилого світу рабства — і тоді «будуть люди на землі». Звідси двораменність Шевченкової революційности — намір широко, сміливо нести науку в українські народні маси, з другого ж боку, підготовляти безпосередньо революцію. Масова народна туга за волею існувала, існувала у становленні й активність, але вона була лише частинно оперта на українську традицію вона була до болю сліпою. Цей стан вимагав двораменности дії: в поезії і в реальнім житті.

---

[11] М. Острик: «Неофіти», *Шевченківський словник*, 1977, Т. II, с. 44-45.

Після «Неофітів» і «Юродивого» наступає довша павза щодо творення нових поезій. Шевченко обробляє колишні свої захалявні твори і уважно розглядається навколо. Сповнений почуття відповідальности перед українським народом, він оцінює імперську ситуацію, переймається ідеєю покликання на ролю провідника національно-визвольних стремлінь. Йому ясно, що обережні Куліш і Костомаров не можуть прокладати шлях у майбутнє. Ні спогади, ні листування, ні «Журнал» не вказують на відродження колишньої близької дружби цих трьох особистостей. Спільне барвисте минуле в шуканні національної долі лишалося позаду...

* * *

«Сон» («На панщині пшеницю жала») написано 13 липня 1858 року. Сон нещасливої селянки коло свого немовляти. Ця поезія не є бойовою. Але тужливість її вражала і вражає навіть сьогодні. Мрія селянки — про майбутнє щастя її дитини — сина Івана, вільного від кріпацтва, господаря на власній, вільній землі... Поет маніфестує центральне ядро своєї революційности: повалення кріпацтва і безплатне наділення селян землею. Саме носійкою цих ідеалів вважав Шевченко Марію Олександрівну Маркович. І тому з такою чулістю, сердечністю вітав її поезією, величаючи її своєю донею, марно сподіваючися, що вона продовжить його революційне діло.

В «Подражанії XI псалму» підніс поет ролю поетичного слова в боротьбі, віру, що слово своєю силою може творити чудеса. Надіючися на геніяльну чудесність своєї революційної поезії, він дуже дбав про її нелеґальне поширення. «Ісаія. Глава XXXV» — це не що інше, як ораторія во славу нового світу, що постане для довготерпеливих убогих невільників. «Веселії села», прийдешній земний рай, змальовано з біблійною екзальтацією. Він, цей рай, настане, коли незрячі дива Господні побачать, коли німим отверзуться уста. Поета хвилює просвітительське чудо. Бо коли мільйони усвідомлять свою людську гідність, тоді поневоленню настане кінець. Біблійний текст проєктується, накладається на основну ідею просвітительства. Раціоналістичне просвітительство перекладається в чужі йому релігійні рамки. У цьому просвітительстві надія схрещується зі зневірою. Особливо в поезії «Не нарікаю я на Бога»,

Орю,
Свій переліг-убогу ниву!
Та сію слово. Добрі жнива
Колись то будуть!.. І дурю
Себе таки, себе самого».

Поет каже, що він сіє «волею ясною» і «розумом», а посів якщо і не дасть «доброго жита», та все таки

«лучше одурить себе таки, себе самого,
Ніж з ворогом поправді жить».

З просвітницької перспективи Шевченко пише

«І день іде, і ніч іде
І голову схопивши в руки,
Дивуєшся: чому не йде
Апостол правди і науки».

З цієї ж таки просвітницької настанови історіософічно дивиться поет і в поезії «І Архімед і Галілей». Та ця поезія оптимістична. Наука пішле на службу владущим, але майбутнє обіцяє щось зовсім протилежне!

«Врага не буде, супостата,
А буде син, і буде мати
І будуть люди на землі».

Цілком альтернативно звучать поезії «Я не нездужаю нівроку», «О люди, люди небораки», «Подражаніє Ієзекіїлю, глава 19» і «Осії глава XIV». Саме в останній іде мова про Україну, і тільки про неї. Ідея революційного змагу запалює душу поета, нею напоєні згадані нами поезії, революційний настрій звідси променює і на інші твори того часу. «Молитви» — це вже поєднання революційности із мудрим євангельським просвітництвом. В поезії «Бували войни» невблаганна Немезіда вже дала свій присуд імперському дубові, коріння якого вже догниває, і одвічні зрадники України, «дядьки отечества чужого», не врятують колоса, і сморід від його гнилого падіння розвіється:

«А ми помолимося Богу
І не багаті, і не вбогі».

Якщо врахувати специфіку поетики Шевченка останнього періоду, то під «не багатими» слід вважати не пересичених усіма «добрами землі», а під «не вбогими» освітлених наукою людей, що спираються на євангельську доброчинність.

Синтезу двох підходів до життя знайдено. Світла наука має сполучатися із невблаганно-революційним поготівлям. Тут не було місця для опортунізму. Шевченкова ненависть до заспокійливого лібералізму заакцентована окремими творами, «Колись то ще, во время оно» — твір не випадковий, він сатирично натякає на реформенний дух перших років царювання Олександра II.

Справжня поезія не може і не повинна створювати політичну програму. Натомість може вона започаткувати стратегію боротьби й дати переконання в перемогу. Це завдання і покликання Шевченко виконав.

Поезії Шевченка ширились не тільки через друк, але й інтенсивно й рукописними копіями, серед цих копій були і його політичні твори, що ще за життя поетового оберталися в революційну зброю. Леґальним друком з'явилося за кордоном в 1859 році ляйпциґське видання «Новые стихотворения Пушкина и Шевченко», з багатьома помилками тут вміщено «Кавказ», «Холодний яр», «Заповіт», «Розриту могилу», «За думою

дума», «І мертвим і живим». Щоб охоронити себе від арешту, поет мусів перед поліційними чинниками заявити, що його твори з'явилися в Ляйпціґу без його дозволу і потрапили закордон без його сприяння. Але в тому ж році його поезії знову надруковано в Ляйпціґу вже без творів Пушкіна, і тут мабуть була вже українська рука, яка й переправляла в Імперію надруковане.

(Далі буде)

М. Антонович

«І АРХІМЕД І ГАЛІЛЕЙ»

(Інтерпретація)

Дослідники постійно пробували вияснити задовільно цей вірш Шевченка і подати його інтерпретацію. Найближче до повного з'ясування вірша підійшов С. Смаль-Стоцький, хоч і в його інтерпретацію доводиться внести певні корективи. Не забуваймо, що від його смерти вже минуло понад 50 років. Про вірш «І Архімед і Галілей» дотепер писали та пробували його інтерпретувати В. Сімович,[1] С. Смаль-Стоцький,[2] Є.Ю. Пеленський,[3] Л. Білецький,[4] Ю. Шевельов,[5] Ю. Івакін,[6] Ю. Грабович[7] та інші.[8] Дехто із згаданих дослідників давав свою інтерпретацію в рамках

---

[1] Тарас Шевченко, *Кобзарь*. Народнє видання з поясненнями і примітками Д-ра Василя Сімовича. (Катеринослав-Кам'янець-Ляйпціґ, Українське видавництво в Катеринославі, 1921), Заходами Євг. Вирового. 416 стор. (Далі — Сімович).

[2] С. Смаль-Стоцький, «Останній рік Шевченкової поетичної творчости», *Праці Українського Історично-філологічного Товариства в Празі*, т. II, Прага 1939, стор. 1-10; для нас цікаві стор. 7-10. Здається у 1934 р. на Шевченківські роковини С. Смаль-Стоцький підготував інтерпретацію «І Архімед і Галілей», яка на засіданні Істор.-філол. Т-ва в Празі викликала дуже завзяті дебати. Ця стаття була здається друкована в львівських «Дзвонах», яких ми не маємо під руками. (Далі — Смаль-Стоцький).

[3] Є.Ю. Пеленський, *Шевченко-клясик*, (Краків-Львів, «Українська книга», 1942). (Далі — Пеленський).

[4] Тарас Шевченко, *Кобзар*, Вінніпеґ, УВАН у Канаді. 1954, т. IV. Редакція статті й пояснення Д-ра Леоніда Білецького. Текст: стор. 308. Стаття Л. Білецького, «Творчість Шевченка у 1860-му році», стор. 320-352 (про «І Архімед і Галілей» стор. 338-339 і пояснення, стор. 539-540). (Далі — Білецький).

[5] Georg V. Shevelov, "The Year 1860 in Ševčenko's Work," in Taras Ševčenko 1814-1861. A Symposium ed. by Volodymyr Mijakovskyj and Georg Y. Shevelov on behalf of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the US. Mouton & Co. 1962, pp. 68-106. (Далі Шевельов).

[6] Ю.О. Івакін, *Коментар до «Кобзаря» Шевченка*. Поезії 1847-1861 років (Київ, АН УРСР «Наукова думка», 1968), стор. 357-365. (Далі — Івакін).

[7] Georg G. Grabowicz, The Poet as Mythmaker. A Study of Symbolic Meaning in Taras Ševčenko. (Cambridge, Mass., Harvard Ukrainian Research Institute, 1982), 170 p. Див. «І Архімед і Галілей» у покажчику. (Далі Грабович).

[8] Ще перед революцією підготував «Кобзаря» з примітками для народу А. Верзилів. Праця не вийшла друком, але, мабуть, десь зберігається в архівах Чернігова чи Києва. Лише другорядне значення мають напр. коментарі до вірша в

коментаря до тексту «Кобзаря» (В. Сімович, Л. Білецький), дехто обговорював цей вірш в рамках своєї концепції (Ю. Шевельов, Ю. Грабович), а дехто подавав спеціяльне дослідження-інтерпретацію (С. Смаль-Стоцький та Ю. Івакін).

* * *

Спершу декілька слів до датування вірша. Дата під віршем у «Більшій книжці» «24 сентября [1860, С-Петербург]» — це, очевидно, дата переписання, може остаточної редакції вірша, а не написання його. На це вказує в першу чергу «автограф перших шести рядків вірша, записаних чорнилом і синім олівцем на окремому аркуші (Н. 16)».[9] Отже вірш був уже раніше задуманий і принаймні частково написаний, а вже опісля переписаний у «Більшу книжку».

Крім того, треба брати до уваги тодішній душевний стан Шевченка після розриву з Ликерою Полусмаківною. 14 вересня Шевченко записує в «Більшу книжку» два твори «Барвінок цвів і зеленів» і «Плач Ярославни» — обидва добре віддзеркалюють душевний стан Шевченка; 24 записано вірша «І Архімед і Галілей»; 27 вересня він знов присвячує Л.(икері) вірш «Поставлю хату і кімнату», що кінчається скорбним рядком «Запалиш рай мій самотний».

Ще на початку жовтня 1860 р., коли Шевченко ніби почав потроху приходити до пам'яті, у нього прориваються часом рядки невимовного жалю і душевного болю — «Минули літа молодії» (18 жовтня). Ще 4 листопада рядки «Якби з ким сісти, хліба з'їсти» сповнені безнадії. У такій констеляції вірш «І Архімед і Галілей» вже надто виходить із рамок тодішніх переживань Шевченка. Він міг тоді вірша остаточно проредаґувати, відшліфувати, переписати, але склав він його, мабуть, раніше.

На деякі міркування наводить також почерк, яким записані вірші того часу. Перед розривом, 5 серпня Шевченко каліграфічно записав у «Більшу книжку» вірш Ликері, опісля аж до початку жовтня він записує вірші недбалою, а може й нервозною рукою. Щоправда, уважна каліграфія 5 серпня могла мати й іншу причину. Шевченко хотів, щоб малограмотна Ликера прочитала сама того вірша.

* * *

Текст нашого вірша такий:

«*Кобзарі*» 1840-1940, Прага 1940 видання Д. Дорошенка і д-ра С. Сірополка. Як зазначено на стор. 343 автори подали інтерпретацію за проф. Ст. Смаль-Стоцьким. Автор гасла «І Архімед і Галілей» у першому томі *Шевченкового Словника* (Київ 1976), стор. 244 пішов за Ю. Івакіном. Цю інтерпретацію приймає теж здебільшого Ю. Грабович, хоч і підпорядковує її своїй «концепції».

[9] Тарас Шевченко, *Повне зібрання творів у шести томах*. Том другий. Поезії 1847-1861 (Київ, АН УРСР, 1963), стор. 601.

І Архімед і Галілей
Вина й не бачили. Єлей
Потік у черево чернече!
А ви, святиє предотечі,
По всьому світу розійшлись
І крихту хліба понесли
Царям убогим. Буде бите
Царями сіянеє жито!
А люде виростуть. Умруть
Ще незачатиє царята...
І на оновленій землі,
Врага не буде, супостата.
А буде син, і буде мати,
І будуть люде на землі.[10]

Уже перший рядок викликав розходження думками і спори. В. Сімович натякав на те, що Архімед — математик і фізик і Ґалілей — астроном і фізик вказують на пов'язання вірша з точними науками.[11] Його думку значно поширив і уточнив Смаль-Стоцький:

Не даремно якраз Архімед і Ґалілей стоять тут на самім чолі думки... Перед усім кидається в очі якнайхарактерніша прикмета Архімеда і Ґалілея, що вони «вина й не бачили»... [Далі автор говорить про] «*тверезість*... тої науки, що Архімед і Ґалілей є її представниками. Бо це найтверезіша з усіх наук — це математика, механіка, астрономія, що оперує... числами... не тільки тому поставив їх поет на самому чолі думки, а головно тому, що вони своєю найтверезішою наукою досліджували і винайшли *нові закони, новий лад,* по яким у *вселенній,* у всесвіті, все відбувається, а ще більше тому, що оба учені, а власне Ґалілей мали відвагу боротися і змінити *фальшиві* погляди на лад у вселенній... поет вірить, що так само через тверезі наукові досліди і пізнання може змінитися і певно зміниться деспотичний, невольницький лад...[12]

З цим погоджується Є.Ю. Пеленський[13] і Леонід Тимофійович Білецький який пише:

«Поет у цій поезії... протиставляє науці чернечій... науку Архімеда і Ґалілея, цих світової слави математиків і фізиків, що творили науку, винаходи корисні для цілого людства».[14] Усі ці арґументи знехтував Івакін і пішов власним шляхом. Він не може заперечити в вірші «певне тяжіння до символіки»,[15] але уважає, що імена Архімед і Ґалілей «мають емблематичну фунцію, замість них поет міг би назвати Сократа і Джордано Бруно, Діогена і Коперніка» і, нібито нічого не змінилося б.[16] Цю

[10] *Там таки,* стор. 400.
[11] Сімович, стор. 416.
[12] Смаль-Стоцький, стор. 9.
[13] Пеленський, стор. 114.
[14] Білецький, стор. 338.
[15] Івакін, стор. 358.
[16] *Там таки,* стор. 360.

його думку повторює Грабович, який взагалі йде за Івакіном у інтерпретації, про що ще буде мова далі. Це кардинальна помилка.

Друга кардинальна помилка Івакіна у тому, що він чомусь переконаний, що в цьому вірші мова не про науку, як таку, а про істину, шукання істини. І тут Грабович загострює зовсім неправильну думку Івакіна, підкреслюючи, що мова, нібито не про науку чи навчання, а про знання і мудрість.[17] Дійсно у Шевченка дуже багато творів про мудрість, але тут він звертає спеціяльну увагу саме на науку і то точні науки, як це показав Смаль-Стоцький. Його арґументи можна підсилити ще одним доводом.

У «Щоденних записках» (Журналі) від 27 серпня 1857 Тарас Шевченко записує:

«Пароплав у нічному похоронному спокої мені ввижається якоюсь велетенською, глухо ревучою потворою з роззявленою величезною пащею, готовою проковтнути дідичів-інквізиторів. Великий Фультоне й великий Ватте! Ваша молода дитина, що росте не днями, а годинами, незабаром пожере канчуки, престоли й корони, а дипломатами й дідичами тільки закусить, пограється, як школяр цукерком. Те, що почали у Франції енциклопедисти, те довершить по всій нашій пляненті ваша колосальна, геніяльна дитина. Моє пророцтво безсумнівне».[18]

Ця цитата є прекрасною ілюстрацією, чи, коли хочете, паралелею до обговорюваного нами вірша. Між записом у «Журналі» і віршем у «Більшій книжці» минуло три роки, але тотожність думки вражаюча. Вірш філософічно поглибив і поширив запис у «Щоденних записках», переніс його в давніші часи і тим узагальнив проблему. Фультон і Ватт перетворилися в далеких нащадків Архімеда і Ґалілея. Замість Архімеда і Ґалілея в *цьому вірші* не можна ставити, як пропонував Івакін інших учених, крім, може, та й то лише до певної міри, Коперніка; ні Сократ, ні Діоген, ні навіть Джордано Бруно не замінять названих учених для цілі, яку собі поставив Шевченко в цьому вірші. Для цієї цілі не підходить також узагальнена «мудрість, істина», бо тут Шевченко мав на увазі нові винаходи учених механіків-дослідників, як це показав С. Смаль-Стоцький і підтверджує наша цитата з «Журнала».

Другий-третій рядок говорить про те, що обидва учені згадані Шевченком не бачили вина, а єлей попав у чернечі животи. Сімович помилково уважав, що єлей це символ науки. Це спростував його учитель Смаль-Стоцький, який обстоював думку, що вино тут символ добробуту, а єлей він уважав — єлеєм. Івакін відкинув символічне значення також

---

[17] Грабович, стор. 143.

[18] *Повне видання творів Тараса Шевченка.* Т. Шевченко, том IX, 2 доповнене видання. (Чікаґо, Видавництво Миколи Денисюка, 1960), стор. 119. Дехто намагається Твори Шевченка ділити на російськомовні — прозові і поетичні. Це поділ штучний. Микола І заборонив у 1847 р. Шевченкові писати і малювати. Комендант Новопетровського форту, полк. Усков дозволив йому писати лише російською мовою. Цією мовою і написані всі оповідання і «Журнал». Отже російською мовою на засланні писав Шевченко примусово.

вина, уважаючи, що обидва терміни визначають «задоволення... життьових потреб», ніби в трохи поширеному значінню,[19] отже пиття і їжу.

З цим трудно погодитися. Чому визначенням напитків і наїдків мають бути дві форми рідини? Чому вино мало б визначати пиття, а єлей — оливкова олія — їжу? Тут без символіки не обійтися. Цікаву думку висловив Івакін, коли він твердить, що «вино» і «єлей» тут вжито в одній функції. Ми з нею дуже радо погодилися б коли б і справді між обома рідинами можна було б поставити знак рівняння і сказати, що Архімед і Ґалілей «вина й не бачили», а це вино, лагідно, гладко немов єлей потекло в черева ченців. Але такому розумінню дещо протирічать варіянти Шевченка про функцію єлею. Крім остаточної редакції є їх три:

Єлей
а) Помазав голови чернечі...
б) Потік на голови чернечі...
в) Потік на черево чернече...

Перед остаточним варіянтом записаним у «Більшу книжку» єлей виступає справді в прямому церковному значенні, отже знов таки Смаль-Стоцький мав добре відчуття. Жодний із варіянтів не натякає на те, що єлей Шевченко міг уважати їжою. Від цієї думки треба відмовитись. Звичайно лишається церковна символіка: вино, єлей і проскура («крихта хліба»), але вона переплелася з іншими образами та символами.

У цьому зв'язку варто придивитися, які символи пов'язані з вином в українському фолкльорі, адже ж їх міг в першу чергу мати на увазі Шевченко. Крім релігійних символів вино в українському народі виступає в ролі «щастя, веселощів», а також родини і родинного життя.[20] У такому разі можна було б прийняти, що Архімед і Ґалілей займаючись математикою, механікою, астрономією, «не мали життєвих благ» як зазначає Івакін, не шукали родинного щастя, а заради науки постраждали, самі собі «нашкодили».

Майже всі коментатори зовсім слушно уважали, що святі предтечі — відноситься до тих же Архімеда і Ґалілея, хоч непорозуміння викликають дальші рядки про те, що вони «по всьому світу розійшлись». Якщо мати на увазі Архімеда і Ґалілея, то вони особисто нікуди не розходилися, а жили і вмерли — один на Сіцілії, а другий в Північній Італії. Очевидно, тут треба розуміти їхні наукові досягнення, які поширилися «по всьому світу» і сприяли науковому проґресові. Так думав Білецький,[21] хоч він і непотрібно за Сімовичем протягує паралелю між Іваном Христителем та Ісусом Христом.

Мова тут не про божественне походження науки, що також мерехтить перед очима Грабовича,[22] а в переносному значенні *свята* наука, бо вона

[19] Івакін, стор. 360.
[20] Є. Онацький, *Українська мала енциклопедія* (Буенос Айрес 1957), т. І, ст. 156.
[21] Білецький, стор. 540.
[22] Грабович, стор. 143-144.

сприяє перемозі добра над злом, знищенню царату і поширенню справедливого суспільства. Тут власне зовсім правильно висловив Пеленський свою концепцію цього вірша Шевченка, коли писав:

«в поезії «І Архімед і Галілей» дав Шевченко короткий, але синтетичний історіософічний погляд на дотеперішній розвиток науки і ту концепцію її дальшого розвитку в дусі утопічних соціялістів, розвитку що доведе до знищення тиранської влади й ущасливить людство».[23]

Це власне найкраще заперечення неправильної концепції Грабовича, який твердить, мовляв, Шевченко «не характеризує їх як учених... а як „святих предтеч"», що благословляють майбутніх людей на вільне життя. Пеленський глибше і краще зрозумів суть Шевченкового вірша «І Архімед і Галілей», хіба що він вживає невідповідний термін «утопічних соціялістів». Так звані «наукові соціялісти» чи не більше утопічні ніж т.зв. «селянські», але це вже інша тема.

Дальші рядки вірша робили труднощі всім інтерпретаторам. «Якщо зміст перших трьох рядків вірша піддається бодай орієнтовному тлумаченню, то дальші чотири рядки справді загадкові», каже Івакін.[24] І справді, Сімович тут неправильним тлумаченням єлею, як символу науки, збився із правильної стежки, але в цьому місці з неї збився також Смаль-Стоцький, на що правильно вказує Івакін. Тільки ж його власна пропозиція уважати «крихту хліба» істиною, «від якої відмовляються „царі"»; теж неправильна далі він уважає, що вираз «крихта хліба» тут «матеріяльні блага».[25]

Цікаві варіянти в цьому місці. Після того, як святії предтечі «по всьому світу розійшлись...», маємо знов три різні формулювання:

а. Та й нас з собою повели
б. Без крихти хліба
в. І крихти хліба не взяли

Їх інтерпретація вказує в першу чергу на те, що Шевченко під час роботи над віршем міняв концепції, зміст, наголос. Перша і остаточна редакції мають інакший зміст, як друга і третя.

Загальний зміст ясний і треба дивуватися, як попередні шевченкознавці його не з'ясували. Мова тут про те, що наука Архімеда і Ґалілея розійшлася по всьому світу і повела за собою нас-людей. Друга і третя версія підкреслювала б те, що учені не дбали за матеріяльні добра. Лише в цих двох версіях, можна було б визнати рацію Івакіну, що крихти хліба тут означають «матеріяльні блага». Перша і остаточна вказують на значення науки, хоч між ними є різниця.

У той час, коли в першій версії людство приймає результати науки Архімеда і Ґалілея та йде за нею, то остаточна редакція більше рафіно-

[23] Пеленський, стор. 114.
[24] Івакін, стор. 360.
[25] Івакін, стор. 362.

вана: з неї виходить, що наука, щоправда поширилася по всьому світу, але царі неспроможні її прийняти — вони з величезного наукового доробку беруть буквально крихти, які їм підходять, які вони можуть сприйняти і які сприяють зміцненню їхнього ладу. Звідтіля і висновок у дальшому тексті:

«Буде бите
Царями сіянеє жито!..»

Нема що й казати, що остаточна версія

«І крихту хліба понесли
Царям убогим...»

виключає висновки Івакіна, що тут, нібито, крихти хліба це — матеріяльні блага. Отже з цілого ряду церковних атрибутів: вина, єлею і проскури, лише єлей має виключно церковну символіку, вони не символізують їжі, як хоче показати Івакін. Вино і крихти хліба, мають крім прямого ще й переносний зміст. Про вино вже була мова. А єлей, може й справді Шевченко уважав легко плинучим вином?

З уваги на те, що царський лад не може прийняти повної науки, всіх її висновків, він «убогий» приречений на загибіль, як читаємо далі в вірші. Жито, що його сіяли царі, на думку Івакіна — самодержавство. З цим можна погодитися лише, коли розуміти цей термін у найширшому значенні, бо ж мова не лише про самодержавсто, але й про стиль, про культуру, про внутрішні протиріччя його, про нерівність, несправедливість, жорстокість і т.д. Це добре побачив Грабович. І, хоч царський лад не складається лише з неґативів — у ньому дещо було й добре, але усе це жито буде бите, чи, як каже Грабович «змолочене і просіяне».[26]

Підходячи до другої частини вірша треба зупинитися над тим, як Івакін з апльомбом говорить про те, що «незаперечним і недискусійним є його загальне революційне... спрямування, одверто здекляроване автором у другій половині вірша». Ми вилишили слово «антицаристське», бо тут у нас розходжень нема. Звичайно, термін *революція* і всі похідні слова уже сім десятиліть у Радянському Союзі уважаються кошерними, проґресистськими, коротко необхідними. Все, що революційне — добре, все ареволюційне, нереволюційне, контрреволюційне — злочинне. За таких умов трудно було б знайти спільний знаменик, на базі якого радянські і позарадянські учені могли б вести дискусію на одному рівні.

По суті український рух взагалі був тоді революційний, навіть у тих проявах, які «передова наука» засуджує, наприклад — Громади шістдесятих років. В повному значенні цього слова український рух революційним не був, до збройного повстання не готувався, але небезпеку його відчували однаково і Бєлінський, і Катков, і Гогоцький, і Микола І та його наступник Олександер II. І всі вони його завзято поборювали і то гострі-

[26] Грабович, стор. 128.

ше і рішучіше, ніж наприклад рух т.зв. «революційних демократів», щоб ужити радянського ярлика. Звичайно, Шевченко творить виняток — він революціонером був «від народження». А все ж таки в останній рік свого життя він відсунув свою революційність на задній плян. І в петербурзькій Громаді і в серпні 1859 року, коли Шевченко познайомився особисто з деякими членами київської Громади, він побачив, що поки що до чого, то треба еволюційним шляхом добитися певних пільг для українського народу, його мови, його освіти, бо це база, на якій можна будувати сучасну і майбутню Україну, український рух. Ось чому в останніх місяцях з поезії Шевченка зникають сокири, кати, кровопролиття тощо. З'являється *Букварь Южнорусский.*

Цих кілька слів треба було сказати перед розбором дуже правильної думки Ю. Шевельова, яка була не тільки новою, але й несподіваною. На підставі докладної аналізи творчости Шевченка за останній рік він прийшов до переконання і обґрунтував його, що Шевченко від 1860 р. відкинув «комплекс російського революційного радикалізму Герцена».[27] Коли ще в листопаді 1858 року він закликав гострити сокиру, то тепер, як підкреслює Шевельов, «Шевченко недвозначно відкидає вживання сокири...»[28] і цитує з вірша «Бували войни й військовії свари рядки

«І без сокири
Аж зареве та загуде,
Козак безверхий упаде».[29]

Беручи на увагу мовні, стилістичні міркування і суть, зміст віршів Шевченка за 1860 рік, Шевельов приходить до переконання, що це зрілий етап найвищого розвитку Шевченкової Музи — мужній, зрівноважений і кондензований.[30] Грабович намагається спростувати тонку і проникливу літературну аналізу Шевельова, мовляв «світ Шевченка лишається сталим і постійні структури його мітичної уяви піддаються лише синхронній аналізі».[31]

Критика ця не попадає в точку: сам Шевельов на початку своєї статті вказує на те, що в авторі «Марії» читач відразу пізнає автора «Причинної» і «Катерини», але водночас підкреслює колосальні різниці щодо сти-

---

[27] Шевельов, стор. 106.

[28] Шевельов, стор. 94.

[29] Шевельов, стор. 95. Шевельов, як і Івакін, Грабович та інші включаючи *Словник мови Шевченка,* т. І. (Київ 1964), стор. 21 безпідставно нехтують поясненням Смаль-Стоцького (Т. Шевченко, *Інтерпретації,* (Варшава 1934), стор. 123), що козак безверхий це не — безголовий козак, а «такий... який «не має», як то кажуть, „свого власного кута, своєї власної хати"». Дієслово впасти не значить тут «падати», а вдертися всередину, ввійти в середину, вбігти, проникнути, пройти, просякнути. Грінченко дає два приклади: «Тоді вдовиченки в чужий двір впадали» (Метлинський) і «До світлиці хутко впала» (Головацький); новий одинадцятитомний словник також два — з Лесі Українки і Франка.

[30] Шевельов, стор. 106.

[31] Грабович, стор. 133.

лю, світогляду, настрою, філософії.[32] Наскільки глибше розуміє Шевельов Шевченка ніж Грабович, який підходить до поетової творчости з готовою формулкою, хоч закидає її іншим, бачимо з того, що Грабович арґументи Шевельова намагається збити загальними фразами, мовляв, тенденції революційности, миру, і всепрощення зустрічаються у Шевченка паралельно. Але ж не в цьому справа. Не можна ж заперечувати змін, які проходив Шевченко.

Сім років (1850-1857) Шевченко був відірваний від українського життя. У той же час на нього сильно діяли впливи російсько-польської інтеліґенції, а від другої половини 1850-х років ще й видання Герцена. Українські знайомства тих часів не в стані були зрівноважити загальноросійських. Це й має на увазі Шевельов, коли вияснює боротьбу Шевченка проти загальноросійських «революційних» впливів, старослов'янської мови тощо і показує здобутки Шевченка у цій боротьбі. Вірші 1860 року в багатьох моментах визначають ідеологію «Громади», працювати без сокири для добра широких верств українського народу. Навіть, коли фразеологія деяких віршів останнього року Шевченкового життя носить ознаки революційности, то зміст їх не є «революційно-демократичний».

З уваги на це треба відмовитися від думки Івакіна, що друга частина вірша — революційно-декляративна. Звичайно, радянським шевченкознавцям буде трудно погодитися з цією думкою, бо ж це стало частиною радянського «вірую». Про те, що сіяне царями жито «буде бите» Шевченко говорить і в цитованому уривкові з «Журнала», але про кровопролиття і там нічого не сказано. Шевельов підходить близько до правди, коли уважає, що в цьому останньому періоді своєї поетичної творчости Шевченко зміну в несправедливому ладі пов'язував з «апостолом правди і науки».[32] У всякому разі після 1857-59 року він не висловлюється ясно, яким шляхом прийде зміна і настане справедливий лад. Твердити, що в вірші «І Архімед і Галілей» передбачується насильна розв'язка немає підстав.

«Люди виростуть» — виключає насильство, кровопролиття, війну у всякому випадку в розумінні Шевченка. На підставі науки і моралі прийде зміна ладу. Наступне твердження, що умруть ще незачаті царята також годі розуміти як етап кровопролиття. У першу чергу говориться про смерть, а не про убійство. Далі треба вказати на те, що батьків-царів уже не існуватиме перед зачаттям, або вони не будуть уже царями, отже діти не зможуть народитися «царятами» — як царята вони умруть. Як же можна убити ще незачатих?

---

[32] Шевельов, стор. 68. Прискіпливі нападки Грабовича на Шевельова, що, мовляв розподіл другого петербурзького періоду на час до кінця 1859 і від 1860 р. не витримує критики позбавлені бази, бо ж Грабович не входить у мовні й стилістичні дослідження Шевельова, а твердить лише загально, що у Шевченка теми та ідеї однакові і в 1860 р. як і перед тим. Він забуває, що Шевельов сам говорить про те, «що межова лінія, хоч і ясна не така вже й чітка», якщо мова про настрій і точку зору (стор. 104). Взагалі обережне формулювання Шевельова корисно відрізняється від «Прокрустового ложа» концепції Грабовича і тому глибше вникає в суть Шевченкової творчости.

Настане щасливе суспільство базоване на родинному ладі, в якому замість царів, вельмож і т.д. «будуть люди на землі». Може було б і цікаво дослідити, як собі Шевченко тепер у 1860 році уявляв перехід від царського до справедливого ладу («Ідеального суспільства»), але це виходить поза рамки нашої інтерпретації.

Висновки, до яких ми дійшли зовсім не означають, що Шевченко став «зрадником революції». По-перше ми вже вище вказували на те, що тодішня боротьба українства була, може не в прямому значенні цього слова, але все ж революційною і як таку її сприймали тодішні росіяни. Сам Шевченко був людиною незвичайно широкого діяпазону. У ньому схрещувалися різні нахили, думки, бажання, як це зрештою майстерно висловив у своєму відомому сонеті «Шевченко» поет Євген Маланюк («Не поет, бо це до болю мало...»). Якимись ярликами Шевченка годі загнуздати, навіть коли вони «найпроґресивніші», большевицькі.

Підсумовуючи можна сказати, що учені Архімед і Ґалілей для науки (і розвитку людства) нехтували своїм особистим добробутом, у той час як служителі культів жили бонвіванами. Наукові досягнення цих (і інших) учених ширилися по всьому світу. З їх наукових досягнень користувалися і царі, хоч і дуже малою мірою. Через те цей світ приречений на загладу. Люди виростають на науці (і в етичному відношенні), а це з часом спричинить ліквідацію царату. Життя базуватиметься на мирному ідеальному співжитті. Ось дуже скорочений, спрощений зміст твору. У цьому річищі проходили думки Тараса Шевченка, коли він писав цього вірша, який, ми віримо, нам пощастило, принаймні в основних контурах, правильно вияснити.

Наприкінці ще одне зауваження. Ми обговорювали та інтерпретували цього вірша загально-всеохоплююче. Л. Білецький правильно пов'язує і цього вірша з Україною, українською справою. Він пише:

> «Вірш Шевченка «І Архімед і Галілей» у своїй основі з'ясовує, яка наука і яка правда може спричинитись до відродження рідного краю, цебто України. Хоч ці принципи важні і мають значення для кожної країни і для кожного народу, але Шевченко, що ціле життя журився тільки долею України, насамперед має на увазі «оновлення» тільки свого краю і свого народу».[33]

Це твердження треба підкріпити арґументами, оскільки перших вісім рядків і справді мають зовсім загальне значення. Дальші два є переходові, а останні чотири вже зовсім ясно вказують на те, що тут Шевченко мав на увазі лише українську дійсність, оскільки цю формулу він застосовує лише до рідного народу. З усуненням царату і царського ладу буде оновлена земля (Україна), на якій уже не лишиться ворога, а син, мати, *люди,* що в народній мові рівнозначне з нашими людьми, «тутешніми», українцями. З уваги на це і національний аспект треба мати на увазі при розгляді вірша «І Архімед і Галілей».

[33] Білецький, стор. 338.

Історіографічні дослідження

Любомир Винар

НА СЛУЖБІ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ: «УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК», 1963-1988

(Продовження)

ГЛАСНІСТЬ І СОВЄТСЬКА УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ

На сторінках *Українського Історика* друкувалися розвідки присвячені критичному розглядові псевдонаукових гіпотез і концепцій совєтських істориків сталінського і післясталінського періодів. Зокрема ми звернули увагу на совєтську гіпотезу про спільність походження російського, українського і білоруського народів, які на думку совєтських істориків, пов'язані один з одним «єдністю походження і спільністю всього історичного і культурного розвитку».[95] Ми уважаємо, що пропаґована концепція про створення «нової історичної спільноти» т. зв. «радянського народу» із своїм центром в Москві, була і є найбільш загрозливою російсько-совєтською концепцією для національного і культурного розвитку української нації. Русифікація і фальсифікація української історії і української національної культури в совєтській Україні брежнєвського періоду виразно вказували на систематичну затрату і стертя історичної пам'яті серед різних шарів українського населення і на заникування його національної свідомости. З перспективи часу бачимо, що наша оцінка стану української совєтської історіографії була вірна. Тепер, в добі т. зв. «гласности» можемо повністю погодитися з думками Юрія Пригорницького, що історична наука періоду «сталінізму і брежнєвщини була багато в чому історією боротьби проти історії».[96] Українські письменники і літературознавці стали в обороні повноправности української мови, а заразом стверджу-

---

[95] Любомир Винар, «Думки про «Українського Історика» і сучасний стан української історичної науки», *Український Історик*, т. 15, ч. 1-3, 1978, стор. 10-11.

[96] Юрій Пригорницький, «Реабілітація Херсіфрона або довга тінь *Короткого курсу*», *Літературна Україна*, ч. 14, 6 квітня 1989, стор. 7. Автор цеї цікавої статті пише: «Ні, не випадково бюрократичний диктат завжди виявляється і в диктаті над історією, диктує глави історикам переписувачам. Для авторитарного способу управління життєво необхідним є утвердження міфу, що ніякої альтернативної думки про «шлях яким ідемо» бути не може і що сама наявність такої думки є шкідливою і вкрай небезпечною... Спущена «згори» версія шляху мусіла бути догмою — ба ні, аксіомою — не лише для істориків. Оборона від правди й демократії може бути лише круговою. Тож «підправлена» історія мусіла поставати скрізь — у кінематографі й театрі, в літературі й живописі, у скульптурі й піснях».

вали систематичну русифікацію українського шкільництва і зневажання української мови у високошкільних установах де «за останні роки майже повністю переведено на російську мову (на увазі має автор значну частину предметів — Л. В.)... Лишається тільки подивуватися, як легко у деяких наших республиканських відомствах списуються «за непотрібністю» такі скарби, як рідна мова, література, історія...».[97] У вступному слові Олеся Гончара «Саморозквіт нації» під час установчих зборів Товариства української мови ім. Тараса Шевченка, що відбулися в Києві 11-12 лютого 1989 р., читаємо засудження і гостре обвинувачення брежнєвсько-сусловського режиму сповненого патологічною ненавистю до всього національного, який взявся «послідовно насаджувати антинаукову, глибоко антинародню доктрину про злиття націй».[98]

---

[97] Леонід Новиченко, «Українська радянська література в патріотичному та інтернаціональному вихованні трудящих», *Літературна Україна,* ч. 26, 25 червня, 1987, стор. 2.

Два роки пізніше Валерій Бойченко стверджує, що «Партійний і радянський апарат користується мовою російською; навіть на селі найменше начальство, посівши найнижче крісло, переходить на мову російську — «мову начальства»... За роки сталінщини, яка вселила в людей страх навіть зватися українцем, за роки брежнєвщино-сусловщини, коли націям треба було «зливатися», найбільше постраждали такі області, як Миколаївщина. Внаслідок чого виросли цілі покоління і українців і росіян, які «по-украински не читают», які відлучені від української книжки... То чи можна за таких умов чекати від самих українців Миколаївщини високого патріотизму, самоповаги, національної свідомості? Звісно, ні, адже зазначене явище активно працює на національний нігілізм, на зневагу до української культури». В. Бойченко, «Пам'ять — у глухому куті», *Київ,* ч. 3, березень 1989, стор. 6-7.

[98] Олесь Гончар, «Саморозквіт нації», *Літературна Україна,* ч. 7, 16 лютого 1989, стор. 1.

Гончар так характеризував стан національної культури в совєтській Україні: «Душогуби стояли близько. Багато що їм вдалося. Зникали національні школи, недоступною ставала справжня історія народу; різні недоуки замінювали її своїми кон'юктурними фальсифікаціями. Невтомні зливачі націй, лжеінтернаціоналісти, хіба не готовили вони нам мовний Чорнобиль, запевняючи, що процес асиміляції мов виникає стихійно, що оніміння націй, самознищення народу треба розглядати, як вищий етап прогресу. Нині ясно, що то був тяжкий злочин проти національних культур, то була акція запланована, сусловські лакизники з ученими ступенями вже прикидали терміни, коли і яка мова загине остаточно».

Тут можна підкреслити, що Олесь Гончар і члени Спілки письменників України та новостворене Товариство української мови ім. Т. Шевченка, взяли на себе завдання «рятувати нашу мову, нашу культуру, наші національні святині, які опинилися в небезпеці... Нашим поколінням було важко писати історію рідного народу, вже саме звернення до неї викликало підозру, а то й дещо більше. Ці білі плями заповнювати вам. Пам'ятайте — це ваш обов'язок». Юрій Мушкетик, «Повертатися до джерел. Виступ на республіканській нараді молодих літераторів», *Літературна Україна,* ч. 10, 9 березня 1989, стор. 6.

Ми нарочито наводимо деякі довгі цитати з статтей українських літератів для схоплення теперішньої культурно-політичної ситуації в Україні і ролі Спілки письменників України (СПУ).

Створення Товариства української мови імени Т. Шевченка наглядно свідчить про затяжну боротьбу української інтеліґенції за удержавлення української мови в усіх ділянках суспільного життя в Україні, як також за формування національної самосвідомості та історичної пам'яті серед широких кіл українського суспільства в совєтській Україні. Не менш важливим з політично-ідеологічного аспекту є створення Народного Руху України за перебудову та оприлюднення програми цеї масової добровільної організації, яка, між іншим, намагається перетворити «Українську РСР у правову державу, де право людини, вільний розвиток особистості є головною засадою розвитку суспільства», а також буде «створювати умови для переходу від народовладдя на словах до реального повновладдя народу; домагатися справжнього суверенітету України, як і інших республік СРСР».[99] У розділі «Національне питання. Мова. Культура» програми Руху стверджено, що «Рух» розцінює виховання національної гідності, історичної пам'яті, прищеплення любови до рідної мови, дбайливого ставлення до культурної національної спадщини, широке та об'єктивне висвітлення та вивчення всіх сторінок історії українського народу як одне з головних завдань відповідних державних установ, закладів культури, творчих і молодіжних організацій».[100]

Ми нарочито навели уривок з програми Руху, який відноситься до української культури і об'єктивного вивчення рідної історії для кращого схоплення тих національно-культурних процесів, які тепер проходять в Україні. Як можна було сподіватися партійно-бюрократичний апарат на чолі з Щербицьким, а рівночасно видатні діячі-апаратчики Академії Наук УРСР, які продовжують стару лінію періоду «застою» різко засудили програму Н. Руху, в якій «немає жодної згадки про Компартію України. Як же автори уявляють собі механізм практичного співробітництва з КПРС, минаючи тримільйонну республіканську партійну організацію».[101] У дальшому критики твердили, що «проєкту бракує справжнього розуміння інтернаціоналізму», а також ствердили, що «вимоги загального переведення середніх спеціяльних і вищих учбових закладів республіки на українську мову навчання без достатнього урахування можливостей і суспільних потреб йдуть врозріз з елементарним демократизмом (? — Л. В.)».[102] Взагалі цей документ «академіків-партапаратчиків» наявно вказує,

[99] «Програма Народного Руху України за перебудову», *Літературна Україна,* ч. 7, 16 лютого 1989. Проєкт програми Руху підготували ініціятивні групи Київської організації Спілки Письменників України та Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка.

[100] *Там же.*

[101] «Революційна перебудова-кровна справа народу», *Літературна Україна,* ч. 8, 23 лютого 1989.

Цю заяву підписали: В. Кухар, віцепрезидент АН УРСР, І. Лукінов, віцепрезидент АН УРСР, В. Скок, віцепрезидент АН УРСР, Б. Стогній, гол. вчений секретар президії АН УРСР, Ф. Рудич, директор Інституту історії партії, А. Гордієнко, заступник директора Інституту філософії АН УРСР.

[102] *Там же.* Цікаво згадати, що автори цього звернення дальше твердять, що «Український народ у результаті перемоги Великого Жовтня створив власну соція-

що впливи Щербицького в Академії Наук доволі сильні, і що в Україні іде затяжна боротьба між провідними діячами теперішнього національного відродження і представниками неосталінізму типу Щербицького і його команди. Така теперішня національна і політична дійсність в Україні в контексті т. зв. «гласности».

Виринає основне питання про теперішний стан історичної науки і про можливість її дальшого розвитку в совєтській Україні. Чи існує можливість основної переоцінки теперішньої історичної партійної схеми історії України! Чи можуть українські історики відкинути історичні псевдонаукові концепції, які постали в періоді сталінської диктатури і її послідовників в наступних роках? І врешті виринає питання про відповідальність Інституту історії АН УРСР і українських совєтських істориків перед наукою і українським народом, якщо ідеться про фальшування історії України протягом минулих сімдесяти років у совєтських наукових історичних і шкільних виданнях. Як українські совєтські історики розв'язують проблему т. зв. «білих» і «чорних» плям в історії України?

Щоб задовільно відповісти на ці основні питання треба бодай коротко насвітлити теперішні настанови наукових інститутів Академії Наук в совєтській Україні. Інститут Історії з його директором Ю. Ю. Кондуфором та Інститут соціяльних і економічних проблем зарубіжних країн очолений А. М. Шлепаковом боронять свої старі позиції і у значній мірі оправдують наукову роботу періоду «застою», як також боронять свої старі праці.[103] Цю саму лінію провадить *Український історичний журнал* —

лістичну державу» і що «возєднаний український народ зайняв гідне місце на міжнародній арені», *там же*. У світлі нагальної русифікації української культури і науки і фізичного винищення українського народу доби Сталіна і його наслідників — це твердження звучить, як цинічна насмішка «товаришів-академіків» над трагедією української нації під совєтською терористичною владою в Україні.

Уже 27 лютого відбулося розширене засідання президії Академії Наук УРСР з участю провідників партійних організацій на якому розглянено питання ставлення до програми Народного Руху України. Учасники цього засідання ствердили, що ряд положень програми «явно не узгоджується з діючими партійними та державними документами. Зокрема, в проєкт введено нове поняття „народної власності"». Президія АН винесла постанову «Про проєкт Народного Руху України» в якій засуджує його програму, яка «не відповідає завданням обєднання зусиль трудящих республіки». Докладні інформації про це засідання АН в статті «Підвищувати віддачу науки, відповідальність за перебудову», *Літературна Україна*, ч. 9, 2 березня 1989, стор. 2.

Одним із головних промоторів НРУкраїни є керівник Київської організації СПУ Іван Драч і інші партійні письменники, які борються з русифікаторською політикою В. Щербицького й інших діячів ЦК КПУ.

[103] У цьому відношенні важливе визнання Ю. Кондуфора, який пише: «Скажу відверто: все, що ми писали, досліджували, йшло від чистого серця, від душі. Ми щиро вважали, що писати слід саме так, а не інакше. Все диктувалося свідомістю часу... Ми, історики, не виявилися здатними вчасно попередити партію про певні негативні процеси...» Ю. Кондуфор, «Завдання дальшого розвитку історичних досліджень в Українській РСР у світлі рішень XXVII зїзду КПРС», *Український історичний журнал*, ч. 4, 1988, стор. 6.

офіціоз «Інституту історії, Інституту історії партії при ЦК Компартії України і Філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС». Для характеристики партійних істориків, які належать здебільша до «наукової команди» В. Щербицького, згадаємо виступ секретаря ЦК Компартії України Ю. Н. Єльченка на форумі «круглого стола», що його організувала Редакція *Українського історичного журналу* разом з Інститутом історії АН у березні 1988 р. у Києві. На його думку головним питанням сьогодні є «розуміння сутності соціялістичного суспільства», а одним із «головних напрямів історичної науки була і залишається, зокрема боротьба проти ідеологів антикомунізму. Серед учених не може мати місця позиція сторонніх спостерігачів. Слід поставити справу так, щоб жодна серйозна праця з історії не вважалася повноцінною та завершеною, якщо у ній відсутня критика буржуазних тлумачень досліджуваних питань... Необхідно враховувати, що й на науковій ниві посилюється гостра ідеологічна боротьба на релігійному та клерикально-націоналістичному грунті».[104] М. В. Коваль, головний редактор УІЖ, говорив, що до редакції журналу звертаються читачі з проханням заповнювати «білі плями»... але під «білими плямами» розуміємо не тільки «негативні процеси минулого, а й те... як, долаючи перешкоди, рядові комуністи... виконували свій обов'язок, будували соціялістичне суспільство».[105] Натомість І. Хміль (Інститут історії АН) твердив, що

> Фальсифікація історії України під націоналістичним кутом зору стала справою буржуазної історіографії як такої у цілому, і нас не повинно вводити в оману те, що до цієї справи залучені особи українського походження і що їх продукція видається під грифами організацій і центрів, створених у свій час українською контреволюційною еміграцією. І це теж один із пропагандистських прийомів імперіалізму в його ідеологічній боротьбі проти соціялізму.[106]

Як бачимо, у всіх тих виступах партісторнків проводжується їхня ідеологічна концепція «радянського суспільства-народу», партійності історичного дослідження і боротьби проти «націоналістичної концепції історії України, яку на думку Р. Г. Симоненка, учасника дискусії «круглого стола», пропагував у своїх творах М. С. Грушевський. Отже, як бачимо, історики, які гуртуються у вищенаведених установах, за малими вийнятками,

---

Історик Я. С. Каракула пише, що «Для історіографа сьогодні є й інша небезпека: опинитися в ролі прокурора чи судді, який з висоти сучасного розуміння процесів буде навішувати ярлики тим історикам, які в силу конкретних обставин допустилися помилок. Такий підхід був би не тільки не науковим, але й не історичним». Див. «Перебудова та актуальні проблеми історіографії історії КПРС», *Український історичний журнал,* ч. 10, 1988, стор. 27. Мабуть автор забув, що розгром української історіографії в 1930-их роках і пізніше саме базувався на «дослідженнях» — нападах партійних істориків на представників національної схеми історії України.

[104] «Історична наука і сучасність (Матеріяли «круглого столу»)», *Український історичний журнал,* ч. 8, 1988, стор. 9.

[105] *Цит. пр.,* стор. 23.

[106] *Там же,* стор. 59-60.

дальше пропаґують старі совєтські історичні концепції і наразі не включилися в боротьбу за утвердження української національної культури і заповнення «білих» плям історії України правдивою реконструкцією українського історичного процесу. Ці дослідники належать до тих, які на думку Бориса Олійника, «заражені ідеєю «злиття», вперто вчепившись за старе, як могли стримували процес національного відродження».[107] Наразі не бачимо поважніших познак, які вказували б на бажання цеї групи істориків включитися в ґрунтовну перебудову української совєтської історіографії, проте це не значить, що в майбутньому ці кадри партійних істориків, а зокрема Інститут Історії АН, буде дальше боронити свої теперішні позиції. Вони бачать, що «широка громадкість справедливо говорить про наявність кон'юктурщини, неповноти висвітлення і суб'єктивізму в історичних працях, про численні невисвітлені «білі», а точніше «темні» плями й викривлення в історії нашої Батьківщини.[108] Майбутність покаже, яке становище займе ця група істориків, яка тепер пов'язана із діяльністю В. Щербицького і його співробітників.

В Академії Наук також діють інститути, які змагають за ґрунтовну переоцінку старих партійно-історичних концепцій історії України, а багато їхніх членів включилися в наростаюче національне відродження в совєтській Україні і в боротьбу за удержавлення української мови і закріплення української національної культури в усіх сферах громадського і культурного життя в Україні. Тут треба перш за все згадати Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР з його журналом *Радянське літературознавство,* який також фірмує Спілка Письменників України й Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського з його офіційним органом *Народня творчість та етнографія,* що його також підтримує Міністерство культури УРСР. Ці два інститути співпрацюють із Спілкою Письменників України, яка спричинила заснування Товариства української мови ім. Т. Шевченка і укладення програми Народнього Руху України — цих двох установ, які ведуть затяжну боротьбу із русифікаторами суспільного і культурного життя України. У редакційній статті «Нові обрії радянської науки і культури» (*Народна творчість та етнографія,* ч. 5, 1988, стор. 4) читаємо, що

> Інститут координує наукову діяльність з багатьма вузами, науковими центрами, творчими спілками, товариствами, організаціями, з театрами і музеями. Усі разом, без метушні і галасу повинні постійно дбати, щоб не загублювалися джерела національної культури, дбати про її престижний рівень. Наші вимоги до неї мають зростати, а не заспокоюватися на занижених компромісних оцінках і судженнях.

На засіданні науковців Інституту літератури АН і катедри літератури Київського педагогічного інституту порушено цілий ряд питань пов'язаних

---

[107] Борис Олійник, «Національна гідність», *Літературна Україна,* ч. 21, 25 травня 1989, стор. 3.

[108] «Історична наука і сучасність», *цит. пр.,* стор. 29. Ці думки належать П. С. Соханю, який брав участь в дискусії «круглого столу» у березні 1988 року.

із незадовільним станом дослідження української дожовтневої літератури і як вдало підкреслив О. І. Гончар «Одним із негативних наслідків періоду застою є катастрофічне скорочення годин, що відводиться на викладання української літератури в школі».[109] На цих нарадах також стверджено байдужність Міністерства освіти й Міністерства вищої освіти УРСР, які є інертними і «залишилися далеко позаду нашого суспільного культурного прогресу».[110] Немає сумніву, що діяльність Спілки письменників України в контексті леґальних професійних організацій в совєтській Україні має вирішальний вплив на формування національного світогляду українського суспільства і державні органи в совєтській Україні.[111] У зв'язку з цею діяльністю ЦК Компартії України в окремому повідомленні був примушений ствердити, що у зв'язку із гласністю закономірно зростає «інтерес до подій минулого», а також, що «чимало складних явищ і фактів подається неповно, суперечливо, а подекуди упереджено».[112] У цьому повідомленні читаємо, що плянується виділення курсу історії УРСР у середніх школах і вузах, а також, що в Україні

> Повільно розгортається робота по виданню науково-дослідницьких, документальних матеріялів з історичного та культурного надбання українського народу... Зволікання з вирішенням цих проблем стримує розробку принципово важливих питань історії УРСР, негативно відбивається на формуванні історичної свідомості трудящих... Вивчення історії УРСР в середніх школах та професійно-технічних училищах республіки не відповідає сучасним вимогам, не забезпечує, формування в учнів цілісного уявлення про давню і сучасну історію України.[113]

Отже усі партійні і непартійні громадські, наукові і культурні діячі в Україні бачать до чого допровадила сталінщина і неосталінщина в ділянках культури, науки і української мови. І тут і треба згадати твердження Олеся Гончара, що «увага до культури, відродження мови повністю відповідає... новому курсові, що його проголосив XXVII зїзд партії і розвинула XIX партконференція. Демократизація, оновлення суспільства відкрили великі можливості для духового розвитку всіх народів країни».[114] Та-

[109] «Перебудова і літературна наука», *Радянське літературознавство,* ч. 7, 1988, стор. 9.

[110] *Цит. пр.,* стор. 11.

[111] На зборах Київської організації СПУ, Д. Павличко виразно ствердив: «Ми, рятуючи мову, рятуємо і нашу культуру. Там де гине культура народу, не може бути соціялізму» — «Із звітно-виборних зборів Київської письменницької організації», *Літературна Україна,* ч. 18, 4 травня 1989, стор. 1.

Цей звіт із зборів письменницької організації вийнятково важливий, якщо ідеться про діяльність українських письменників і їхні вимоги до державних органів УРСР.

[112] «У ЦК Компартії України. Формувати історичну свідомість», *Літературна Україна,* ч. 6, 9 лютого 1989, стор. 1.

[113] *Там же.*

[114] Олесь Гончар, «Саморозквіт нації», *Літературна Україна,* ч. 7, 18 лютого 1989. Важливо згадати, що Гончар є одним із головних пропаґаторів удержавлення

кож М. С. Горбачев під час своєї недавної поїздки в Україну, підкреслював у своїх виступах, що

> любая нация и народность нашей страны имеет свои традиции, свой язык, свою культуру и мы должны сохранить все то, что сложилось хорошего в нашем союзе, в сотрудничестве его народов.[115]

Він також підкреслив, що «национальное возрождение стало одной из органичных частей перестройки».[116] Отже, як бачимо, є дозвіл від «власть імущих» і тепер виринає питання, як ці твердження впливають на українське наукове і культурне життя в Україні.

Невважаючи на запевнення Ґорбачева і партійні обіцянки ЦК Комуністичної партії КПРС і ЦК Компартії України, українські совєтські історики, за малими винятками, не включилися в боротьбу за об'єктивну реконструкцію українського історичного процесу. Назагал можна ствердити з сторінок преси і совєтських журналів, що в Україні дальше продовжується боротьба між тими, які схвалюють діяльність СПУ і поділяють програму Народнього Руху України і тими колами, які «прикриваючися партійними й державними інтересами «одержують підтримку від «адміністративно-командної системи» в Україні і гальмують процеси оновлення, а крім того та група «прагне законсервувати застійні явища, а тільки намічений в громадському житті соціялістичний плюралізм думок розчавити авторитарним пресом фальшивого єдиномислія і догматичної уніфікації».[116a] Зовсім ясно, що тут говориться про Щербицького і його «команду» русифікаторів українського багатогранного національного життя включаючи також дослідження історії України. Ситуація вийнятково небезпечна, якщо ідеться про дальший, вільніший розвиток української історіографії і національної культури.

Українські історики (партійні і непартійні) мають нагоду тепер причинитися до ґрунтовної переоцінки партійних концепцій періоду застою і виконати свій обов'язок перед історичною наукою і українським народом.

української мови. В обороні українців він пише: «Нерідко нам колять очі: це така ваша нація, не вміє дорожити своїм, сама відмовляється продовжувати свій генетичний рід. Але згадаймо реальність: окрім начіплювання ярликів чи було колинебудь сказано офіційне слово на захист честі й престижу мови українського народу?.. Дико, а втім вважалося нормальним, що одна з найбагатших слов'янських мов із року в рік дедалі більше занедбується, принижується, зводиться до становища упослідженої, відтісняється». Звичайно письменник правий у своїх зіставленнях — але тут треба підкреслити, що це була офіційна настанова совєтського уряду протягом довгих років.

[115] *Перестройка — дело всех народов страны.* Сборник материалов о поездке М. С. Горбачева в Украинскую ССР, 20-24 февраля 1989 года. (Москва, 1989), стор. 40.

[116] *Цит. пр.,* стор. 19. Горбачев зовсім не згадує у своїх промовах про русифікацію української культури, а ширить фальшиву пропаґанду, що завдяки «воссоединения украинских земель» потужнішав розцвіт національної культури.

[116a] «Снагу і діяння перебудові. Із звітно-виборних зборів київської письмен. організації», *Літературна Україна,* ч. 17, 27 квітня 1989.

Наразі, ми бачимо, що літературознавці і письменники боряться за регабілітацію українських вчених і письменників і настоюють на потребі видання творів М. Грушевського, В. Антоновича, М. Драгоманова, давніх українських літописів і інших важливих публікацій. У статтях, які друкуються в *Літературній Україні* часто знаходимо покликування на О. П. Довженка, який бачив русифікаторську політику совєтського уряду і з цього приводу писав у свому записнику:

> Яка ганьба! Яка мерзота! Чия огидна рука тут діяла і во ім'я чого? Країна виховання безбатьченків! Безбатьченків без роду, без племені... Єдина країна в світі, де не викладається історія цієї країни, де історія вважалася забороненим ворожим і контрреволюційним — це Україна. Другої такої країни на земній кулі нема.[117]

Немає сумніву, що О. П. Довженко вірно відтворив напрямні совєтсько-російської русифікаційної політики в Україні і становище історії України в совєтській Україні. Це напевно розуміють совєтські історики, які своїми лжеконцепціями спільного походження «братніх» російського і українського народів причинилися до такого трагічного стану історичної науки в совєтській Україні. Може тому, під час теперішньої відлиги, вони не бажають «перестроїтися» і сплатити свій борг перед українською нацією. Ці історики періоду «застою», як писалося в статті Пригорницького, ще сьогодні зберігають свій вплив і теперішня діяльність Інституту історії повністю підтверджує ці висновки.

Не вважаючи на теперішне становище Інституту історії відносно партійности української історичної науки, під тиском громадської публічної опінії і тих, які очолюють теперішню боротьбу за привернення «історичної пам'яти» українській нації, зроблено певні поступи щодо регабілітації українських істориків. І так відновлено працю Археографічної комісії АН УРСР й покликано до життя комісію по вивченню творчої спадщини академіка М. С. Грушевського. На першому засіданні комісії підкреслено необхідність «вивільнити яскраву хоча й суперечливу постать М. Грушевського від цілої низки вульгарно-однобічних перекручень і ярликів часів сталінщини і застою «і приступити до перевидання головних праць М. Грушевського,[118] якого дотепер в колах Інституту історії уважають головним промотором «буржуазно-націоналістичних» концепцій історії України. Як відомо, совєтські партісторики ставилися напастливо і неґативно до наукового вивчення спадщини Грушевського на сторінках «Українського

[117] Юрій Пригорницький, *цит. пр.*, стор. 7.

[118] «Повернути народові наукову спадщину М. С. Грушевського», *Літературна Україна,* 16 березня 1989.

Як відомо, головним промотором реабілітації М. Грушевського є кандидат філологічних наук С. Білокінь, автор статті «Михайло Грушевський», *Літературна Україна,* 21 липня 1988 і редактор його спогадів, що друкуються в журналі *Київ.* С. Білокінь брав участь в нарадах комісії, в склад якої входять вороги і прихильники наукової спадщини Грушевського, з яких назвемо Ф. Шевченка, М. Котляра, В. Сарбея, В. Смолія, Я. Дашкевича й І. Гирича.

Історика».[119] Наразі деякі праці Грушевського передруковуються не в історичних наукових виданнях, а в таких популярних журналах, як *Вітчизна* («Історія української козаччини»), *Київ* («Спогади» Грушевського) і *Жовтень* («Культурно-національний рух»). Як відомо, ці серійні видання пов'язані або видаються Спілкою Українських Письменників. Побачимо, як вищезгадана комісія вив'яжеться із свого завдання і чи справді спроможеться на наукове висвітлення діяльности найвидатнішого історика України.

Тепер виринає основне питання про «перебудову» української історіографії в совєтській Україні в контексті теперішньої горбачівської «гласності». Які основні завдання стоять перед істориками в Україні?

Українські партійні і непартійні совєтські історики, які досі підпорядковували свої дослідження марксистській теорії і комуністичній ідеології сталінської і неосталінської орієнтацій, повинні звільнитися в наукових дослідженнях з тих догматично-партійних пут, які не дозволяють на об'єктивну реконструкцію українського і східньо-европейського історичного процесу. Совєтські історики тепер виразно пишуть про вплив Сталіна на історичну науку, яку він уважав за свою служку для утвердження своєї влади і завдяки його впливові «В історично-партійній науці надовго вкоренився догматизм і суб'єктивізм, які й сьогодні гальмують її розвиток».[120] Отже сьогодні українські історики в Україні повинні перевести критичну аналізу історично-партійних концепцій акад. Б. В. Грекова про спільне походження українського, російського і білоруського народів, які за сталінською інтерпретацією історії були зв'язані спільністю історії, мови і культури. Це саме відноситься до лжеконцепцій про т. зв. київське «древнорусское государство». Греков виразно писав:

> У світлі висловлювань Й. В. Сталіна історики переглянули багато що із своїх попередніх праць і враховували нові положення товариша Сталіна в поточній своїй роботі. І моя книга «Київська Русь» теж потребувала перегляду і уточнення... В українське видання книги я вніс необхідні зміни в плані, який випливає з вказівок Й. В. Сталіна...[121]

---

[119] Для прикладу згадаємо В. Єдокименка, який писав, що «головний редактор буржуазно-націоналістичного часопису «Український Історик» Любомир Винар» уважав схему М. С. Грушевського за останнє «слово науки про історію України» і тому «незалежна (читай націоналістична — В. Є.) українська історіографія прийняла схему і термінологію Михайла Грушевського як основу для дослідження історичного розвитку України». В. Єдокименко, *Буржуазний націоналізм — запеклий ворог інтернаціонального єднання трудящих* (Київ: Інститут історії партії при ЦК Компартії України, 1976), стор. 48-49. Доволі докладна аналіза ставлення совєтських істориків і політичних діячів до Мих. Грушевського в період гласности подана в нашій праці — Lubomyr Wynar, *Mykhailo Hrushevsky: Ukrainian-Russian Confrontation in Historiography* (Toronto-New York: Ukrainian Historical Association, 1988), pp. 25-31.

[120] В. К. Якунін, «Формування культу особи Сталіна та історично-партійна наука», *Український Історичний Журнал*, ч. 1, 1989, стор. 22.

[121] Б. В. Греков, *Київська Русь*, Передмова до українського видання (Київ: «Радянська школа», 1951), стор. 1.

Історіографічно-ідеологічні тези акад. Грекова мали вирішний вплив на схему

Самозрозуміло, що історична схема та історична термінологія Б. Грекова і його співробітників та послідовників, яка була створена, як і він сам пише, за вказівками Сталіна, повинна бути критично обговорена і відкинута українськими істориками, як наскрізь суб'єктивна і нераціональна історична схема, яка віддзеркалювала сталінські ідеологічні основи застосовані до історичних досліджень. Пора вже закінчити з фальсифікацією української середньовічної історії в працях російських і українських совєтських істориків. Сталінські історичні концепції Грекова і його співробітників і послідовників безпосередньо пов'язані з горевісними *Тезами КПСС до 300-річчя возз'єднання України з Росією* (1954), які не лише скріплювали греківську концепцію про спільність історичних коренів українського і російського народів, дальше поглиблювали фальсифікацію історії України, але водночас стали офіційною схемою совєтської історіографії в Україні. Ці тези пропаґували партійно-історичний міт «спільної батьківщини» східньо-слов'янських націй і з часом допровадили майже до повної русифікації української культури, українського шкільництва та систематично витісняли українську мову з України і заміщували її російською. Приціл був на знищення духовости українського народу і створення спільноти совєтських людей походженням з України з розмовною російською мовою. Це мав бути «совєтський український народ» безбатченків, без своєї історичної метрики, національної культури і без рідної мови та історичної свідомості.

Як бачимо історично-політичні концепції сталінської і брежнєвської доби популяризовані російськими і українськими совєтськими істориками, які придержувалися «партійної лінії» завдали смертельний удар українській нації, її культурі й українській мові. У контексті цієї схеми розвивалися міти про «старшого брата» — російський народ і його вищість і провідну місію серед інших народів СССР, тоді розвивалася концепція — «совєтського народу» з партійною доктриною злиття націй, яка на думку Олеся Гончара була «злочинним зазіханням» на природні права нації. Саме цеї схеми-концепції треба позбутися українським історикам в совєтській Україні, якщо вони дійсно змагають до об'єктивної реконструкції українського історичного процесу. На місце цеї сталінсько-брежнєвської схеми партійної совєтської історіографії, треба прийняти наукову національну схему історії України з об'єктивною історичною періодизацією і історичною термінологією. Цю справу я уважаю найважливішим сьогодні завданням українських істориків (партійних і непартійних) в совєтській Україні. І лише тоді, як це станеться можемо говорити про правдиву перебудову україн-

---

історичного розвитку російського, білоруського і українського народів. Наслідник і учень Грекова, акад. М. Н. Тихомиров, правдиво ствердив, що «Труд академика Грекова наше широкое применение в практике нашнх вузов, сделавшись обязательным пособием при изучении раннего периода русской истории» М. Н. Тихомиров, *Древная Русь* (Москва: изд. «Наука», 1975) стор. 286. Так положено сталінсько-грековську концепцію Київської Руси, як основу у реконструкції ранньої «русской истории». З цим історіографічним мітом совєтської історії в добі гласності треба раз на завжди покінчити.

ської історичної науки і її десталінізацію в совєтській Україні. Фальсифікацію і русифікацію української історії треба якнайшвидше зупинити і відкинути, якщо історики не бажають дальше залишитися знаряддям протинародньої неосталінської політики знищення української нації. Цей процес критичної оцінки і відкинення попередньої сталінської і післясталінської концепцій історії України може потривати довго з огляду на те, як правильно зазначив історик і заступник директора Інституту історії партії при ЦК Компартії України Я. С. Калакура,

> Темпи перебудови, якщо можна так висловитися, на історико-партійному фронті дещо відстають... Прикро, але треба признати, що за три роки перебудови якісні зміни ще не наступили.. *Звичайно, дає себе знати інерція, звичка до коментаторства, традиційних підходів, усталених схем безконфліктності. Нинішне покоління істориків сформувалось на уламках сталінських схем «Короткого курсу», що були піддані реанімації Сусловим і Трапезніковим в роки застою*[122] (Підкреслення мої — Л. В.).

Саме треба позбутися цих сталінських і неосталінських «усталених схем» історії теперішнім українським партійним історикам. А при тім треба підкреслити, що роки т. зв. «застою», про які часто пишеться в українських історичних і українознавчих совєтських виданнях, зовсім не були періодом «застою» — це були роки активного розгрому української національної культури і фальсифікації української історії на основі цих «усталених схем».

З інших невідкличних і головних завдань істориків є систематичне дослідження винищення українського населення совєтською владою сталінської і післясталінської доби. Вже тепер згадується на сторінках часописів і журналів в Україні про потребу створення «Книги народньої пам'яті» присвяченої жертвам сталінізму, а зокрема плянується наукове вивчення голоду в Україні у 1932-1933 роках, який спричинив Сталін і його соратники. Навіть на думку партійних істориків «цим жахливим подіям немає і не може бути виправдання».[123] Проте ні в *Українському Історичному Журналі,* ні в *Літературній Україні* нічого не знаходимо про дослідження невинних українських жертв сталінського терору у Винниці і Биковні. Чому не згадується про цю трагедію українського народу, а таких Винниць в Україні було багато! Невже ж знову ж історики намагаються творити і закріплювати «білі плями» в найновішій історії України? Тут також радимо українським історикам і Інститутові історії АН створити окрему комісію для дослідження долі ліквідованих і переслідживаних

---

[122] «Проблеми історичної науки в світлі XIX всесоюзної партійної конференції», *Український Історичний Журнал,* ч. 12, 1988, стор. 73.

[123] «Історична наука і сучасність», *Український історичний журнал,* ч. 8, 1988, стор. 31.

Важливо згадати, що Євген Гуцало пропонує створити «Книгу народньої пам'яті» для відзначення жертв голоду в Україні. У вступній редакційній примітці до статті Гуцала пишеться, що «Пам'ять не прощає злодіянь, що межують з ґеноцидом». *Літературна Україна,* ч. 45, 10 листопада 1988.

українських істориків в 1930-их, 1940-их, 1950-их і 1970-их і на початку 80-их років. Що сталося з Олександром Грушевським, Сергієм Єфремовим, Агатангелом Кримським, Осипом Гермайзе, Сергієм Шамраєм, Ф. Савченком і сотнями інших брутально знищених українських видатних дослідників? Хто безпосередньо причинився до їхнього знищення і в яких обставинах вони згинули? Хто несе відповідальність за жорстоке переслідування академіка Михайла Грушевського і репресії та ув'язнення його доньки Катерини Грушевської? Які були обставини смерти Михайла Грушевського? Вже найвища пора, щоб історики в Україні виготовили реєстри знищених і репресованих істориків і прилюдно подали відповідні інформації про їхню долю, обставини їхньої смерти, а також прізвища тих, які причинилися до їхньої загибелі. Це ж спільна відповідальність істориків в Україні й у діяспорі висвітлити ці жахливі події і трагічну загибіль українських істориків та інших вчених, які впали жертвою руїнницького процесу української національної історіографії совєтською владою. Не можна ж допустити до забуття їхньої діяльности і творчої спадщини в сучасних обставинах т. зв. гласності!

І врешті маємо ще одне побажання до істориків і Академії Наук в Україні. Як відомо, в 30-их роках в процесі ліквідації Академії знищено або заховано багато виготовлених до друку видань ВУАН. Що, наприклад, сталося із готовим до друку збірником «Полуднева Україна» за редакцією М. Грушевського? Яка доля підготовленого першого тома «Історично-біографічного словника України» (літери А-В) за редакцією М. Могилянського? Що сталося із поширеною працею Д. І. Багалія «Українська історіографія XIX і XX Стол.» і з рукописом «Словника історії українського права», що готувався за редакцією акад. М. Василенка? Якщо ці й інші виготовлені до друку праці збереглися в засекречених партійних або інших архівах — треба їх якнайщвидше видати. Якщо ці видання знищено — тоді, на основі архівних даних, треба подати історію їхнього знищення. Наприкінці бажаємо порушити питання доступу до архівів і користування архівними матеріялами. У цій справі Ю. Кондуфор, директор Інституту історії АН пише таке:

> Гостро стоїть питання про вільне використання архівних матеріялів. Співробітники всіх відділів Інституту історії АН УРСР вважають, що для поліпшення якості наукових досліджень необхідно ліквідувати необгрунтовані обмеження на використання документів партійних і державних архівів. Потрібно ліквідувати будь-які штучні перешкоди, щоб наукові архіви стали такими ж доступними, як і бібліотеки, хоча б для учених.[124]

Виринає засадниче питання чому ці «необґрунтовані обмеження» використання архівних матеріялів існують в добі т. зв. «гласності». На це Кондуфор не дає жадних пояснень.

Наші спостереження і думки про сучасний стан історичної науки в Україні у контексті горбачовської «ґласности» і «перестройки» не претен-

---

[124] Ю. Ю. Кондуфор, цит. пр., *Український Історичний журнал*, ч. 4, 1988, стор. 20.

дують на вичерпність. Цій тематиці пізніше присвятимо окрему джерельну працю. На сторінках *Українського Історика* — єдиного журналу української наукової історіографії, ми старалися протягом останніх 25-и років насвітлювати систематичний руїнницький процес української історичної науки в совєтській Україні. Хочемо вірити, що цей процес руйнації припиниться і українські історики виповнять свій обов'язок перед історичною наукою і українською нацією.

Цю частину статті хочемо закінчити цитатою із виступу Дмитра Павличка з приводу відзначення 175 роковин з дня народження українського Прометея — Тараса Шевченка і його національної книги буття української нації — «Кобзаря». Ці думки поета великою мірою характеризують українську дійсність в Україні. Він пише:

> «Нам важко збагнути, що ідеї Тараса Шевченка, в основі яких було гнівне засудження російського самодержавства і колоніялізму... зіткнулися саме в поемі «Єретик» з ідеєю слов'янської солідарности, викресали вогонь посланія «І мертвим, і живим...» цього розширеного заповіту нашому народові яким формувалася наша національна свідомість.
> «І Коллара читаєте. З усієї сили, І. Шафарика, І Ганку, І в славянофіли так і претесь... І всі мови слов'янського люду — Всі знаєте, А своєї Дастьбі»...
> Якби ці слова можна уживати печаткою на мертвих чолах услужливого українського дворянства. Але ж ні, вони звучать аж надто актуально сьогодні, і стосуються іншого, не менш паразитного, та набагато сильнішого в науці класу чиновників, пристосуванців, Кирпо-Гнучкошиєнкових, які не шанують ні чужих мов, ні власної мови, зробивши канцелярський суржик знаком свого одностайного, чолобитного москофільського інтернаціоналізму.
> З їхньої вельможної волі «Кобзар» видавався протягом «славних сталінських та брежнівських десятиліть у скаліченому вигляді... Будували поетові пам'ятники й музеї, насправді боялися його слова, забороняли читати його найкращі, в суті своїй антидиктаторські творіння, виймали душу із душі народу, і думали довершити діло, яке не вдалося монархам, — забрати в нації мову та історичну пам'ять, залишивши їдловий апарат для роботи...»[125]

Хочеться вірити, що партійні українські історики читають статті партійного українського поета Дмитра Павличка і роблять певні висновки і зіставлення відносно історичної пам'яті української нації і дальшого розвитку української історіографії.

(Закінчення в наступному числі)

---

[125] Дмитро Павличко, «Совість і доля. Виступ на відкритті міжнародного шевченківського форуму «Від серця Європи — до серця України», Прага, 10.V.1989», *Літературна Україна*, ч. 22, 1 червня 1989, стор. 5.

Теодор Мацьків

ЧИ КН. ОЛЬГА СПРАВДІ ПРИЙНЯЛА ХРИСТИЯНСТВО В ЦАРГОРОДІ?

Походження княгині Ольги (945-964) невідоме. Щодо цього є різні гіпотези. Одні думають, що вона слов'янського, другі, що варязького (норманського), а ще інші, болгарського походження.

У своєму літопису Нестор записав під 903 роком, що Ігор одружився з Ольгою із Пскова («... приведе себі жену от Плескова іменем Ольгу і бі мудра і смислена»).

Про її особу постало кілька леґенд. За одною з них, Київський князь Ігор будучи на ловах у Псковщині захотів переїхати річку. Побачивши човен, казав себе перевезти на другий беріг. Перевозила його дочка перевізника на ім'я Ольга. Своєю красою і розумом Ольга так заімпонувала Ігореві, що він з нею одружився.

За іншою леґендою Ольга була дочкою боярина, а інші уважають її за дочку «світлого і великого» Псковського князя, що може бути дуже правдоподібним. Ще інші думають, що Ольга болгарського походження.

Останніми часами виникла нова гіпотеза, що Ольга-Helga була дочкою Олега-Helgi, який оженив з нею Ігоря.[1]

У зв'язку з 1000-літтям хрищення Руси-України, знову виринає питання, чи кн. Ольга охристилася в Царгороді чи в Київі. Коли і серед яких умовин кн. Ольга прийняла християнство точно не відомо.

Київський літописець Нестор у своєму літопису «Повість временних літ» під роком 954/55 пише:

В році 6463 Ольга вибирається до Греції і прибула до Царгороду. Тоді цісарем був Константин, син Лева. Ольга прибула до нього і коли він її побачив, як гарно вона виглядає й яка мудра, цісар дивувався її розумові, розмовляв з нею і сказав їй: «Ти гідна з нами панувати у цьому городі». Вона ж відповіла цісареві: «Я ж поганка, якщо ти хочеш мене охристити, так охристи мене сам, якщо ні, то не охрищуся». І цісар разом з патріярхом її охристив... Коли ж цісар хотів з нею одружитися, Ольга відповіла: «Як же ти можеш зі мною одружитися, коли ти мене охристив і мене своєю дочкою назвав. У християн нема такого закону, ти ж

[1] Докладніше про походження та одруження Ольги див.: М. Грушевський, *Історія України-Руси* (Нью Йорк: Книгоспілка, 1954), т. I, стор. 445-446. Н. Полонська-Василенко, *Історія України* (Мюнхен: Українське Видавництво, 1972), т. I, стор. 99-101. В. Євстахевич, «До питання про походження київської княгині Ольги», *Наша Культура*, 1984, ч. 1 (298), стор. 11-13.

сам це знаєш. Цісар відповів: «Перехитрила ти мене Ольго...» Цісар гойно обдарував її багатими дарунками, з якими вона повернулась до Києва.[1a]

Це оповідання написав Нестор 150 років пізніше і воно має характер радше леґенди як історичної правди. Пишучи про залицяння цісаря Константина VII Порфірородного (Багрянородного) до Ольги та як то вона зуміла його перехитрити, попросивши його спершу бути її хресним батьком, є вигадкою, що нею Нестор хотів прославити мудрість Київської володарки. Як слушно завважив історик української церкви, Микола Чубатий, літопис Нестора зложений на початку XII століття, відзеркалював противізантійські настрої українських (руських, говорячи мовою того часу) інтелектуальних кіл, зокрема духовенства, від часів Володимира Великого до панування Володимира Мономаха.[2]

Оповідання Нестора не можна підтвердити ніякими джерелами, навпаки, цісар Константин Порфірородний був жонатий і зустрічав Ольгу зі своєю дружиною Оленою.[3] До речі, Ольга була вже в літах, 60 або 63 роки, коли брати її поїздку в Царгород у 954 або 957 р.,[4] так що сватання цісаря з Ольгою противорічне само в собі і без сумніву має характер леґенди.

Про хрищення Ольги в Царгороді писав теж інший літописець, чернець Яків, який переселився з переяславського до печерського манастиря (1074) у своєму творі про св. Володимира Великого і св. Ольгу.[5] Є ще відомості про хрищення Ольги в Царгороді грецького літописця Йоана Скилициса[6] та німецького монаха Адальберта з Трір.[7]

Окрім леґендарних та неясних вісток про побут Ольги в Царгороді є достовірне історичне джерело візантійського цісаря Константина VII Порфірородного, (що панував від 27 січня 945 до 9 листопада 958), який докладно в подробицях описав прийняття Ольги в столиці Візантії у своєму творі п.н. «Про церемонії візантійського двора».[8]

[1a] *Полное собрание русских летописей* (Москва: Академия Наук СССР, Институт Истории, 1962), т. I, стор. 60-61 (у дальшому «ПСРЛ»).

[2] М. Чубатий, *Історія християнства на Руси-Україні* (Рим-Ню Йорк: Український Католицький Університет, 1965), т. I, стор. 175.

[3] Georg Ostrogorsky, *Byzanz und die Welt der Slawen* (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1974), pp. 47-48. Ludolf Müller, *Die Taufe RuBlands* (München: Erich Wewel Verlag), 1987, p. 76.

[4] Г. Г. Литаврин, «О датировке посольства княгини Ольги в Константинополь», *История СССР,* 1981, ч. 5, стор. 177.

[5] С.А. Бугославский, «К литературной истории памяти и похвалы кн. Владимиру», *Известия отделения русского языка и словесности* (Москва: Академия Наук СССР, 1925), т. 39, стор. 105-159.

[6] Joannis Skylitzae Synopsis Historiam. Rec. Joannes Thurn, Berolini et Novi Eboraci 1973; нім. переклад: Hans Thurn, *Byzanz — wieder ein Weltreich* (Graz-Wien-Köln 1983).

[7] Adalberts Fortsetzung der Chronik Reginos, *Quellen zur Geschichte der sächsischen Kaiserzeit* (Darmstadt 1971), pp. 214-227.

[8] Constantini Porphyrogenii imperatoris, *De ceremoniis aulae Byzantinae,* ed. I.I. Reiske (Bonn 1829-1830), Vol. I, pp. 594-8.

З опису побуту Ольги в Царгороді, цісар пише про прийняття її на цісарському дворі в середу 9 вересня і в неділю 18 жовтня.[9] На жаль цісар не подав у котрому році це сталося... Ті дні тижня припадають на 946 та 957 рік, який уважається за перебування Ольги в Царгороді. Отже дати в літопису Нестора (955) і ченця Якова (осінь 954) не відповідають тим, які подав очевидець, тобто Константин Порфірородний. Він також у подробицях описав прийняття Ольги, одначе ніде не згадує про її хрищення в Царгороді.[10]

Відносно хрищення та побуту Ольги в Царгороді думки істориків поділені. М. Грушевський уважає, що «правдоподібно Ольга охрестилася в Київі».[11] Російський історик Е.Е. Голубінський твердить, що Ольга була хрищена в Києві перед від'їздом до Царгороду.[12] Гр. Лужницький каже, що «на основі грецьких джерел стверджено, що коли вона [Ольга] (здогадно в 957 р.) приїхала до Царгороду, то приїхала уже як христіянка, маючи при собі свого священника Григора».[13] Н. Полонська-Василенко пише: «... Після короткої розмови запрошено Ольгу на учту, де вона сиділа за одним столом з цісаревою, — рідка увага до гостей, можлива тільки, якщо вони христіяни. Однак в докладному описі перебування Ольги в Царгороді Константин ані словом не згадує такої видатної справи, як її хрещення. Очевидно, приїхала Ольга вже христіянкою...»[14] Австралійський єзуїт, о. Е.Й. Стормон, професор теології, висловлює погляд, що «хрищення Ольги в Константинополі дуже сумнівне... Коли взяти під увагу, що сам Константин у своєму дуже докладному опису офіціяльного прийняття Ольги, (яку він називає по скандинавському «Гельґа»), ані словом не згадує про її хрищення. Він згадує о. Григорія та двох перекладачів, яким були дані подарунки. Виглядає, що о. Григорій був її особистим духовником, який разом з перекладачами, супровадив Ольгу з Київа. На мою думку це підтверджує традицію, що Ольга була вже охрищена у своїй країні, правдоподібно в церкві св. Іллі в Києві».[15] У новіших часах такі візантологи як Григорій Острогорський,

---

[9] Ostrogorsky, *op. cit.*, p. 39. Müller, *op. cit.*, p. 78. Литаврин, *там же,* стор. 175.

[10] Ostrogorsky, *op. cit.*, pp. 40-41. Müller, *op. cit.*, pp. 78-79.

[11] Грушевський, там же, т. І, стор. 450.

[12] Е.Е. Голубинский, *История русской церкви* (Москва 1901), т. І, стор. 77.

[13] Гр. Лужницький, *Українська церква між Сходом і Заходом* (Філядельфія: накладом Союзу Українців Католиків «Провидіння», 1954), стор. 39.

[14] Н. Полонська-Василенко, *Історія України* (Мюнхен: Українське Видавництво, 1972), т. І, стор. 104.

[15] E.J. Stormon, S.J., "The Birth of Christianity in Ukraine," in Marko Pavlyshyn, ed., *One Thousand Years of Christianity in Ukraine* (Melbourne: Monash University, 1988), p. 21; ("Moreover, the whole story of Ol'ha's baptism at Constantinople... is thrown into serious doubt by the fact that Constantine himself, in his meticulously detailed description of the official reception for Ol'ha (for whom he uses the Scandinavian form "Helga"), does not say a word about her baptism. He does mention, however, as members of her retinue "priest Gregory" as well as two interpreters, to whom gifts were made. Gregory would seem to have been a personal chaplain, who, together

Людольф Мюллер та інші твердять, що «Ольга прибула до Царгороду вже як християнка».[16]

М. Чубатий опираючись не тільки на літопис Нестора, але теж на інших джерелах, таких як ченця Якова, німецького монаха Адальберта, що в 961 р. був висвячений на епископа для Київської Руси, категорично твердить, що «... Ольга христилася таки в Царгороді, але в році 955, згідно з інформаціями всіх джерел без виїмку. Тим часом є теж безсумнівним фактом, що Ольга була в Царгороді в 957 році. З того виходить, що Ольга була два рази в Царгороді; перший раз у році 955 в справі свого хрещення, а другий раз в році 957 в справах державних, дипломатичних».[17]

Твердження Чубатого, що хрещення Ольги було в 955 р. не відповідає правді, бо як уже сказано, ані середа 9 вересня, ані неділя 18 жовтня не припадають в 955 р. Він сам же пише, що Константин Порфіродний «з усіми подробицями оповідав про побут Ольги в Царгороді, одначе не 955, тільки 957 року. В цілому тому описі прийняття Ольги, подрібному до найменших деталів, автор ані словом не згадує її хрещення. З опису побуту Ольги в Царгороді Константина Порфіродного посередньо виходить, що вона приїхала до візантійської столиці вже християнкою, навіть в товаристві свого духовника о. Григорія».[18]

Твердження Чубатого, що вже згаданий «епископ Адальберт був добре ознайомлений із справою Ольги, бо він саме був тим другим епископом, висвяченим для Руси в 961 році для місії, яка не вдалася»,[19] теж не відповідає історичній дійсності. Німецький славіст, уже згаданий Л. Мюллер пише: «... Як зле Адальберт був поінформований, свідчить факт, що хрищення Ольги в Константинополі переносить на час панування Романоса II (959-963), отже після смерти Константина VII».[20]

Російський історик М. Поселков також допускає дві поїздки Ольги до Царгороду, тобто в 955 та 957 р.[21] Одначе як твердить Юрій Вернадський, на цю гіпотезу, тобто дві поїздки Ольги до Царгороду, нема джерельних доказів.[22]

Степан Томашівський опираючись на німецьких джерелах, теж твердить, що Ольга охристилася в Царгороді, але ще за життя Ігоря і за

---

with the interpreters, accompanied Ol'ha from Kiev. To my mind this gives heavy support to the tradition that Ol'ha had already been baptized in her own country and probably in the church of St. Elias at Kiev.")

[16] Ostrogorsky, op. cit., p. 41. Müller, op. cit., p. 79.

[17] Чубатий, *там же,* стор. 177.

[18] Чубатий, *там же,* стор. 176.

[19] Там же.

[20] Müller, op. cit., p. 79 ("Wie schlecht Adalbert unterrichtet war, wird daraus deutlich, daß er die Taufe Olgas in Konstantinopel in die Regierungszeit Romanos II. (959-963) verlegt, also in die Zeit nach dem Tod Konstantins VII.")

[21] М. Поселков, *Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X-XII вв.* (Ст. Петербург 1913), стор. 3-4.

[22] G. Vernadsky, *Kievan Russia* (New Haven: Yale University Press, 1948), p. 40, cf., Ostrogorsky, *op. cit.,* p. 43.

цісаря Романа I Лекапена. Акту хрищення довершив сам патріярх Теофілакт у столиці Візантії.[23] Такого самого погляду дотримується о. Іриней Назарко.[24] До речі, Д.Д. Оболенський, професор університету в Оксфорді, теж думає, що Ольга справді прийняла християнство в Царгороді в 957 р.[25]

Питання про християнство Ігоря описав Е. Голубінський, твердячи, що Ігор був тайним християнином.[26] Іван Огієнко та Степан Томашівський думають, що Ігор був прихильний християнській вірі, і що коли б він несподівано був не згинув, було б прийшло до навернення Київської Руси.[27]

Одначе гіпотеза вище згаданих дослідників не витримує критики, коли взяти на увагу, що Ольга прийняла християнство щойно після смерти Ігоря і що їх син Святослав був поганином, «дуже ослаблює всі докази про християнство Ігоря», слушно завважує о. Назарко.[28]

Опираючись на ченця Якова, що Ольга поїхала до Царгороду «по смерти мужа своего Игоря, князя рускаго, освящена бивши благодатію и в сердци пріемши Божію благодать... иде в землю гріческую, в Царгород, идіже цари кресьтяни и крестиянство утвердися, и пришедши прося крещенія и пріемши святое крещеніе возвратися в землю рускую, в дом свой»,[29] радянський історик Г. Г. Літаврін, старається доказати у своїй поважній розвідці, що Ольга не прибула до Візантії не в 955 і не в 957 році, а в 946 р., так як середа 9 вересня і неділя 18 жовтня припадає теж в 946 р.[30]

Коли б прийняти гіпотезу Літавріна, що Ольга поїхала до Царгороду в 946 році, то як тоді пояснити факт, що вона вислала посольство до німецького короля Оттона Великого, (від 962 р. «римського цісаря німецького народу»), з проханням прислати до Києва епископа і священників щойно в 959 р. Про це посольство записав Адальберт в уже згаданій хроніці під роком 959 таке: «... До короля прибули посли від Олени, королеви Ругів, що за константинопольського цісаря Романа охрестилася в Константинополі і просили (як пізніше показалося під фалшивим позором) вислати епископа і священників».[31] Чи не виглядає більш логічно,

---

[23] С. Томашівський, «Вступ до історії церкви на Україні», *Записки Чина св. Василія Великого,* 1932, т. IV, чч. 1-2, стор. 69.

[24] о. І. Назарко, *Христіянство на Русі до Володира.* Передрук з *Логосу,* 1957, випуск 136, стор. 8.

[25] D. Obolensky, *The Empire and its Northern Neighbours* (Cambridge Medieval History, 1966), Vol. IV, p. 511, cf., Ostrogorsky, *op. cit.,* p. 36.

[26] Голубинський, *там же,* стор. 44.

[27] І. Огієнко, *Українська церква* (Прага 1942), стор. 51; Томашівський, там же, стор. 68.

[28] О. Назарко, *там же,* стор. 6.

[29] Чубатий, *там же,* стор. 176; Литаврин, там же, стор. 176-7.

[30] Литаврин, *там же,* стор. 179.

[31] "Anno dominicae incarnationis 959... legati Helenae reginae Rugorum, quae sub Romano imperatore Constantinopolitano Constantinopoli baptizata est ficte, ut post claruit, ad regem venientes episcopum et presbyteros eidem genti ordinari petebant," Monumenta Germaniae Historica, I, p. 624.

що Ольга поїхала в 957 р. до Царгороду, щоб дістати єрархію для своєї церкви, а не одержавши епископа і священників, вона після по повернення зі столиці Візантії вислала в 959 р. посольство до Німеччини.

Погляд Грушевського, що «Ольга посилала посольство до Отона в політичних справах, але Отон схотів використати сю нагоду для місіонерства, чи з власної ініціятиви, чи тому що посли на власну руку щось таке сказали, що могло заохотити його до такого місіонерства...»[32] Навіть у сьогоднішних часах Апостольська Столиця не може дозволити собі на висвячування чи висилання епископів до чужих країн без попередного порозуміння з урядом даної країни, що ж говорити про тодішні часи, коли прерогативи епископа мали не тільки релігійний, але теж політичний характер. Зрештою Адальберт виразно пише, що посли просили епископа і священників. На іншому місці Грушевський пише: «... Ольга дійсно просила прислати епископа на Русь; вказують для аналогії на болгарського князя Бориса, що не діставши єрархії для своєї землі від константинопольського патріярхату звернувся по неї до папи, але потім, діставши епископа від патріярха, відослав латинського епископа...»[33]

Як пише Нестор, Ольга була дуже невдоволена зі своєї подорожі до Візантії, так що взаємовідносини між Києвом і Царгородом значно погіршилися. Після повернення Ольги до Києва прибули посли з Царгороду і просили військової помочі. Як пише Нестор, Ольга сказала послам: «... якщо цісар буде так довго чекати у неї в Почайні, (притока Дніпра біля Києва), як я чекала в Суді, то тоді він також дістане військову допомогу від мене».[34] Потім відпустила їх з нічим.

Виходить, що Ольга була вже християнкою, заки їздила до Царгороду, але не щоб охреститися, а щоб дістати звідти епископа та священників для своєї держави. Може бути, що вона старалася дістати окремий патріярхат, як це дістав в 927 р. болгарський цар Симеон.[35] У Київі вже в першій половині 10-го століття існувала церква св. Іллі і в 944 р. при підписуванні договору з Греками, як пише Нестор, між представниками Ігоря було багато християн.[36]

Видно, що цісар Константин Порфірородний не погодився на прохання Ольги і це було причиною, що вона була невдоволена із своєї місії і післала своїх послів до Оттона Великого.

Омелян Пріцак твердить у своїй цікавій розвідці п.н. «Коли і де Ольга була хрищена?»,[37] що кн. Ольга їздила до Царгороду два рази. Перший раз в 946 р., щоб відновити договір з Візантією після смерти свого мужа Ігоря (945), так як у середньовіччі договори були важні, як довго були живі сіґнатори тих договорів.[38] Л. Мюллер уважає, що Ольга

[32] Грушевський, *там же*, т. I, стор. 456.

[33] Грушевський, *там же*, стор. 455.

[34] ПСРЛ, стор. 62-63.

[35] Müller, *op. cit.*, p. 81.

[36] ПСРЛ, стор. 54.

[37] Omeljan Pritsak, "When and Where was Ol'ga Baptized?", *Harvard Ukrainian Studies*, 1987, Vol. IV, No. 1-2, pp. 5-24.

[38] *Ibidem*, p. 14.

не мусіла сама їхати до Царгороду, вона могла післати своїх послів для потвердження цього договору.[39]

Відносно твердження О. Пріцака, що Ольга другий раз поїхала до Царгороду в 957 р., щоб прийняти христіянство,[40] то як уже згадано, інші історики такі як Голубінський, Грушевський, Лужницький, Мюллер, Острогоський, о. Остром, Полонська-Василенко тощо, твердять, що Ольга приїхала до Царгороду в 957 р. вже як християнка і то навіть із своїм духовником о. Григорієм.

Реасумуючи треба ще раз сказати, що згідно з дослідами багатьох, поважних істориків, Ольга була охрищена в Києві. Коли б Ольга дійсно прийняла хрищення в часі свого перебування в Царгороді в 957 р., то з уваги на вагомість події і на дуже докладне описання принять в цісарській палаті, цісар Константин Порфірородний був би про це згадав у своєму творі *De Ceremoniis Aulae Byzantinae*.[41] Дальше, коли б вона приїхала як поганка, не могла б сидіти разом з цісарською родиною при тому самому столі. Врешті факт, що взаємовідносини між Києвом і Царгородом після повернення Ольги з Візантії значно погіршилися, вказує на те, що її поїздка до Царгороду мала інший характер, ніж там прийняти християнство.

---

[39] Müller, *op. cit.*, p. 78.

[40] Pritsak, *op. cit.*, p. 15.

[41] Ostrogorsky, *op. cit.*, pp. 39-40.

А. Жуковський

ВКЛАД КИЇВСЬКОЇ ДУХОВНОЇ АКАДЕМІЇ І ЇЇ «ТРУДІВ» НА КУЛЬТУРНОМУ І БОГОСЛОВСЬКОМУ ВІДТИНКАХ

(закінчення)

СИСТЕМА НАВЧАННЯ В КИЇВСЬКІЙ ДУХОВНІЙ АКАДЕМІЇ

У навчальній системі помимо певної стабільности впроваджувано зміни як з боку спеціяльних комітетів Синоду, новоустійнених статутів, чи з ініціятиви київських митрополитів чи ректорів.

До 1840 р. студенти КДА вивчали такі дисципліни: у нижчому відділі: 1. Святе Письмо (Священне Писання) — 2 години в тиждень, 2. філософію (10 год.), 3. загальну словесність (6 год.), 4. світську історію або математику, по вибору студентів (8 год.), 5 грецьку мову (4 год.), 6. еврейську мову (2 год.), 7. одну з нових мов: німецьку або французьку (2 год.); а у вищому відділі: 8. Св. Письмо (2 год.), 9. Богословію (12 год.), 10. церковну словесність (6 год.), 11. церковну історію, священну хронологію й географію (6 год.), 12. грецьку мову (4 год.), 13. еврейську мову (2 год.) 14. одну з нових мов (2 год.)[32] В цьому богословіє поділялося на догматичне, моральне, полемічне, герменевтику, канонічне право і літургіку, а з 1841 додано ще патристику або патрологію; а філософія охоплювала: логіку, психологію, метафізику, моральну філософію, історію філософії, а з 1867 р. додано педагогіку.

В 1840 р. Св. Синод (ініціятива обер-прокурора А. Протасова) пробував замінити систему спеціялізації, т. зв. цілісним навчальним курсом з многопредметністю, але ця ініціятива не засвоїлася. Серед інших змін згадаємо впровадження з ініціятиви митр. Є. Болховітінова польської мови, яку викладали в 1825-1844 рр.; з 1841 з ініціятиви ректора Д. Муратова — курс російської світської історії (для нижчого відділу) і церковної історії (для вищого відділу).

З повищої програми видно, що серед викладів були богословські й світські науки; у різних періодах надавали перевагу тим або іншим, або старалися знайти між ними певну гармонію і синтезу. Так за статутом 1869 р. духовні академії становили певну паралель з університетами і відповідно до університетських факультетів створено три відділи: 1. богословський, 2. церковно-історичний і 3. церковно-практичний.[33] На двох

---

[32] Хв. Тітов, *Стара вища освіта...*, стор. 357-359.

[33] М. Петров, *Київська Академія*, цит. тв., стор. 14.

останніх перевагу мали світські предмети. Натомість статути 1884 і 1910 рр. обмежують вагу світських дисциплін, деякі з них цілком виключають з програми, а навіть давалася директива, щоб світські предмети викладати з погляду богословсько-біблійного, а історію Росії з погляду провіденціялізму, тобто, що долею Росії керує промисл Божий.[34]

ДИСЦИПЛІНИ — ЇХ ВКЛАД У ЗАГАЛЬНУ НАУКУ

Пригляньмося дещо ближче окремим наукам-дисциплінам, що їх викладали в КДА, і піддаймо оцінці зміст викладів, а також вклад, що його внесла Академія у загальну скарбницю в різних ділянках науки. При цьому будуть відзначені спеціялісти і їхній вклад у відповідній дисципліні.

Богословські науки вважали головною доменою в Академії, їх викладали найздібніші професори, переважно з монашого чину, а головним керівником був завжди ректор. Перші два керівники шукали нового шляху для своїх викладів: Мойсей Богданов-Платонов пробував схиляти богословіє в сторону містицизму, уважаючи ідеалом: «формування внутрішньої (в душі) людини»,[35] а Мелетій Леонтович — звертав увагу на моральне богословіє. Однак повного розквіту зазнало богословіє з приходом на чоло богословської катедри Іннокентія Борисова в 1830 р. Він старався розширити богословські істини при помочі науково-філософічного знання, тому дехто запідозрівав його у відступстві від православної науки, у співчутті з неправославними рухами богословської науки.[36] Борисов впровадив такі аспекти богословія як релігіозистика, еклезіязистика (наука про богослуження і управління церкви), порівняльного богословія тощо.

Він був також автором низки праць з історії церкви і Св. Письма. Його проповіді і богословські праці видано в 1901 р. в 12 томах у Петербурзі. Його богословське вчення продовжили Димитрій Муратов, виклади якого визначалися глибоким проникненням у вивченні неприхованих щирих істин, тоді коли Антоній Амфітеатров натиск ставив на святість богословських істин, відокремлюючи від них всякі людські домисли.[37]

В другій половині XIX — на початку XX ст. богословські студії в КДА зазнали всестороннього розпрацювання і поглиблення.

З ділянки Святого Письма (Священне Писання) в Академії були спеціялісти Старого і Нового Заповіту. Старий Заповіт досліджували: А. Воронов, С. Сольський, Ф. Філаретов. О. А. Глаголев звертав увагу на важливість для християн черпати з старозавітної літератури, а Володимир Рибинський досліджував книги поодиноких пророків. Великим авторитетом Новозавітного писання був уже згаданий Д. Богдашевський (єпископ Василій), який аналізував життя і вчення Христа Спасителя, як також Св.

---

[34] *Там же,* стор. 14.
[35] Хв. Тітов. Цит. тв., стор. 362-363.
[36] *Там же,* стор. 364-365.
[37] *Там же,* стор. 368.

Апостолів.[38] Н. Глубоковський опрацював Хронологію Нового Заповіту.[39] Над Біблійною історією і археологією працювали Яким Олесницький, який кількакратно провів наукові досліди в Святій Землі, в 1870-их рр.,[40] В. Рибинський, А. Глаголев.

З Патрології видано переклад (на російську мову) творів блаженного Авґустина, Арнобія, Тертулліяна, Киприяна Картагенського, блаж. Ієроніма.[41] Досліди про Св. Отців провадили М. Троїцький, Н. Щеголів, арх. Порфірій Попов, К. Скворцов,[42] Т. Лященко, К. Кекелідзе, Н. Глубоковський.

Церковну археологію і літургіку викладали і про них писали розвідки Е. Діяковський, А. Дмитрієвський, А. Хойнацький,[43] П. Орловський, М. Скабалланович.[44]

Спеціялістом з догматичного богословія був Сильвестр Малеванський, який викладав його на протязі 35 років (1862-1898), написавши обширний 5-томний підручник з православного догматичного богословія і багато інших праць з цієї ділянки.[45] Добрими знавцями і дослідниками таїнств були М. Ястребов,[46] М. Скабалланович, священик А. Чекановський.

---

[38] «Священное Писание Нового Завета», *ТКДА,* 1915, No. 7-8, X.

[39] *ТКДА,* 1910, No. 7-8; 1911, No. 3; No. 6; No. 7-8.

[40] «Святая земля. Отчет по командировке в Палестину», *ТКДА,* ч. I-II, 1875-1878; Його ж: «Из талмудической мифологии», *ТКДА,* 1870; Древнееврейская музыка и пение. ТКДА, 1871; Руководство к библейской археологии. Ч. I-II (переклад з німецького). ТКДА, 1871-1875; «Рифм и метр ветхозаветной поэзии», *ТКДА,* 1872.

[41] Письма Киприана: *ТКДА,* 1860, No. 1-4; 1861, No. 1-12; 1862, No. 1-12; Творения блаж. Иеронима (переклад з латинського): ТКДА, 1863, No. 4, 6-12; 1864, No. 1-12; 1865, No. 1-12; 1866, No. 1-3, 5, 7, 9, 11; 1867, No. 1, 3, 5, 7, 9, 10; 1868, No. 1, 3, 5, 7, 9, 11; 1869, No. 1, 3, 5, 7, 9, 10, 11, 12; 1870, No. 1-12; 1871, No. 1-12; 1872, No. 1-2; Творения блаженного Августина, епископа иппонийского: ТКДА, 1866, No. 4, 6, 8, 10, 12; 1867, No. 2, 4, 8, 11, 12; 1868, No. 2, 4, 6, 8, 10, 12; 1869, No. 2, 4, 6, 8; 1879, No. 1, 3, 5, 7, 9, 11.

«Сем книг против язычников (Adversus nationes) — *Арнобия*». Переклад Н. Дроздова: *ТКДА,* 1912, No. 6, 7-8, 11; 1913, No. 1, 3, 4, 5, 6, 7-8, 9; 1914, No. 4, 5, 6, 7-8, 9-10, 11.

Догматическия творения Тертуллана, пресвитера Карфагенского. Переклад Д. Богдашевского. *ТКДА,* 1908, No. 1, 2, 4, 5; 1909, No. 1, 2, 3, 4; 1910, No. 4, 5.

[42] «О евангелиях апокрифических», *ТКДА,* 1861, No. 12; «Св. апостол Варнава», *ТКДА,* 1862, No. 9; «Трактат Тертуллиана о молитве Господней», *ТКДА,* 1865, No. 3; 1875, No. 7; «Философия Климента александрийского», *ТКДА,* 1866, No. 9.

[43] «Западно-русские униатские требники сравнительно с требниками православными латинскими», *ТКДА,* 1867, No. 2, 5, 7; «Особенныя униатския чинопоследования, имеющия отношение к требнику», *ТКДА,* 1868, No. 6, 8.

[44] «Ектения», *ТКДА,* 1911, No. 9; 1912, No. 6; Латия, ТКДА, 1912, No. 11.

[45] Опыты православного догматического богословия... Він же автор: «Догматическая система Оригена», *ТКДА,* 1870, No. 1-7; «Ответ православного не схему старокатоликов о пресвятой Деве», *ТКДА,* 1875, No. 1; «На схему старокатоликов о добрых делах», *ТКДА,* No. 1, 2; «На предложенную старокатоликами схему о святом Духе», *ТКДА,* 1874, No. 8; «Из чтений по догматическому богословию», *ТКДА,* 1877, No. 5, 6, 7; 1878, No. 1, 3, 7; 1879, No. 1, 4, 7.

[46] «Из лекций по догматическому богословию», *ТКДА,* 1917, No. 8, 9, 12; 1908,

На відтинку морального богословія працювали М. Олесницький,[47] Димитрій Ковальницький;[48] Д. Богдашевський визначував становище Церкви до актуальних соціяльно-економічних та політичних питань; цікава його стаття «Блаженства Господни (евангельская правда и „правда" современного социализма)».[49] Також обширно трактував актуальні соціяльно-політичні проблеми Н. Стеллецький («Социализм — его история и критическая оценка с христианской точки зрения».[50] Аналогічну тематику опрацьовував і В. Екземплярський, наприклад, відношення моралі до політики,[51] про смертну кару на основі богословської літератури,[52] С. Аскольдов «Христианство и политика»,[53] В. Родников.[54]

Порівняльне богословіє аналізувало інші християнські і загально релігійні вчення по відношенню до православної науки. А. Рождественський спеціялізувався в студіях анґліканської Церкви,[55] порівнював лютеранство з реформатством, а М. Ястребов про науку лютеранських символів про первородний гріх.[56] Становище до католицької Церкви заступлене ієромонахом згодом архимандритом Авґустином, який аналізував полемічні твори проти латинників у XI і XII ст.[57] і спір греків з латинниками,[58] М. Ястребовом «Идея папского главенства»,[59] та критикою праці A. Palmieri: Theologia dogmatica orthodoxa. Florentiae 1911 Ю. Колемінома.[60]

Гомілетика була широко репрезентована в КДА. На протязі пів століття гомілетику в Академії викладав Василь Певницький, який придержувався схоластичних, застарілих методів, що дало привід О. Лотоцькому твердити, що він «убив живу проповідь на Україні».[61] Насамперед ішли студії про визначних проповідників-гомілетиків: про митр. Петра Могилу — С. Голубєва,[62] Епіфанія Славинецького, Стефана Яворського, Євгенія

No. 1, 3, 6, 9, 10, 11, 12; «К вопросу о всесвященстве християн», *ТКДА*, 1906, No. 4.

[47] «Христианская ифика, как наука», *ТКДА*, 1879, No. 1, 3, 6.

[48] Ф. Титов, «Високопреосвященный Димитрий (Ковальницкий)», *ТКДА*, 1913, No. 3; 1914, No. 2, 3, 5, 6.

[49] *ТКДА*, 1909, No. 2; Його ж: «Евангелие, как основа жизни», *ТКДА*, 1906, No. 4; «Блаженства Господни», *ТКДА*, 1909, No. 2; «О причинах современного неверия», *ТКДА*, 1910, No. 1, 2.

[50] *ТКДА*, 1905, No. 2, 4; 1906, No. 6, 8.

[51] *ТКДА*, 1905, No. 11.

[52] *ТКДА*, 1907, No. 3.

[53] *ТКДА*, 1906, No. 6, 7.

[54] «Литературная тактика современного социализма в отношении к религии», *ТКДА*, 1907, No. 1.

[55] *ТКДА*, 1906, No. 2, 3, 8-9, 11; 1907, No. 2, 3, 4, 5, 6, 8, 9, 10, 12; 1909, No. 1, 3.

[56] *ТКДА*, 1876, No. 9, 10, 12; 1877, No. 2.

[57] *ТКДА*, 1867, No. 6-9.

[58] *ТКДА*, 1870, No. 12.

[59] *ТКДА*, 1878, No. 6, 10, 12.

[60] *ТКДА*, 1913, No. 4.

[61] *Сторінки минулого*. Ч. 1. Варшава 1932, стор. 121.

[62] «*Память митрополита Петра Могилы в Киевской Академии 31 Декабря*

Болховітінова — В. Певницького;[63] Іоанна Золотоустого, Димитрія Муратова, В. Певницького — Н. Ґроссу.[64] Київські дослідники трактували унітську[65] гомілетику, а також католицьку.[66] Про методику підготовки проповідей писали В. Певницький[67] і Н. Ґроссу.[68] Розвідку про гомілетику в Київській Академії написав М. Петров.[69] Багато місця в офіціозі «*Трудах КДА*» присвячували «Словам (промовам) на річні празники» євангельського порядку, річним поминанням митр. Петра Могили, основникам і добродіям Києво-Братського манастиря. Окрему категорію становили «Слова» з нагоди Пасій під час Великого Посту; в цих ділянках себе відзначили: Д. Богдашевський, А. Глаголев, Н. Ґроссу, П. Кудрявцев, Т. Лященко, Н. Мухин, В. Певницький, В. Прилуцький, В. Рибинський.[70] Багато біографічного матеріялу знаходимо у надгробних словах і промовах та некрологах та споминах, в яких брали участь майже всі професори КДА.[71]

Ділянка церковного права розглядала деякі питання церковних соборів (Ф. Міщенко, В. Завітневич[72]), двоєженства священства (С. Троцький[73]), проблему свободи совісти (В. Білоліков[74]), про прийняття неправославних християн у православну церкву (А. Серафимов[75]). П. Лашкарьов (1833-1899), що викладав в Академії церковне право, видав підручник «Право церковное» (1889).

Спочатку катедра *загальної церковної і світської історії* належала до другорядної категорії, з тим, що світська була необов'язкова для всіх студентів. Деяке оживлення історичної науки в Академії вніс в 1820-их роках митр. Є. Болховітінов, який вимагав, щоб студенти писали свої праці з історії. В наслідок цього з'явилися розвідки про хрищення кн. Ольги, про першого київського митрополита тощо.[76] З 1841 заведено окрему катедру

1754 года. К истории русского проповедничества за вторую половину XVIII ст.», *ТКДА,* 1910, No. 12.

[63] Е. Славинецький — *ТКДА,* 1861, No. 8, 10; С. Яворський — *ТКДА,* 1874, No. 10, 12; 1875, No. 1, 3, 5, 9, 10; 1877, No. 4; Є. Болховітінов — *ТКДА,* 1867, No. 9, 10.

[64] Іоанн Золотоуст — *ТКДА,* 1907, No. 11; Д. Муретов — *ТКДА,* 1911, No. 3; В. Пивницький — *ТКДА,* 1911, No. 9.

[65] Священик Н. Трипольський: Униатский митрополит Ипатий Поцей и его проповедническая деятельность, *ТКДА,* 1877, No. 9, 10, 11, 12, 1878, No. 2.

[66] М. Лебедев, «Боссюэт, епископ моский и значение его дня католической церкви во Франции», *ТКДА,* 1868, No. 1, 4; Л. Мацыевич: Польский проповедник XVII века, иезуит Тома Млодзяновский, ТКДА, 1870, No. 7, 9, 10, 12; 1871, No. 4.

[67] *ТКДА,* No. 5; 1905, No. 8, 12.

[68] *ТКДА,* 1910, No. 11; 1913, No. 6.

[69] «Из истории гомилетики в старой киевской академии», *ТКДА,* 1866, No. 1.

[70] *Систематический указатель статей, помещенных в журнале ТКДА за 1905-1914 гг.* ТКДА, Сентябрь 1915, стор. 51-59.

[71] *Там же,* стор. 60-67 і 79-84.

[72] *ТКДА,* 1906, No. 10; 1909. No. 1.

[73] *ТКДА,* 1913, No. 11.

[74] *ТКДА,* 1914, No. 9-10.

[75] *ТКДА,* 1864, No. 7-8.

[76] Хв. Тітов, *Стара вища освіта...,* стор. 382.

російської церковної і цивільної історії, яку почав викладати пізніший історик російської церкви Макарій Булгаков, пізніший митрополит, автор схематичної історії Київської Академії[77] і капітальної 12-томної історії російської церкви.[78]

Його діло продовжив І. Малишевський (1828-1897), який у своїх викладах і працях визначався глибокою аналізою. Серед його праць «Отношение Руси к церкви римской при св. князе Владимире»,[79] «Подложное письмо половца Ивана Смеры к великому князю Владимиру святому»,[80] «О придорожних крестах»,[81] «Варяги в начальной истории христианства в Киеве»,[82] «Евреи в южной Руси и в Киеве в X-XII вв.»[83] та ін. У 1860-их роках світську історію викладав П. Терновський, автор праць про митр. Стефана Яворського,[84] Теофана Прокоповича,[85] «Южно-русское проповедничество XVI и XVII вв.» (1869) і ін. У 1850-их роках загальну світську історію викладали в КДА — А. Граніков, пізніше Н. Мухин. Російську цивільну історію викладав Володимир Завітневич (1853-1927), автор аналізи «Палінодії» З. Копистенського (1883), як також про Володимира Великого, як політичного діяча.[86]

Три визначні постаті серед професорського складу КДА заслуговують на особливу увагу коли йдеться про їхній вклад в історію української церкви, головно історію самої Київської Академії, хоча не всі вони викладали історію. Йдеться про Миколу Петрова (1840-1921), Степана Ґолубєва (1849-1920), Федора Тітова (1864-1922). Своїми дослідами і опублікованими працями, а ще більше зібраними матеріялами, актами і документами, вони дали основу для наукових студій історії української церкви і культури, особливо XVII-XIX століть. Високо оцінюємо їхню наукову продукцію, і те, що вони звертали увагу студентам, щоб вони вибирали тематику своїх праць з історії Церкви на Україні, однак все це не виправдує факту неприхильного ставлення зокрема Тітова і Ґолубєва до національних аспірацій українства, і до затушування сепаратистичних стремлінь діячів української церкви і культури. Все ж таки об'єктивно треба ствердити, що в цілому в їхній творчості було більш позитивного, ніж шкідливого для загального українознавства і тому слід темперувати оцінку з ґльобальним засудженням їх в українофобстві. Одним з доказів толерантности Тітова було те, що він дозволив Василеві Павловичу писати працю на тему «Ма-

---

[77] История Киевской академии. СПб 1843.

[78] *История Русской Церкви.* I-XII. СПб 1868-1883; 2-е вид. 1889-1902.

[79] *ТКДА,* 1863, No. 2.

[80] *ТКДА,* 1876, No. 6, 7.

[81] *ТКДА,* 1865, No. 11.

[82] *ТКДА,* 1887.

[83] *ТКДА,* 1878, No. 6, 9.

[84] *ТКДА,* 1864, No. 1, 3, 6; 1866, No. 4.

[85] *ТКДА,* 1865, No. 1, 2, 4, 8, 10.

[86] *Владимир святый, как политический деятель.* Київ 1888; Про маніфест 17 жовтня 1905, *ТКДА,* 1906, No. 2; «Духовенство и партийность в политике», *ТКДА,* 1907, No. 1.

лороссийский гетман И. С. Мазепа в его отношениях к церкви и духовенству»,[87] яку рецензент оцінив як «дуже добру».

М. Петров був істориком української літератури й викладав в Академії історію чужоземних літератур. Він написав низку праць історичного порядку і про історію гомілетики в старій Київській Академії (1866), історію василіянського ордену,[88] про сербсько-українські зв'язки (1876), про значення КА у розвитку духовних шкіл в Росії (1904), КА за гетьманства К. Розумовського (1905), КА за царювання Катерини II (1906), Питомці КА з сербів (1911), Київська Академія, переглядна стаття ЗІФВ УАН, I, (1919). Крім цього Петров описав рукописи знайдені в Києві (1892-1904), чи в музею при КДА (1875-1877). Але найбільшу вартість має зібрання і редакція 5-ти томового видання капітального джерела Акти і документи до історії КА за роки 1721-1795.[89] До кожного тому доданий богатий науковий апарат і обширний пояснювальний вступ.

Степан Ґолубєв, професор історії розколу і сектанства в Академії, є найбільшим дослідником могилянської доби в історії України, до якої написав капітальну монографію «Митрополит Петр Могила и его подвижники» і зібрав документи до цього і попередніх періодів.[90] Він також є автором монографії «История Киевской Духовной Академии. Период до-Могилянскій» (Київ 1889), і десяток інших розвідок про КА, про архимандрита Єлисея Плетенецького і Гедеона Одорського, ректора КА, про Києво-Видубицький манастир (1913).[91] На жаль С. Ґолубєв не здійснив перебраного в 1901 р. обов'язку, зібрати і видати акти і документи Київської Академії від заснування до 1721 р.

Федір Тітов, професор історії російської церкви був чи не найбільш продуктивним зі згаданого тріюмвірату, але й найбільш критикований за свої російські «неділимські» погляди.[92] Так само як і Петров, він зібрав і впорядкував III відділ видання «Акты и Документы относящиеся к истории Кіевской Академии, 1796-1869 гг.»,[93] з обширним коментарем і науковим апаратом. Він також автор цілісної монографічної історії КА, що її випустила Українська Академія Наук під зміненою назвою «Стара вища освіта в Київській Україні. XVI-поч. XIX в.» (1924). З тематики КА написав об'ємисту працю «КДА в эпоху реформи» (1910-1914),[94] про відношення Дому Романових до КДА,[95] про перетворення духовних академій

---

[87] *ТКДА,* 1908, No. 12.

[88] «Очерк истории базилианского ордена в бывшей Польше», *ТКДА,* 1870, No. 5, 8, 11; 1871, No. 2, 5, 6, 7; 1872, No. 1, 2.

[89] *Акты и документы к истории Киевской Академии* (*АДКА*). Отделение II (1721-1795). Т. I-V, Київ 1904-1908.

[90] «Материалы для истории западнорусской православной церкви (XVI и XVII ст.)», *ТКДА,* 1878, No. 1, 3-12.

[91] *ТКДА,* 1913, No. 10, 11, 12.

[92] О. Лотоцький, *Сторінки минулого.* Частина перша. Варшава 1932, стор. 125.

[93] *АДКА,* Отделение III (1796-1869). Т. I-IV, Київ 1910-1913.

[94] *ТКДА,* 1910, No. 7-8, 9; 1911, No. 7-8; 1912, No. 1, 2, 4, 5, 6, 7-8; 1913, No. 1, 4; 1914, No. 1; 1915, No. 2, 7-8.

[95] *ТКДА,* 1913, No. 7-8, 10.

в Росії в XIX в., про митр. Дмитра Ростовського (Туптала), і сотні статтей-рецензій на праці професорів і студентів КДА чи з історії Церкви України. Однак чи не найбільша заслуга його для української культури — це зібрання «Матеріялів для історії книжної справи на Вкраїні в XVI-XVIII вв.», виданої також УАН і недавно перевиданої у Німеччині...[96] Йому належать також такі праці як «Русская православная церковь в Польско-Литовском государстве XVII-XVIII вв.», 3 томи (1905-1916), «О заграничных монастырях Киевской епархии XVII-XVIII вв.» (1905), «Типография Киево-Печерской Лавры» (1918) тощо.

Історію Церкви на Україні в рамках КДА опрацьовували і інші професори-дослідники, серед яких були: М. Максимович,[97] Ф. Рождественський,[98] єп. Порфірій Успенський,[99] єп. Філарет Гумілевський.[100] За ініціятивою і доглядом професорів КА писали кандидатські чи маґістерські дисертації, про які друкувалися обширні звіти в ТКДА.

Протоєрей П. Орловський опрацював цікаві причинки про участь запорозьких козаків у встановленні патріярхом Теофаном православної ієрархії в 1620 р.,[101] про Київський церковний собор 1629 р.,[102] про митр. Рафаїла Заборовського,[103] Володимир Чехівський про Київського митр. Гавриїла Банулеско-Бодоні;[104] Н. Шпачинський «Киевский митрополит Арсений Могилянский и состояние Киевской митрополии в его время» і «Общий взгляд на історію Кіевской епархіи в половине XVIII ст.»;[105] Василь Біднов «Православная церковь в Польше и Литве» (1908); П. Підвисоцький «Западно-русския полемическия сочинения по вопросу о восстановлении православной иерархии в Западной Руси в 1620 г.» і про архиєп. Антонія Храповицького;[106] П. Вікторовський «Западнорусския дворянския фамилии отпавшия от православия в конце XVI и в XVII вв.»,[107] І. Власовський «Погляд представників іст. матеріялізму про походження християнства» (християнство чи соціялізм),[108] Олександер Громадський «Поява і первоначальна історія християнства в Польщі»,[109] М. Маньковського

[96] Bausteine zur Geschichte der Literatur bei den Slaven. Band 16. Materialen zur Geschichte des Buchwesens in der Ukraine im 16, bis 18 Jahrhundert. Sammlung der Vorworte in ukrainischen Altdrucken. Nachdruck der Ausgabe Kiev 1924. Köln-Wien 1982.

[97] «О первых временах киевского Братства Богоявленского», *ТКДА*, 1869, No. 9.

[98] «Самуиль Миславский, митрополит киевский», *ТКДА*, 1876, No. 3, 11; 1877, No. 4, 5, 6.

[99] «История Афона», *ТКДА*, 1871, No. 6, 8, 9, 11; 1872, No. 6; 1873, No. 1, 2, 4, 6; 1877, No. 10.

[100] «Черниговские иерархи», *ТКДА*, 1860, No. 2.

[101] *ТКДА*, 1905, No. 8.

[102] *ТКДА*, 1905, No. 8.

[103] *ТКДА*, 1908, No. 6, 7.

[104] *ТКДА*, 1905, No. 8.

[105] *ТКДА*, 1907, No. 7.

[106] *ТКДА*, 1908, No. 11.

[107] *ТКДА*, 1908, No. 9, 11, 12; 1909, No. 6; 1910, No. 3, 11; 1911, No. 2, 6, 7-8.

[108] *ТКДА*, 1908, No. 11.

[109] *ТКДА*, 1908, No. 11.

«Церква і козацтво в Західній Русі в XVII ст.»,[110] Н. Семейкин «Максим Феодорович Берлинский, бывший ученик и учитель КА».[111]

Згідно зі статутом 1808-1814 рр. філософію вважали головною дисципліною у нижчому відділі духовних академій. КДА мала знаменитих професорів філософії, які створили в Академії своєрідну філософську школу, до якої прислухалися не тільки інші духовні академії, але й світські університети.

Основником цієї школи був протоієрей Іоанн Скворцов, який викладав філософію в Академії 30 років (1819-1849). Його філософія різнилася від системи, що її викладали в старій КА, де панували Арістотель і Платон, вона була християнською по своєму змісті й дусі; для нього «тільки те істинне, що таким представляє собі ум Божественний; тільки те добре, чого хоче Бог».[112] Слід зазначити, що Скворцов читав свої лекції латинською мовою, та що він знайомив своїх студентів із загальною історією філософії, почавши від клясичної, доходячи до новіших часів, до систем Бекона, Декарта, Ляйбніца, але також Канта, Шеллінґа та ін.[113] Спочатку Скворцов викладав студентам Академії також логіку, психологію, метафізику і моральну філософію, згодом розділено деякі ділянки між його співробітниками, серед яких визначилися архимандрит Теофан Авсенєв, О. Новицький (який з 1836 викладав філософію в Київському Університеті), І. Міхневич та інші. Авсенєв був спеціялістом психології, особливо цінними були його лекції з історії душі; він втішався великою популярністю в Києві.

Учнем Скворцова і Авсенєва був Памфіл Юркевич (1827-1874), визначний український філософ-ідеаліст.[114] Студіював у КДА (1847-1851), з 1851 р. викладав філософію в КДА, а з 1861 був покликаний до Московського Університету. У КДА Юркевич викладав курс нової філософії. Його виклади втішалися великою популярністю, приходили на них не тільки студенти Академії і Університету, а й старші інтеліґенти, любителі філософії. Трактував він філософські системи Бекона, Декарта, Ляйбніца, Спінози, Канта, Геґеля.[115] Серед його учнів були Микола Петров, О. Розов, П. Ліницький, який перейняв його катедру філософії в КДА, Іван Нечуй-Левицький, П. Житецький і багато інших. Серед його творів слід згадати «Ідею» (1859), «Сердце и его значение в духовной жизни человека, по учению Слова Божия»,[116] «Материализм и задачи философии»,[117] «Мир с

---

[110] *ТКДА,* 1908, No. 11.

[111] *ТКДА,* 1913, No. 4; 1915, No. 4, 6, 9; 1916, No. 2-3, 4, 9-10.

[112] Хв. Тітов, *Стара вища освіта,* цит. тв., стор. 370; також стаття «Христианское употребление философии», *ТКДА,* 1863, No. 10.

[113] Хв. Тітов, там же, стор. 371.

[114] С. Ярмусь, *Памфіл Данилович Юркевич та його філософська спадщина, Вінніпеґ 1979. Також*: S. Jarmus, *Pamphil D. Yurkevych and His Philosophic Legacy,* Winnipeg 1979.

[115] К. Фомеико, «Мои воспоминания о Памфиле Даииловиче Юркевиче», *ТКДА,* 1911, No. 12.

[116] *ТКДА,* 1860, No. 1.

[117] Журнал Министерства Народного Просвещения, 1860, No. 3.

ближними, как условие христианского общежития»,[118] «Розум по учению Платона и опыт по учению Канта» (1865) та інші,[119] в яких обстоював релігійно-ідеалістичне вчення про світ як продукт діяльности духа, Бога. Петро Ліницький (1840-1906), уродженець Слобожанщини, продовжив курс філософії в КДА; його праці з теоретичної філософії та історії філософії: «Общий взгляд на философию Платона»,[120] «Платон — представитель идеализма в древней философии»,[121] «Нравственныя и религиозныя понятия у древних греческих философов»,[122] «Образовательное значение философии»,[123] «Учение Платона о божестве»,[124] «О свободе воли»,[125] «Начала общественной жизни».[126]

Студії про Канта проводив Д. Знаменський «Из этюдов о Канте»,[127] про сучасні завдання філософії П. Кудрявцев («Абсолютизм, или релятивизм»[128] «От Бэкона до Маха»).[129] На чолі педагогіки Н. Маккавейський поставив проблему виховання за системою Спенсера (1906-1909).[130]

В порівнянні з теологічними і філософічними науками в КДА, філологічні були слабше репрезентовані, на протязі 15 років керівником катедри загальної словесноти був Я. Кришинський, а з 1870 р. завідуючим катедри теорії словесности, чужих літератур та історії руської літератури був Микола Петров. Його літературознавчі праці охоплювали період XVII-XIX століть, в яких він дотримувався порівняльно-історичної методи. Всі його праці багаті на фактичний матеріял, серед яких згадаємо найважніші: «О словесных науках и литературных занятиях в Киевской Академии»,[131] «О влиянии западно-европейской литературы на древне-рускую»,[132] «Очерки из истории украинской литературы XVII-XVIII веков» (1880 і 1911), «Очерки по истории украинской литературы XIX века» (1884), «Киевская искуственная литература XVII и XVIII вв., преимущественно драматическая»,[133], а також розвідки про творчість М. Довгалевського, Г. Сковороди, І. Котляревського, О. Лобисевича, В. і М. Гоголя, О. Кониського та інших. За заслуги на полі української науки М. Петрова обрано в 1918 р. як одного

---

[118] *ТКДА*, 1861, No. 3.

[119] Памфіл Д. Юркевич, *Вибрані твори*: Ідея — Серце — Розум і досвід. Переклад з російського ориґіналу С. Ярмуся. Вінніпеґ 1984.

[120] *ТКДА*, 1867, No. 10.

[121] *ТКДА*, 1868, No. 7, 9.

[122] *ТКДА*, 1870, No. 10, 11, 12; 1871, No. 3, 4.

[123] *ТКДА*, 1872, No. 11.

[124] *ТКДА*, 1875, No. 9, 10, 11, 12; 1876, No. 2.

[125] *ТКДА*, 1905, No. 1, 2.

[126] *ТКДА*, 1906, No. 5.

[127] *ТКДА*, 1907, No. 3, 8, 9; 1912, No. 4.

[128] *ТКДА*, 1908, No. 1, 2.

[129] *ТКДА*, 1908, No. 4, 5, 8, 9.

[130] *ТКДА*, 1906, No. 8-9, 12; 1908, No. 6; 1909, No. 10, 12.

[131] *ТКДА*, 1866, No. 7, 11, 12; 1867, No. 1, 3.

[132] *ТКДА*, 1872, No. 4, 6, 8.

[133] *ТКДА*, 1909, No. 5, 6, 7-8, 9, 10, 11; 1910, No. 1, 2, 3, 4, 5, 9, 10, 11; 1911, No. 1, 4, 7-8, 10, 12.

з перших дійсних членів Української Академії Наук. Цим же рішенням відповідно оцінено й установу, КДА, для якої він працював увесь свій вік.

На мовознавчому відтинку вчені Академії осягнули здобутки в ділянці єврейської мови, продовжуючи традицію старої Академії з XVIII в. У дослідах цієї мови себе визначили професори С. і М. Гуляєв, І. Максимович, І. Олесницький,[134] гебраїст і знавець біблійної археології, В. Рибинський, А. Глаголев. Добрим знавцем грецької мови і культури був І. Бобровницький (1837-1869). Спочатку латинська мова була в КДА на висоті, згодом вона підупала і з 1848 р. засновано окрему катедру латинської мови, якою завідував до 1880 р. Д. Подгурський,[135] Н. Дроздов. Серед русистів і дослідників церковно-слов'янської мови себе проявили І. Балицький,[136] В. Малинін (з 1877 р.) і А. Лукіяненко («Древний церковно-славянскій язык, его значение и место в цикле наук филологических и богословских».[137]

«ТРУДЫ КІЕВСКОЙ ДУХОВНОЙ АКАДЕМІИ»

КДА крім освітньої установи була також дослідно-науковою. Як така вона потребувала видавати праці своїх професорів і співробітників. Ініціятива для видання наукового органу вийшла 1857 р. від тодішнього ректора Антонія Амфітеатрова, який дістав на це згоду конференції професорів Академії. На зміст журналу передбачалося статті з академічних наук, переклади наукових трактатів і видання актів і документів. Однак цьому проєктові спротивився св. Синод, хотівши обмежити його завдання виключно до видання перекладів «творчости св. отців західньої церкви».[138] Остаточний дозвіл Синоду отримано в кінці 1859 р. і з 1860 р. почали появлятися «Труды Кіевской Духовной Академіи». Першого року появилося 4 числа, а з 1861 р. журнал став щомісячником і появлявся безперебійно до кінця 1917 р. В останньому році появилося тільки 3 числа. Це зменшення появи свого органу пояснювала редакція тим, що «в квітні (1917 р.) типографія Барського, де друкувався наш журнал, перейшла у власність Центральної Української Ради, і це не дозволило своєчасний вихід березневого числа...»[139]

У 1860-их роках «Труды КДА», крім наукових праць, містили «серйозну лектуру», яка мала б стояти «близько до життя».[140] З початком 1870-их років журнал прийняв суто науковий характер, рідко містивши статті про «сучасність». У 1881 р. ревізійна комісія редакції журналу рекомендувала, щоб він став загальнодоступним, а не суто науковим, він мав

[134] *ТКДА,* 1870, No. 1, 2, 4, 8; 1871, No. 11, 12; 1872, No. 10, 11, 12.

[135] *ТКДА,* 1873, No. 4, 5, 8, 11.

[136] «Материалы для истории славянского языкознания», *ТКДА,* 1875, No. 8, 12; 1876, No. 1, 10, 11; 1877, No. 2.

[137] *ТКДА,* 1912, No. 12.

[138] «К пятидесятилетию журнала „Труды Киевской Духовной Академии"», *ТКДА,* 1909, No. 12, стор. 696.

[139] «От редакции», *ТКДА,* 1917, No. 3-8.

[140] *ТКДА,* 1909, No. 12, стор. 697.

би служити «завданням морального і релігійного виховання суспільства».[141] Для осягнення цього до журналу додано два нові розділи: критико-бібліографічний та перегляд суспільних явищ і відомості зі життя церкви. На практиці, однак, він остався переважно науковим органом Академії, відповідно дозуючи науковість з популярністю.

ТКДА містили «слова» і промови офіційних чинників Академії, досліди і трактати з наук, які викладалися в Академії, богословські, історичні й літературні досліди і матеріяли, статті присвячені церковно-суспільним питанням, звідомлення зі життя Академії, критичні відгуки, бібліографічні замітки про нові видання. В обширній статті І. Королькова «Двадцятилетие журнала ТКДА, 1860-1879»[142] автор поділив зміст журналу на такі розділи: 1. святе писання і біблійна історія старого і нового заповіту, 2. догматичне богословіє, 3. основне богословіє, 4. моральне богословіє, 5. порівняльне богословіє, 6. патристика-патрологія, 7. філософія (логіка, психологія, метафізика, історія філософії), 8. педагогіка, 9. загальна церковна історія, 10. історія руської церкви і руского розколу, 11. загальна громадянська історія, 12. руська горожанська історія, 13. пастирське богословіє, 14. гомілетика і історія проповідування, 15. церковна археологія і літургіка, 16. церковне право, 17. теорія літератури і історія руської літератури, 18. руська мова і слов'янські діялекти, 19. еврейська мова і біблійна археологія, 20. старі мови (грецька і латинська) і їхні літератури. Крім того слід додати критику і бібліографію.[143] Наприкінці свого існування, 1915 р., до повищих розділів ще додано: 1. Православний Схід, 2. Чужинний Захід, 3. Сучасне церковно-суспільне життя, 4. Спомини, листи, ювілеї, некрологи.[144]

Цінним документальним матеріялом були щорічні «Звідомлення про стан КДА», а також звідомлення про установи, що були при Академії: 1) Академічна бібліотека, 2) Церковно-історичне і археологічне Товариство з церковно-археологічним музеєм» і 3) Богоявленське Братство; останні дві установи створені 1872 р.

Крім періодичних видань видано як окремі відбитки довших статтей, головно переклади біблійних книг, «бібліотеку творчости св. отців і учителів західньої церкви» (30 томів), цілий ряд докторських і маґістерських дисертацій по академічних науках, різного роду монографічних дослідів і історичних матеріялів.

Редакторами ТКДА були Філарет Філаретов (1860-1877), А. Олесницький, Василь Певницький, Володимир Рибинський (1906-1910), Д. Богдашевський, Н. Ґроссу (1915-1917).

ТКДА це цінне джерело до історії української церкви, до студій релігійних течій і богословської думки на Україні. Це своєрідний богословський відповідник до українознавчого видання «Киевской Старины». На

---

[141] *Там же,* стор. 698.

[142] *ТКДА,* 1881, No. 1, 3, 7, 8, 9, 10, 12; 1882, No. 5, 8.

[143] *ТКДА,* 1882, Т. III, стор. 74.

[144] «Систематический вказатель статей, помещенных в журнале „Труды Киевской Духовной Академии"», *ТКДА,* 1915, No. 7-8, 9.

протязі 58 років появилося більш як 600 томів у розмірі 6-15 аркушів, один з найбільших корпусів наукової періодики до 1917 р. У певних випадках віддаючи дань режимові і почасти реакційній ієрархії, все ж таки більшість статтей в Трудах зберігає свою вартість по сьогодні.

ТЕМА ТИСЯЧОЛІТТЯ ХРИЩЕННЯ РУСИ В КИЇВСЬКІЙ ДУХОВНІЙ АКАДЕМІЇ

Ця стаття написана напередодні відзначення 1000-ліття Хрищення України-Руси, тому слід сказати декілька слів, що зробила КДА для цієї історичної дати.

В 1888 р. КДА торжественно відсвяткувала 900-ліття, урочистості тривали цілий тиждень, 11-18 липня 1888, на яких виголосив промову митрополит київський Платон Городецький, а доповіді виголосили професори В. Певницький, Н. Фаворов і І. Малишевський, які були видані, як також послання ієрархії, привіти, телеграми, окремим виданням.

Відзначення цієї річниці Академією йшло під кутом наголошення факту, що князь Володимир був основоположником освіти Київської Руси і на цю тему проф. В. Малинін виголосив ще в 1886 р. доповідь «Св. князь Владимир, как просветитель России».[145]

Крім цього пропам'ятного видання випущено окремий збірник *Владимирский сборник в память девятисотлетия крещения Руси* (Київ 1888), в якому поміщено солідні студії: І. Малишевського «Переказ про перебування на Руській землі св. апостола Андрія», Володимира Завітневича «Володимир святий як політичний діяч» (211 стор.), М. Петрова «Старинні представлення св. Володимира», його ж «Відзначення пам'яти св. Володимира в південній Росії, особливо в Києві», й дві доповіді В. Певницького і І. Малишевського, виголошені з цієї нагоди в КДА. Працю В. Завітневича видано також окремо, як монографію.

В 1915 р. припадало 900-річчя з дня смерти св. князя Володимира; цю річницю відзначило своїми виданнями КДА. З цієї нагоди проф. Ф. Тітов підготовив доповідь, яку не міг виголосити через воєнні події, але вона була надрукована в ТКДА за 1916 р. У своїй розвідці «Пам'ять про св. рівноапостольського князя Володимира в КДА»,[146] автор подає найдавніші згадки про кн. Володимира почавши від літописця, «похвали св. князю Володимиру» — митр. Іларіона, а в XVII ст. культ князя відзначив Захарій Копистенський у своїй «Палінодії», 1620 р. Особливо дбав про оживлення пам'яти кн. Володимира митр. Петро Могила. У «Антології» з 1636 р. сказано, що «св. князь Володимир був признаний небесним захисником і покровителем студентів Києво-Братської колегії...». Як просвітителя руського народу представлено Володимира у «Синопсисі», першому підручникові історії України. На початку XVIII ст. пам'ять про Володимира зберігають «Іфіка ієрополітіка» (1712), і особливо трагікомедія «Владимир»

[145] *ТКДА*, 1886, No. 12.
[146] *ТКДА*, 1916, No. 2-3.

(1706) Теофана Прокоповича. Цю розвідку закінчують відомості про підготовку для відзначення 900-ліття з дня смерти кн. Володимира в Києві. ТКДА за липень-серпень 1915 р. помістили статті про св. Володимира Л. Соколова і М. Петрова.

ВИСНОВКИ

Рамки цього огляду не дозволили нам всесторонньо представити освітню і дослідчу діяльність трактованої установи, на це потрібно ширшого кадру, монографічної студії. Нашим завданням було звернути увагу на певну «білу пляму», що існує в історії української православної церкви, особливо на відтинку духовно-освітніх інституцій. Якщо наше слово заохотить дослідників зупинитись над порушеною проблемою, то наша ініціятива себе виправдала.

У многогранній дії КДА були позитивні й неґативні моменти і аспекти. Якщо йдеться про неґативні, то вони відносяться до функції під національним оглядом, яку вона сповняла як офіційна установа, залежна від царського режиму, а ще більше від централістично-русифікаторського св. Синоду Російської Православної Церкви. Наслідком цього й було наставлення української спільноти зі спрощеним окресленням «чужої школи». Але як всяка генералізація, у скомплікованих ситуаціях, так і тут вона є тільки одною стороною медалі.

З повищого було видно, що як науково-дослідча спеціялізована установа КДА зіграла й позитивну ролю. Помимо всіх обмежень національного і станового порядку вона дала можливість здобути освіту деяким українським письменникам, а зокрема Нечуєві-Левицькому; композиторам Н. Ніщинському, К. Стеценкові, О. Кошицю; громадсько-політичним діячам Володимирові Чехівському, Вол. Дурдуківському, історикам української церкви: Андрієві Хойнацькому (1836-88), Василеві Біднову, О. Лотоцькому, І. Власовському, а серед ієрархів: Василеві Липківському, Несторові Шараєвському, Олексієві Громадському, Ніканорові Абрамовичеві. Вже саме вичислення українських церковних достойників, істориків церкви, культурних діячів, які здобули освіту в КДА вистачило б, щоб не залишати збоку цю інституцію, чи не характеризувати її виключно як неґативну, ворожу всім аспектам української справи.

Науково-дослідча праця КДА заповнювала незаступимий відтинок і тим зіграла свою ролю. Найбільшою цінністю, що нам залишила нова Академія це наукові матеріяли, т. зв. «акти й документи» до історії Церкви на Україні, навчальних інституцій і культурних процесів на українських землях, зокрема Наддніпрянщини. Цілком сміло можна сказати, що без пробробленої роботи діячів КДА, ми знали б дуже мало й про славну Могилянську Академію.

На особливу увагу заслуговують «Труды КДА», багате і цінне джерело до студій богословської науки, історії української церкви, і навіть української літератури. Перевидати деякі статті з «Трудів», які зберегли непроминальне значіння — одне із завдань Української Православної Церкви.

У підготовці до ювілею 1000-ліття Хрищення України-Руси, а насамперед хрищення столичного Києва, відзначення КДА, як одного кільця у загальному ланцюгу християнської України, запевнить ствердити безперервну тяглість тієї благодаті Христової віри, що засіяла на київських горах почавши від св. Апостола Андрія Первозваного.

Олександер Домбровський

НАУКОВИЙ КОНҐРЕС У МЮНХЕНІ З НАГОДИ 1000-ЛІТТЯ ХРЕЩЕННЯ УКРАЇНИ-РУСИ

28 квітня — 2 травня 1988 р. відбувся у реколекційному домі Архидієцезії Мюнхен-Фрайзінґ, в давньому замочку на передмісті Мюнхену Фюрстенрід Науковий Конґрес у 1000-ліття Хрещення України-Руси в системі Світового Конґресу Вільних Українців (СКВУ). Приготування до Конґресу тривали кілька років, а Комітет того Наукового Конґресу засновано в Мюнхені 11-13 травня 1984 р., де прийнято правильник, визначено етапами основні напрямні діяльности та вибрано Ділову Президію. Від того часу йшли підготовчі праці в науковому, організаційному й технічному напрямі. До речі буде ствердити, що душею усіх тих підготовчих праць являвся ректор, а тепер проректор Українського Вільного Університету, Володимир Янів, який як голова Ділової Президії Комітету не зважаючи на свій вік вклав максімум праці, організаційного хисту й такту, щоб в умовах людських недосконалостей та групових і особистих амбіцій налагодити діло й довести його до успішного завершення у дусі понадконфесійно-християнської та всенаціональної єдности й солідарности при щирій братерській атмосфері. В даному випадку він був не лише з почесним титулом голови Ділової Президії Комітету — persona grata, але й рівночасно робочим фактором включаючи виконування функцій невдячної канцелярійної праці. Тому згаданий Науковий Конґрес пов'язаний органічно з його особою.

У Комітеті об'єднано 28 наукових, богословських і високошкільних установ, які взяли здебільшого активну участь у Конґресі: Український Вільний Університет, Український Католицький Університет, Українська Вільна Академія Наук в Канаді й США, Наукове Товариство ім. Шевченка в Европі, Австралії, Канаді й США, Українське Історичне Товариство, Український Науковий Інститут при Гарвардськім Ун-ті, Науково-Дослідний Центр оо. Василіян, Свято-Софійська Українська Православна Семінарія, Бавнд-Брук, Колеґія св. Андрія, Вінніпеґ, Богословське Наукове Товариство ім. митр. Іларіона, Вінніпеґ, Українська Понтифікальна Колеґія св. Йосафата, Рим, Українське Богословське Наукове Товариство, Рим, Українська Католицька Семінарія св. Духа, Оттава, Українська Науково-Дослідна Програма при Іллінойському Університеті, Шампейн-Урбана, Бібліотека ім. С. Петлюри, Париж, Українсько-Американська Асоціяція Університетських Професорів, Клівленд, Східньо-европейський Дослідний Інститут ім. В. Липинського, Товариство Українських Бібліотекарів Америки, Карпатський Дослідний Центр ім. Ю. Ревая, Бразільський Осередок

Українських Студій, Український Науковий Центр в Арґентіні, Всеукраїнське Евангельсько-Баптистське Братство, Українське Евангельське Об'єднання у Півн. Америці, Українське Академічне і Професійне Т-во ім. Міхновського.

Конґрес почався і закінчився Соборною Відправою в присутності душпастирів усіх віровизнань, а в неділю 1 травня відслужено церковні, літургічні Відправи в мюнхенських Соборах. З церковної єрархії, яка брала участь у Конґресі, згадаємо Митрополита Української Православної Церкви в Канаді, Владику Василія (Федака), який був присутний на всіх Сесіях Конґресу, Владику Володимира та Апостольського Екзарха для українців-католиків у Німеччині, Кир Платона (Корниляка), який був присутний на Сесіях першого дня Конґресу та під час Сесії в німецькій мові на доповіді Ніколяї Льобковіца.

У зв'язку з відкриттям Конґресу відбулася пресова Конференція, під час якої проф. Володимир Янів як голова Президії Ділового Комітету наголосив у своєму експозе значіння наукового відзначення унікального Ювілею 1000-ліття офіційного прийняття християнства в Україні при науково-об'єктивному насвітленні тієї максимально знаменної в історії України події на фоні багатогранного історичного процесу на території Східньої Европи й проґресивного розвитку духовости особливо південно-східньої частини слов'янського світу. Саме тепер, коли совєтські партійно-урядові чинники при тісній співпраці з гіперльояльною до безбожного совєтського уряду московсько-російською православною Церквою та совєтським науковим світом стараються всупереч усім елементарним принципам наукової правди узурпувати собі історично-моральне право до українського унікального Ювілею Тисячоліття шляхом нахабної пропаґанди на внутрішньому й зовнішньому (міжнародньому форумах), якраз тепер особливо тяжить на представниках вільної української науки на Заході священний обов'язок виказати рафіновано-пропаґандистські трюки мілітантно-атеїстичної Москви, яка після фізичного винищення тисячів єпископів, священиків, монахинь і монахів, евангельських проповідників та мільйонів віруючих християн власне тільки за те, що вони були віруючими, береться відзначувати фарисейськи... 1000-ліття християнства. А московський патріярх з цілим своїм «душпастирським» апаратом російської православної церкви помагає активно безбожній Москві в тому ділі. В заключному слові свого експозе під час пресконференції В. Янів наголосив, що, створюючи фікцію так званого «хрищення Росії» 988 р., коли ще не існувала ні Москва, ні державна організація фіно-московської Півночі, новітні московсько-російські імперіялісти зі своїми узурпаторськими тенденціями хочуть привластити собі найстаршу, історичну добу української державности — добу Київської Руси з її історично-політично-культурною спадщиною. Якраз завданням Наукового Конґресу вільної української науки в діяспорі — підкреслив В. Янів — буде причинитися до здемаскування пропаґандистських фальшивок московсько-російсько-сов'єтської сторони та насвітлення в об'єктивно-вірному аспекті картини цілого історично-політично-культурного тла події хрищення України-Руси 988 р. в контексті мультиперспективного процесу східньоевропейської історії. Це

пов'язане також з проблемами інтерпретації історії Східньої Европи зі сторони представників науки Заходу. Загально відомий факт, що науковий світ ліберального Заходу плентається здебільшого в хвості російсько-совєтської науки в питаннях східньоевропейської історії.

Представники західнього наукового світу, не розуміючи правильно історичного процесу Східньої Европи та плутаючися у проблемах термінології у тій ділянці, ідентифікують помилково етно-політично-державне й культурне поняття Київської Руси з пізнішою назвою й поняттям Росії, що перш за все в англомовній версії («Русь» і ... «Росія») звучить подібно в етнонімно-політично-державному аспекті. Отже жонґлюючи того роду проблематичної наукової вартости «арґументацією», московсько-російсько-сов'єтські чинники стараються per fas et nefas узурпувати собі історично-моральне право до Ювілею Тисячоліття Хрищення України, творячи штучно фікцію так зв. «хрищення Росії» 988 р. До диспозиції творців згаданої фікції стоїть цілий пропаґандистський апарат совєтської імперії, беззастережно слухняна владі російська православна Церква з Піменом у проводі та російсько-совєтські підголоски ліберального Заходу, а по стороні України — Бог та історична правда. Бог є сильний перш за все своєю Правдою і це дає надію українській стороні на остаточну перемогу.

Якраз у такій політично-церковно-полемічній атмосфері неперебірливої атаки білого й червоного московства та зазіхання на українські духовно-культурні надбання відбувся український Науковий Конґрес у 1000-ліття хрещення України-Руси в Мюнхені як антидот академічного стилю на російсько-совєтське спотворювання історичної правди та фальшиве інформування Західнього Світу шляхом пропаґанди публіцистичного й псевдо-наукового характеру.

Організатори Конґресу не могли, мабуть, зробити кращого вибору, призначуючи реколекційний дім Архидієцезії Мюнхен — Фрайзінґ на місце З'їзду представників нашого наукового світу з різних країн нашого поселення. Це майже вимріяне місце на контемпляційно-духовні вправи (тому й є реколекційним домом) та інтелектуально-наукові почини в умовах затишної околиці передмістя Мюнхену та культурного середовища, в давньому замочку з гарними забудуваннями та площами з клюмбами, кущами й квітами. Поблизу находиться цвинтар, де спочивають місцями групово тлінні останки наших громадян, діячів нашої науки й громадсько-політичного життя. Кожний учасник Конґресу мав свою окрему кімнату з комфортом. Завідування реколекційним домом находиться у руках монахинь. Обслуга культурна й зичлива. Можна було відчути, що находимося на европейському ґрунті — в центрі католицької Баварії. Обширна конференційна заля могла помістити легко не лише активних учасників Конґресу — доповідачів і дискутантів, але й певне число гостей, які прибули головно з Мюнхену й околиць. У середу, 27 квітня учасники Конґресу з'їзджалися, люди знайомилися або віталися після довшого часу небачення. Це був день відпочинку після подорожі, товариських зносин, огляdання нового місця побуту та підготови до Конґресу в побутово-психологічному аспекті.

Другого дня, в четвер 28 квітня о 9 год. ранку наступило врочисте

відкриття Конґресу інавґураційним Словом голови Ділової Президії Комітету, В. Яневом. Дещо похила, сідоглава постать колишнього довголітнього й заслуженого ректора, а тепер проректора УВУ, пригнута тягарем віку й проробленої праці на науково-високошкільному, літературному й громадському полі, виглядала авторитетно з-за пюпітру. Говорила людина, яка віддала майже ціле своє життя на благо української справи, а вклад праці в організацію Наукового Конґресу мав би стати завершенням тієї діяльности. Володимир Янів представив проблему Ювілею нашого Тисячоліття на канві історичного минулого й сучасного України, наголошуючи той знаменний факт, що сучасні провідні кола російської православної Церкви перейняли давню безславну традицію передреволюційного московсько-російського православія, провід якого помагав петербурзькому, великодержавному центрові насильно московщити Українську Православну Церкву й український нарід. В нашому столітті правлячі кола російської православної Церкви з патріярхом Піменом і його попередниками в проводі помогли безбожному сов'єтському урядові зліквідувати Українську Православну й Українську Католицьку Церкву, рештки вірних якої загнали в новітні катакомби. Дві речі колять в очі червону Москву: перше, що ця Церква є католицька, а друге, ще більше, що вона є українська та являється духовним заборолом-бастіоном українства. Не ліпше мається справа з євангельськими Церквами в Україні, жорстоко переслідуваними зі сторони сов'єтських адміністраційно-поліційних чинників.

У парі з тим іде неперебірлива пропаґандистська кампанія і безпощадна атака проти всього, що християнське й українське, отже пляновий наступ на українську духовість-культуру, мову й історичну традицію включно з узурпуванням собі найстаршої історичної доби України — Київської Руси й у дальшій консеквенції історично-моральне право до нашого Тисячоліття. Наш Науковий Конґрес — закінчив промовець — має бути відповіддю нашим ворогам і проявам їхніх зазіхань на наші довговікові історично-культурні надбання. Як під час пресконференції, так і при відкритті та заключному Слові після Конґресу основним тенором експозе Володимира Янева являлося акутне питання нашого Тисячоліття з довговікової історичної перспективи та завдання нашої науки, особливо сучасного Наукового Конґресу, в обороні нашого беззастережного й виключного історично-морального права до згаданого унікального Ювілею перед зазіханнями північного сусіда. Тому тут і там стрічаємося з деяким повторюванням думок, що лягли в основу експозе під час пресової конференції і пізніших промов.

Хронологічно-тематичний діяпазон наукових доповідей учасників Конґресу незвичайно широкий — від дослідів над ранньоісторичною добою до актуальних проблем нашого століття при узглядненні широкого вахляра проблем з історії розвитку української духовости — культурних надбань, стану українських Церков на різних етапах їхнього розвитку та громадсько-політичного життя з особливим узглядненням проблем впливів ідеологічно-еклезіологічного аспекту та надбань зі скарбниці християнської духовости на українському ґрунті в мультиперспективному контексті діючих феноменів цілої християнської ойкумени, отже християнського Орієнту

й Окциденту. Тенором згаданих доповідей була ідея виказати змагання української духовости й Церков за збереження довговікових, традиційно-питоменних ціх християнсько-національного обличчя в умовах свобідного, всестороннього розвитку, можливого лише в рамках власного державного життя. Сучасний стан українського народу на рідних землях при різних видах його змагань за збереження перш за все біологічної субстанції національного організму, а дальше християнсько-національної ідентичности історично-культурного аспекту — був завершенням науково-дослідних спроб з'ясувати можливо як найвірнішу картину положення України в нашій добі.

Від четверга 28 квітня до понеділка 2 травня відбулося 14 Сесій у часі — передполуднем, пополудні й у вечірніх годинах. Після Відкриття Конґресу о. Ісидор Патрило започаткував доповіді виголошеною темою: «Християнські риси Володимира Великого в руських і чужих джерелах» головно на основі староукраїнських літературних пам'яток. Після того Т. Б. Цюцюра доповідав на тему «Церква й Держава в Київській Русі», з'ясовуючи суть державної організації Київської Руси (середньовічна політея) та ідеал гармонійних відносин між державою й церквою.

У Другій Сесії Олекса Горбач реферував про «Гіпотези про шлях християнізації України в світлі мовознавчо-філологічної критики: „За" і „проти" а) Болгарсько-херсонської гіпотези чи б) Моравсько-методіївської гіпотези». Дальше о. П. Біланюк говорив про «Апостольське походження української Церкви», опираючися здебільша на переказі про побут апостола Андрія Первозванного в «Скитії». Ол. Домбровський виголосив доповідь на тему «Дохристиянські вірування населення території України», представляючи процес еволюції релігійної думки від нижчих до вищих стилів релігійного світогляду та зовнішніх виявів культового характеру. Я. Рудницький дав доклад на тему «Семантика „хреста" і „хрищення" в історичній перспективі».

Третю Сесію започаткував В. Янів докладом «Ідеал української людини на підставі першоджерел літератури», з наголошенням етично-етнопсихологічних аспектів даної проблеми. Спеціяліст канонічного права, о. М. Войнар говорив на тему «Право Київської Церкви за св. Володимира Великого, джерела й збірники».

В часі Четвертої Сесії о. І. Музичка доповідав про «Значення Літургії в благовіствуванні Київської Руси». М. Богатюк говорив про «Устав Володимира й суспільно-економічні зносини з Церквою», де в парі зі суспільно-економічним розвитком прийняття християнства та вреґулювання правного становища Церкви в державі було доказом політично-державної мудрости володаря. Українська Церква втішалася ширшою юрисдикцією ніж візантійська і в речевому, і в особовому відношенні.

Під час п'ятої Сесії Л. Винар виголосив доповідь на тему: «Вплив християнізації України на розвиток писемности й освіти в Києві в X і XI століттях (До розвитку староукраїнської культури)», де доповідач наголосив згідно з новішими дослідами важливість для науки на сучасному етапі її розвитку історичних основ генези Київської Руси, між іншим історичности постаті Аскольда, а дальше невідкладний постулят остаточ-

ного опрацювання і уточнення наукової термінології особливо до середньовічньої історії України, перш за все з узглядненням терміну — Київська Русь — в географічно-етнонімічному та культурно-політично-державному аспекті. Він проаналізував головні археологічні й історичні джерела до розвитку писемної і книжкової культури в Україні. Під час дискусії автор цих рядків пригадав стару гіпотезу мітографізування постаті Аскольда, що у світлі новіших дослідів не видержує наукової критики. З черги Омелян Пріцак доповідав на тему: «Подія 988 р. та її міжнародне значення» на тлі тодішніх церковно-культурних і політичних відносин християнського Сходу й Заходу. Доповідь о. І. Хоми (неприсутнього) на тему «Церковна організація Руси в XI-XII століттях» прочитав о. І. Музичка. Видвигаючи питання звідки прийшла перша церковна єрархія на Русь, тобто звідки спровадив її князь Володимир в цілі зорганізування Київської Церкви, о. Хома вважає, що він зробив це при помочі власних сил — єпископів з Тмуторокані, Перемишля і Закарпаття. Київська митрополія в княжій добі та в часах занепаду була носієм ідеї державности та творчим чинником національної й державної єдности, а духовенство ширило освіту.

Шоста Сесія відбулася у вечірніх годинах (п'ятниця, 29 квітня) в німецькій мові головно для німецької публіки. Учасники Конґресу переїхали автобусами до Конференційної залі в «Домі Кардинала Венделя» у середмісті Мюнхену, де голова Сесії, В. Янів відкрив згадану шосту Сесію, привітав крім учасників Конґресу владик та гостей — німецьку публіку, а також представників сусідніх народів Середньої й Східньої Европи: поляків, чехів, словаків, мадярів і представника балтицьких народів (Литва, Латвія, Естонія). У своєму Вступному Слові, пов'язаному з тематикою нашого Тисячоліття та з Науковим Конґресом, В. Янів заторкнув широкий вахляр історично-церковно-культурної проблематики минулого України й її судьби в геополітичних умовах аґресивних сусідів. Досить обширна промова мимо своїх емоційних моментів була виголошена в дусі християнської культури й наукової поваги, після чого проф. ун-ту в Мюнхені та католицького ун-ту в Айхштедті, Ніколяї Лобковіц виголосив доповідь на тему «Значення святих Кирила й Методія для слов'ян». Під час німецькомовної Сесії виголошено привіти та принагідні промови в пов'язанні з унікальним українським Ювілеєм зі сторони німецьких представників культурного й громадсько-політичного світу та згаданих представників сусідніх з Україною народів.

На сьому Сесію (субота, 30 квітня) зложилися доповіді: Я. Пеленського «Ідеологічна боротьба за Київську спадщину», а дальше о. О. Кравченка «Полемічна література: події, проблеми, особи». Тут доповідач присв'ятив свою доповідь оглядові релігійно-церковної полеміки на тлі конфлікту між Римом і Константинополем, а зокрема з приводу Берестейської Унії (1596 р.), в наслідок чого постають в Україні два ривалізуючі між собою церковно-ідеологічні табори: «православні» й «уніяти». Дальше доповідач розглянув важніші проблеми, заторкнені в Полемічній літературі (догматичні, канонічні й обрядові) та можливості й перспективи дальшої дискусії в формі приязного діялогу. Як католицьке pendant до згада-

ної доповіді о. Кравченка можна вважати чергову доповідь В. Жили «Національно-релігійні особливості католицької полемічної літератури в Україні кінця XVI — початку XVII ст.», в якій доповідач вважав, що крім переслідувань зі сторони тодішніх польських державних чинників, що спричинило реакцію у формі національно вираженого заінтересування церковними й культурними справами серед українського суспільства, також католицьке відродження мало значний вплив на зріст згаданого церковно-культурного руху серед тодішнього українства.

У восьмій Сесії взяли активну участь — А. Жуковський «Спроба єдности Церков (Вселенської Унії) в XVII ст.» (православна перспектива); доповідач наголошує старання митрополита Петра Могили на полі реалізації церковної єдности шляхом певних компромісів між Православною і Католицькою Церквами. Шукаючи узгіднень на догматичному відтинку, Петро Могила був рівночасно непримиренним на полі обряду Східньої Церкви та вважав, що кожний нарід має право на власні обрядові форми для вияву своєї віри. Як pendant до згаданої теми А. Жуковського наступила чергова доповідь, що її виголосив о. Ол. Баран «Спроба єдности Церков (Вселенської Унії) в католицькій перспективі» з наголошенням старань католицької сторони в напрямі церковної єдности. Дальше с. С. Сеник мала доповідь на тему «Латинізація в Українській Католицькій Церкві», а Я. Падох «Церква й Держава за Гетьманщини».

Під час дев'ятої Сесії виступив С. Гординський з докладом «Українська Ікона на тлі універсалізму візантійського стилю» (з прозірками); маестро подав характеристику візантійської іконографії з її впливами між іншим на іконографію у Київській Руси-Україні, яка набирала своєрідних льокальних рис і ставала не лише наслідувачем, але й співтворцем візантійського стилю. А. Горняткевич говорив про «Християнські мотиви в думах» з виявами християнської етики і взагалі світогляду. Під час дискусії Ом. Пріцак подав деякі цікаві замітки до згаданої теми зі становища турколога.

В неділю, 1 травня після церковних відправ пополудні відбулася десята Сесія. І так о. С. Ярмусь доповідав на тему «Кордоцентризм» — підстава української духовости й філософії», отже не в аспекті спекулятивних заключень, а радше внутрішньо-глибинних духових стимулів, відповідаючих гуманній українській вдачі. Р. Єринюк заторкнув у своїй доповіді «Питання підпорядкування Київської Митрополії Московській Патріярхії» з точки погляду українських і з другої сторони московсько-російських істориків Церкви з підкресленням української сторони, згідно з поглядом якої підпорядкування Київської Митрополії Московській Патріярхії було нелеґальним актом московської автократії, як церковної, так і політично-великодержавної. Марко Антонович виголосив доповідь на тему «Українська Православна Церква в XVIII і XIX століттях. (Взаємини й взаємовпливи з Росією)», де виказує духовно-культурний опір Церкви в Україні московсько-російським насильним впливам. Згадану Сесію закінчує Мирослав Антонович докладом «Питоменності українського церковного співу», підкреслюючи його самобутність з багатьма реґіональними й льокальними відмінами.

Під час одинадцятої Сесії доповідав Я. Розумний про «Християнські елементи в українській поезії двадцятого століття», де включає поезію «розстріляного відродження», міжвоєнну еміґраційну та поезію шістдесятників і Нью-Йоркської групи. Другу доповідь виголосив В. Косик на тему «Зовнішня політика Руси-України перед і після хрищення». В першому періоді Київ вступив на арену европейської політики та прийняв християнство східнього обряду, а в дальшому наступає збільшення політичних, династичних та економічно-культурних зв'язків з европейськими державами. Зміна навколишнього політичного середовища та самої політичної структури Східної Европи впливає на остаточний занепад Київської Держави.

В останньому дні (понеділок, 2 травня) Конґресу відбулися три останні Сесії (12-14). Пастори: В. Домашовець говорив про «Український Баптистський Рух», а В. Кустодович про «Євангельсько-реформований Рух на Зах.-Українських Землях». Автор цих рядків подав під час дискусії деякі доповнення до згаданих доповідей. Відтак о. Т. Міненко виголосив доклад на тему «Змагання за унезалежнення Української Православної Церкви в двадцятому столітті» — від змагань за автономний устрій аж до автокефалії.

Під час тринадцятої Сесії З. Соколюк дав доповідь «Церква і Держава у СРСР, зокрема в УРСР» та Я. Білінський «Стан Української Православної Церкви в УРСР» з добре дібраним фактологічним матеріялом. А. Сороковський говорив про «Стан Української Католицької Церкви в Україні» з документацією джерельних даних та свідків. М. Марунчак виголосив доповідь на тему «Українські Церкви в розвоєвих процесах діяспори», де в продуманому й студійно-об'єктивному аспекті схопив важніші розвоєві фази буття й діяльности українських Церков (Православної, Католицької й Євангельських Об'єднань) в соціяльно-економічних, культурних і політичних умовинах еміґраційного життя при збереженні своєї національно-еклезіястичної ідентичности. В заключній чотирнадцятій Сесії Л. Рудницький доповідав про «Вияви релігійности в підсов'єтській літературі», зосереджуючися на українській підсов'єтській прозі від часу смерти Сталіна аж до 80-тих років.

Голова Останньої Сесії, Любомир Винар (голова Наукової Ради при СКВУ і голова Українського Історичного Товариства) зробив короткий підсумок проробленої праці і наголосив конечність співпраці між українськими науковими установами в діяспорі. Він також звернув увагу на невластиве вживання історичної термінології відносно середньовічної історії України. Дуже часто західні учені утотожнюють термін «Русь» з «Росією» і тоді постає повний концепційний і термінологічний хаос щодо історії України, Росії і Білорусі. Рівночасно він висловив цілий ряд побажань від Наукової Ради при СКВУ відносно завдання наукових установ і дослідників в діяспорі. Згодом предсідник передав слово В. Янову, головному організаторові Конґресу, який також наголосив потребу єдности дії українських наукових установ в діяспорі в дусі християнсько-національної єдности й академічної взаємопошани і поваги. Згодом Голова Наукової Ради при СКВУ закрив Конґрес і побажав учасникам цієї все-

української наукової конференції якнайбільших успіхів у їхній праці. Треба сказати, що новий ректор УВУ проф. Т. Б. Цюцюра увесь час брав участь в Конґресі і це причинилося до безпосереднього зв'язку учасників Конґресу з новим ректором УВУ.

Під час Конґресу відбувалися важливі дискусії над порушеними в доповідях проблемами, в яких брали участь Л. Винар, І. Патрило, О. Кравченко, І. Музичка, М. Антонович, А. Жуковський, Я. Рудницький, П. Біланюк, Ол. Домбровський, М. Марунчак, В. Жила і інші учасники Конґресу. До речі треба ствердити, що членство Українського Історичного Товариства взяло чисельну участь у Конгресі, тобто на 38 доповідачів, 14 доповідей виголосили члени УІТ.

Не можна промовчати й того, що дух соборности й братолюбія царив серед учасників Конґресу: наші люди різного територіяльного походження і конфесійного credo стискали собі братньо руки, навіть обіймалися і бажали один одному дальших досягнень на шляху християнського й національного життя. Траплялося й таке, що на очі декого зі старших віком учасників напливала іноді непрошена сльоза в непевності часу й можливости якоїсь чергової зустрічі та непередбачених подій на Рідних Землях. Це інтимно-чуттєві моменти людського життя, що їх не завжди вдається вірно й фотографічно схопити на папері недосконалим авторським пером. Позитивним явищем було й те, що в часі нашого побуту в Мюнхені й Наукового Конґресу не можна було завважити якихось проявів комплексів представників «поневоленого народу». Всі виступали як речники народу, що має своє неоспориме місце в сем'ї европейської спільноти та диспонує власним національно-культурним стажем християнської духовости принайменше на протязі повних 1000 років, коли не вчислювати століть неофіційного існування християнства на території України.

Володимир Жила

ПІД ПРАПОРОМ ТИСЯЧОЛІТТЯ

(Враження з Равеннського Наукового Конґресу)

Хочу тут розповісти про бачене й пережите на Міжнародному науковому конґресі, присвяченому Тисячоліттю Християнства в Русі-Україні, що відбувся 18-24 квітня ц.р. в Равенні, в Італії. Конґрес зорганізував Український науковий інститут при Гарвардському університеті (УНІГУ) під проводом професорів Омеляна Пріцака, Ігоря Шевченка з Гарвардського університету та проф. Мирослава Лабуньки з університету Ля Салл у Філядельфії при співпраці Комітету славістів і візантологів Італії під керівництвом проф. Антонія Каріле з Болонського університету.

Фінансові основи під конґрес княжою пожертвою поклав покійний Патріярх Йосиф Сліпий, який глибоко вірив у потребу такого конґресу для звеличення Тисячоліття. Щедрі датки на цю ціль склали понад тисячу жертвенних громадян українців з Америки й Канади. Таким чином, конґрес, як пише *Культура* з Парижа був зорганізований в американському стилі, де «не щадили ні заходів, ані грошей», бо «українське суспільство на такі справи грошей не жаліє».

Поїхав і я туди, як представник Ресорту культури й науки уряду Української Народної Республіки, порозумівшись заздалегідь з проф. О. Пріцаком. На конґрес я завіз привітання від Ресорту для міжнародних вчених, що взяли участь в конґресі, склавши окрему подяку італійським організаціям, які підтримали справу конґресу, Італійському комітетові й місту Равенні. В привітанні віддзеркалено також, що Равенна з її християнсько-візантійськими пам'ятками була найкращим місцем для конґресу. А далі Равенна більше як будь-яке інше місто нагадуватиме українцям їх золотоверхий Київ і його історію.

Конґрес офіційно відкрив проф. А. Каріле. Тоді з урочистою промовою по-українському виступив проф. О. Пріцак. Він заявив: «Я дуже щасливий і гордий, що власне мені припала ця висока честь бути головою Конґресу Тисячоліття Християнства Руси-України. В цій хвилині твориться історія. Тисяча років дивляться на нас, щоб побажати успіху в нашім творчім науковім діялозі впродовж цього тижня. Оцим уважаю відкритим Міжнародний Конґрес присвячений Тисячоліттю Християнства Руси-України». Промову проф. О. Пріцака тут же перекладено на англійську й італійську мови.

У залі, вдекорованій над сценою великою дошкою з присвятним текстом Тисячоліття, значками УНІГУ й міста Равенни та виповненій близько 200 присутніми добірної публіки, панувала виняткова тиша, що пов-

ністю гармонізувала з історичними хвилинами. Згодом оригінально прозвучав виступ проф. І. Шевченка. Він виступав як заступник голови УНІГУ й як православний мирянин, який розповів про акт хрищення 988 року як міжнародну подію, гідну уваги людей доброї волі, різних національностей і релігій.

У привітаннях конґресові несподівано прозвучали згадки про Пімена й Російську Православну Церкву. Це був доказ, що організатори недостатньо поінформували місцеву владу про ціль свята й нарід, якому це свято було присвячено. Тут треба згадати також і місцеве дієцезальне равеннське видання Risveglio (Пробудження), яке замість вмістити статтю про Тисячоліття Руси-України надрукувало інтерв'ю з Сергієм Марканзіні, директором центру «Росія екуменічна»: "La Russia Christiana ha 1000 anni: convegno con l'Harvard University" (Християнській Росії тисяча років: Конґрес з участю Гарвардського університету). Поява цього журнала в залі конґресу зробила прикре враження.

Програма конґресу розрахована на вісім днів складалася з чотирнадцяти окремих сесій: «Інавґураційна сесія», «Місійна фаза», «Християнство на Русі перед 988 роком», «Передача літературної мови й культури I», «Передача літературної мови й культури II», «Візантія й старовинна Русь», «Св. Володимир», «Організація церкви», «Відлуння навертання», «Лінґвістичні аспекти», «Ідеологічний аспект», «Правні аспекти», «Проблеми Київської спадщини», «Культурні аспекти». Сесії були наскрізь розмаїті й оригінальні, але окремі доповіді, що входили в їхній склад не завжди вкладались в них своїм змістом. Напр., доповідь проф. Анджея Поппе, Варшавський університет, «Два поняття християнізації Руси в Київських писаннях» і проф. Генріха Бірнбаума, Каліфорнійський університет, Лос Анджелес, «Коли й як Новгород прийняв християнство?» зовсім не вкладалися в тематику сесії «Організація церкви».

Цікаво, що заголовки окремих доповідів у друкованій програмі конґресу термінологічно витримані, значить ніде не вжито "Russian," "Russia," чи "russisch," "Russland," "russo," "Russie," а всюди була назва «Русь». Назви «Україна» не було ні в одному із заголовків. Тим часом у змісті доповідів вищезгадані терміни майже повністю витиснули «Русь». Це питання швидко набрало гостроти й на нього прийшла перша реакція вже на ранішній сесії у вівторок (19 квітня), коли д-р Богдан Гаврилишин з Швайцарії у дискусії дуже тактовно звернув увагу присутніх науковців, що на присвятній дошці великими літерами видніють терміни «Русь-Україна», а тим часом доповідачі вживають терміни "Rhos," "Russia," "Russian." За правилом наукових зборів слово з цього приводу повинен був зайняти голова сесії, проф. Сирил Манґо з Оксфордського університету, але його в цьому випередив проф. О. Пріцак. Він без дозволу голови сесії позбавив д-ра Гаврилишина слова, підійшовши до нього з піднесеним пальцем немов би збирався картати його. Це викликало оплески у групі стипендіянтів і залишилось чорною плямою конґресу, проте не без відгомону. Під час обідньої пори ця подія була на устах більшости учасників конґресу. На вечірній сесії з цього приводу виступив проф. М. Лабунька, делікатно звернувши увагу присутніх доповідачів, що

вживання термінів “Russian,” Russia” не відповідає історичній правді й що, мовляв, краще було б передумати цю справу й знайти відповідний вихід.

Тут усім стало ясно, що справу термінології треба було обговорити перед початком конґресу, бо згадати її лише, як це зробив проф. І. Шевченко, було недостатньо. Термінологія або сукупність термінів у нашому випадку, зв’язаних з історією дуже важлива й її в жадному випадку не можна не доцінювати. Надіятися, що, мовляв, науковець-чужинець вживатиме терміни «Русь», «Україна», не можна. Світова наука, до речі, за глибоко просякла термінами “Russia,” “Russian,” замість «Русь» і їх ще довго вживатиме. Тим часом ми мусимо на це звертати пильну увагу й кожен раз указувати на термінологічні незгідності. Це було згодом проведено й на цьому конґресі в приватних розмовах з науковцями. Їм було легко вказано, що їхня термінологія “Russia” замість «Русь» і «Україна» — неправильна й вони це зрозуміли без будь-яких образ. Тут треба мати лише потрібну відвагу й крихітку національної гордости, а успіх напевно буде за нами, бо вживання термінів «Русь-Україна» витримує вимоги науки, в той час, коли вживання “Russia,” “Russian” — це політика. Прикладом цього є таки згаданий науковий конґрес, бо, коли він, до речі, доходив до кінця, то терміни “Russia,” ‘Russian” майже зникли, а в додаток ми були свідками, коли проф. Андре де Вінсенц, Ґеттінґенський університет, подав записку проф. Людольфові Мюллерові, Тюбінґенський університет, що, мовляв, нам треба серйозно призадуматися над вживанням термінів “russisch,” “Russland,” коли ми маємо до діла з Руссю чи з Україною.

Це поки невеликий здобуток, але осягнений на правильній дорозі, бо чужинецькі науковці самі відчули свої помилки й почали їх виправляти. В цьому вбачаємо поважний успіх Равеннського наукового конґресу. Цей успіх стане ще більшим, коли надруковані матеріяли конґресу матимуть термінологію «Русь», «Україна».

Тематика Равеннського конґресу, на мою думку, була дуже одностороння й зводилася в основному до візантинознавства тобто до галузі історичної науки, яка вивчає історію Візантії, її взаємовідносини з навколишніми народами й країнами, зокрема з слов’янами та Закавказзям (Вірменія). Тому на конґресі говорилося багато про вплив духової та матеріяльної культури Візантії на розвиток Руси. Цього було рішуче недостатньо для обширного розгорнення теми християнізації Руси-України. Помітним це стало в дискусіях, коли ці самі вчені зголошувалися до слова й у межах тих самих візантологічних понять продовжували діялог. Тому теми, як напр., «Мова Руси в XI сторіччі» чи «Близькосхідня ботанічна й зоологічна термінологія в новіших українських перекладах Біблії» мало дискутовано, не прив’язуючи їм належної уваги.

У програмі конґресу відчувалося брак ґрунтовної доповіді про християнізацію Руси-України щось хоча б в роді доповіді проф. Єжи Клочовського з Люблинського університету на тему «Християнізація Польщі». Така тема, на мою думку, повинна була стояти в центрі уваги конґресу й від неї повинні були розгалужуватися інші теми, щоб, таким чином,

дати повну картину християнізації, її значення й впливу на хід життя Руси. Факт, що в Русі не було візантійських місій для навертання країни на Христову віру, вказує на одну велику істину, що бажання прийняти Христову віру вийшло з самої Руси. Воно стало потребою самого народу і його політичного проводу. Це питання треба було обов'язково розробити, бо це найоригінальніша прикмета християнізації Руси, якою, до речі, небагато народів може похвалитися. Не згадано також ні в одній доповіді про Перемиське християнство, яке було своєрідним явищем та мало інші коріння походження.

Тут хочемо висловити думку, що не зважаючи на факт, який підкреслюють організатори конґресу, що, мовляв, «він став кульмінаційною точкою років плянування професорів Омеляна Пріцака, Ігоря Шевченка й Мирослава Лабуньки», плян конґресу ніколи не був широко обговорюваний на засіданнях програмової комісії, бо такої навіть не було. Серед таких обставин, здається, що навіть геніяльні люди мали б труднощі справитися з таким великим завданням, щоб скласти програму всесторонньо розробленого конґресу, розрахованого на понад п'ятдесят доповідів.

Далі, складаючи програму зовсім випущено з уваги можливість використання порівняльно-історичного аспекту. Включення на початок конґресу доповідів про місії зовсім не надало програмі порівняльного характеру. З цих п'яти доповідів тільки «Місії з візантійської точки бачення» та «Християнізація Польщі» тоненькою ниточкою в'язалися з християнізацією Руси. Тому початкові доповіді розглядаємо як добросусідську чемність, щоб не поминути наших сусідів, а навпаки дати їм широку можливість розказати про свої успіхи й труднощі в процесі християнізації. Однак, сумніваємось, чи вони зробили б це для нас, коли б були господарями такого наукового конґресу.

Порівняльно-історичний підхід, на нашу думку, сильно збагатив би якість і зміст програми конґресу та вказав би на досягнення в процесі встановлення зв'язку поміж окремими релігійними явищами й загальним процесом християнізації у розвитку людства. Звичайно, використовуючи цей підхід треба було б виявити увагу до конкретних фактів християнізації серед інших народів і пояснити їх історично. Це по своїй природі складає чимало труднощів, але зате компенсується кращими здобутками.

Організатори конґресу a priori виключили можливість роблення будь-яких підсумків у дискусіях. І так, коли під час першого дня конґресу автор цього допису підніс у дискусії потребу підсумків щодо праці місій, що фактично не було нічим новим, а насправді повторенням думки проф. Роберта Томсона, який щиро заявив, що він сумнівається, чи його висновки щодо місій у Вірменії матимуть якесь пряме відношення до християнізації Руси, проте він вважає, що паралелі поміж місіями можуть пригодитися для цілости теми. Думку автора допису проф. О. Пріцак відкинув під оплески декого з групи стипендіянтів, бо, мовляв, на цьому конґресі «ми лише зондуємо проблеми (розвідуємо, з'ясовуємо їх)», але не збираємося робити будь-яких підсумків. Це з місця зробило всякі дискусії мертвонародженими без будь-якого впливу на загальний хід справи.

Тут мусимо щиро ствердити, що в програму конґресу ввійшло поважне число добре опрацьованих і широко документованих доповідів, як напр., проф. Єжи Клочовського «Християнізація Польщі»; проф. Дмитра Оболенського, Оксфордський університет, «Навернення Ольги: докази передумані»; проф. Ріккардо Піккіо, Університетський орієнтальний інститут, «Від Бориса до Володимира»; проф. Гораса Ґ. Ланта, Гарвардський університет, «Мова Русі в XI сторіччі»; проф. Вільяма Р. Ведера, Католицький університет, Ніймеґен, «Тексти закритої традиції: ключ до реконструкції спадщини рукописів старовинної Руси»; проф. Людольфа Мюллера, Тюбінґенський університет, «Іларіон і „Несторова хроніка" (*Повість временних літ*)»; проф. Сирила Манґо, Оксфордський університет, «Довіз візантійського мистецтва в старовинну Русь»; проф. Володимира Водова, Парижський університет, «Чому не канонізовано Володимира Великого?»; проф. Анджея Поппе, Варшавський університет, «Два поняття християнізації Руси в київських писаннях»; проф. Генріха Бірнбаума, Каліфорнійський університет, «Коли й як Новгород прийняв християнство?»; проф. Джованні Броджі-Берков, Урбінський університет, «Християнізація Руси в католицькій реформованій історіографії»; проф. Аксинії Джурової, Софійський університет, «Інтеґрація слов'янського світу в IX-XII сторіччях»; проф. Симона Френкліна, Клер колледж, Кембриджський університет, «Книжне вивчання: його користувачі й зловживачі в Київській Русі» та проф. Олександра Ґейштора, Варшавський університет, «Традиційна слов'янська релігія й християнізація: зміна й продовження». З семи українських доповідачів, доповіді шістьох заслуговують на окреме відзначення, а саме: проф. Ігоря Шевченка, Гарвардський університет, «Місії з візантійської точки бачення», проф. Омеляна Пріцака, Гарвардський університет, «На світанку християнства на Русі: Інґер, Теодора та бравальська битва», проф. Олекси Горбача, франкфуртський університет, «Близькосхідня ботанічна й зоологічна термінологія в новіших українських перекладах Біблії», проф. Юрія Шевельова, Колюмбійський університет, «„Проста Чад" і „простая молва": капризи церковнослов'янської мови в Україні», проф. Юрія Ґ. Грабовича, Гарвардський університет, «Питання авторитету в Івана Вишенського» й проф. Ярослава Пеленського, Університет Айови, «Змагання за Київську спадщину».

Зі згаданих доповідів хочемо коротко обговорити чотири, які нам особливо припали до вподоби своєю науковістю, багатством використаного матеріялу та переконливістю викладу, а це доповідь проф. Поппе, який ориґінально обговорив два різні поняття християнізації Київської Руси, а саме, поняття митрополита Іларіона й літописне поняття, взяте з *Повісти временних літ.* За доповідачем вони різняться своїм обсягом і силою переконання. У доповіді домінує глибока ученість, широка обізнаність з матеріялом та всебічна начитаність. Дуже відмінною від цілости матеріялу конґресу була доповідь проф. Ґейштора, який використовуючи соціологічний матеріял з метою пізнання й вивчення питань християнізації, окрему увагу звернув на релігійні події, вилишивши при тому моменти політичні, суспільні та економічні. Через такий революційний підхід, доповідь стала більш переконливою та ближчою для слухача, а ще

більше для читача. У центрі доповіді проф. Мюллера станули насамперед історичні джерела старовинної Руси й як ними повинен користуватися справжній дослідник. Вчений вважає, що не всі науковці однаково критично ставляться до цього джерельного матеріялу й тому часто доходять до різних висновків на підставі цих же самих джерел. У доповіді домінувала науковість структурального типу. Тут Мюллер виступив з вимогливістю до себе й до інших. Великий науковий матеріял уклав у свою доповідь проф. Олекса Горбач. Він дав наскрізь об'єктивне перевтілення ботанічної і зоологічної термінології, надавши, таким чином, своїй праці сильні ознаки науковости. Такий підхід скріпив його доповідь і зробив її переконливою.

Ми не знаємо точно якими шляхами організатори конґресу добували згоду окремих доповідачів про їхню участь у конґресі. З статті проф. М. Лабуньки довідуємось, що підхід був особистий, що відповідає правді, бо добру половину імен доповідачів знаходимо в присвятних публікаціях як напр., Okeanos (статті присвячені Ігореві Шевченкові), Eucharisterion (статті присвячені Омелянові Пріцакові). Ця метода добра для присвятних публікацій, але не завжди виправдує себе для наукових з'їздів, що зв'язані з широким представництвом переважно міжнародного характеру. Методу особистих контактів трудно пристосувати до вибагливо вибіркових програм. Колеґи стараються зголошувати готові теми, які не завжди стоять у прямому зв'язку з провідною темою, як у нашому випадку з Тисячоліттям Християнства в Русі-Україні й тоді трудно такі доповіді включити в програму сесії, в якій повинна домінувати одностайність тематики. А ще гірше мається справа, коли доповідачі-колеґи починають вихвалювати господарів, а господарі доповідачів. Конґрес тратить тоді на своєму характері й стає домашньою справою. Це якраз часто траплялося в Равенні.

Неґативний вплив на хід конґресу мало міняння доповідів в програмі окремих сесій. Це явище мало вже місце на першій сесії. Поважні зміни згодом внесено в четверту сесію, а сесії сьому й восьму об'єднано в одну. Зміни були також у дев'ятій і одинадцятій сесіях. Це викликало незадоволення у відвідувачів, які приходили на бажані їм доповіді, а ті перенесено на іншу сесію, змінивши день і годину. Далі, коли взяти до уваги серйозність і професійність організації, то Равеннський конґрес мав рішуче за багато змін у зв'язку з вибуттям доповідачів та включенням інших, які не були навіть згадані в програмі.

Дуже невдало проходило часто й ведення конґресу, не зважаючи на те, що кожна сесія мала свого голову, якого прізвище було видруковане на карточці й стояло на президіяльному столі. Деякі організатори конґресу займали слово без дозволу голови сесії. Далі, як можна було сказати, що вплинуло привітання від п. Лівицького, не подавши, що особа є президентом УНР. Чому, напр., не відчитано офіційного листа-привіту для конґресу від патріярха й кардинала Мирослава Івана Любачівського. Коли на залі конґресу з'явився д-р Ярослав Падох, організатори замість попросити його до короткого слова-привіту й назвати хоча б його прізвище, заявили, що на залі є голова НТШ. Далі, ми знаємо, бо були цього свідками, що відповідальні чинники громадського сектора

Гарвардського проєкту двічі готувались до короткого символічного виступу від української громади, а саме, під час вечері, що її влаштувало місто для учасників конґресу й на закінчення конґресу. Проте такий виступ ніколи не відбувся. Іншими словами, жертвенна українська громада не мала можливости виступити перед збором світової науки й через свого офіційного представника висловити свою подяку та розповісти про свої зусилля щодо збору фондів на цілі української науки.

Конґрес з невідомих причин не мав абстрактів доповідів, як це водиться на таких світових з'їздах. Зате перед кожною сесією роздавано тексти доповідів, але не всіх. Це сильно утруднювало працю представників преси й радіо та позбавляло слухачів короткої, чітко зібраної інформації про найважливіші моменти доповіді.

В цілому конґрес мав не тільки наукові риси, але також і товариські. До цього багато причинився концерт хору Поліфонічної асоціяції міста Равенни під керівництвом маестра Бруно Загні, що відбувся 20 квітня в театрі Алігієрі. З цього приводу надруковано прекрасну афішу й окрему програму (до якої також закралася поважна термінологічна помилка: Concerto corale dell'Associazione Polifonica di Ravenna in onore dei partecipanti al Congresso Internazionale per il millennio della cristianizzazione della Russia Ucraina). Концерт складався з сакральної і побутової музики італійських і неіталійських композиторів, що творили протягом чотирьох останніх століть. Виконання було на висоті й залишило глибокі враження серед присутніх.

Подією великої товариської ваги була вечеря, що її влаштувало місто Равенна для учасників конґресу в ресторані Вілла Раґаззена. За столи засіло близько 250 осіб, настрій був веселий, а гостинність міста справді італійська. На столах з'явилися різні страви, фрукти й напитки. Тим разом я сидів серед італійських стипендіянтів, з якими цього вечора нав'язав живий контакт. В основному це студенти проф. А. Каріле з Болонського університету. Вони виявили велике зацікавлення справами української науки й культури, а зокрема історії. Десятки цікавих і ориґінальних питань було скеровано до мене, що торкалися української державности в княжий період, а зокрема в часи князя Володимира тощо. (Тут для доповнення матеріялу згадаємо, що Конференційний комітет конґресу з метою скріплення зацікавлення конґресом серед молодих вчених встановив сорок стипендій для молодих дослідників кандидатів на докторський ступінь та тих, що такий ступень вже мають і зараз працюють в університетах, спеціялізуючись в галузях середньовічних, візантійських і слов'янських студій, але поки не мають там правного забезпечення праці. Не-европейські учасники отримали по 600 долярів, европейські учасники по 400 долярів, а італійські учасники по 350 долярів.)

На цій вечері ми пережили величну подію. Проф. Джузеппе Дель' Аґата з Пізенського університету, президент Італійської асоціяції славістів, вперше на цьому конґресі привітав український нарід з ювілеєм Тисячоліття, відмітивши його культурні здобутки за перших тисячу років і побажавши йому ще кращих успіхів у другому Тисячолітті. Він говорив українською мовою. Виступ його був щирий і наскрізь надхненний. До речі, це був четвертий виступ українською мовою на конґресі (перший —

це виступ проф. О. Пріцака, другий — проф.-емерита Моше Альтбавера з Єрусалимського університету. У своєму виступі-привітанні він відгукнувся на акт хрищення Київської Руси 988 року, заявивши: «дякуємо Богу, що ми дожили відзначення події хрищення й зараз можемо таким способом прославляти Бога». Третій — доповідь і прикінцеве слово директора Інституту Археології Академії Наук УРСР Петра Толочка).

З великою приємністю ми пережили екскурсію до визначних місць Равенни й околиці. Равенна — один з найвизначніших мистецьких центрів Західньої Европи часів раннього середновіччя. Тут збереглися численні пам'ятки ранньохристиянської та візантійської архітектури, прикрашені мозаїками, що на диво добре збереглися. У V-VI ст. по Хр. тут були побудовані мавзолей Ґалли Пляцідії (бл. 450), мавзолей короля Теодоріха (493-526), базиліка Сант-Аполлінаре Нуово, церкви Сант-Вітале (540-547) та Сант-Аполлінаре в Кляссе. Всі ці побудови (крім мавзолею Теодоріха) прикрашені всесвітньовідомими мозаїками. Серед них найбільш відомі зображення Юстиніяна, його дружини Теодори з почотом. Індивідуально ми відвідали також могилу Данте (я відвідував її двічі), якого дух живе в Равенні, де він провів вигнанцем останні шість років свого життя.

Великою подією для населення Равенни була українська св. Літургія, яку відслужив у намірені учасників і гостей наукового конґресу о. Богдан Лукій, ЧІХ з Нюарку. У виповненій по вінці базиліці св. Франческа могутньо прозвучав нашвидкуруч зорганізований хор складений з сестер і учасників конґресу під керівництвом сестри Емелії Прокопик, ЧСВВ з Риму. Служба Божа зробила велике духове піднесення на хід конґресу й широким відгомоном пройшла по місті як щось нове.

Проте найбільше духового відпруження дала учасникам конґресу прогулька до Аквілеї, Ґрадо й Трієсту. Аквілея — це відомий ранньосередньовічний торговельний і релігійно-культурний центр, в якому схрещувалися грецькі, латинські й германські впливи. В минулому це довголітній осідок окремого патріярхату. Місцева базиліка та інші старовинні храми міста й околиці вдекоровані унікальними зразками мозаїки. Останнім пунктом нашої півтораденної прогульки був порт і місто Трієст.

Підсумовуючи хочемо сказати, що Равеннський науковий конґрес мав свої тіні, але й свої світла. До них зараховуємо насамперед факт, що Україна, якою досі нехтують у політиці, виступила тим разом на форумі світової науки на чужому ґрунті в далекій, але гостинній Равенні, підтримана багатьма вченими світової слави. Таким чином, українське Тисячоліття, яке різні ворожі чинники хотіли використати по-своєму прорвалося у формі великого здобутку в широкий світ, виявивши духове багатство й силу українського народу, який високо цінує свою прадідівську віру, її красу й велич рішення, що його прийняв князь Володимир пам'ятного 988 року. Хочемо вірити, що наш наступний науковий конґрес на світовому форумі науки врахує усі світла й тіні нашої першої спроби та принесе нам ще більше зрозуміння серед науковців світу в боротьбі за наше минуле, наші історичні здобутки, а зокрема в боротьбі за наше майбутнє, щоб воно одного дня стало для нас більш приємним та щоб український нарід добився своєї державности.

Грушевськіяна

Михайло Грушевський

РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У XIX СТОЛІТТІ І ВИЯВИ У НИХ ОСНОВНИХ ПИТАНЬ УКРАЇНОЗНАВСТВА*

Запізнений розвиток поняття української національности. Причини цього спізнення.

Поняття українознавства, як дослідження минулого і сучасного українського народу, його властивостей і особливостей, його території і різноманітних умов, які впливають на життя і розвиток, — могло сформуватися лише поступово і головним чином протягом минулого століття. Причиною народу або народности, як певної колективної індивідуальности, існуючої незалежно від територіяльних, політичних або конфесійних розмежувань, об'єднаної певними спільними рисами в сучасний період, спільністю пережитого в минулому, спільністю завдань і прагнень у майбутньому, — взагалі є головним чином явищем XIX століття. В минулому поняття народної або національної єдности переважно замінювалося поняттям політичної, релігійної або культурної єдности, і народність розумілася, як зміст однієї з цих форм: як громадяни певної держави, як населення певної території, як члени певної церкви. І тому, що в історії українського племени всі ці ознаки або форми то об'єднували з українським населенням його близьких співродичів, то краяли на частини український народ і його територію, то замість того, щоб полегшувати цими зовнішніми, легкосхоплюваними категоріями кристалізацію поняття української народности, вони, навпаки, заплутали поняття народної особливости, вносили в цю сферу неясність і невизначеність.

У найдавніші віки історичного існування імена Русь, Русин, руський, в стислому значенні, охоплюють собою лише центр політичного і культурного життя українського народу (Київську землю), в широкому значенні, — всі слов'янські племена, які входили до складу «Російської» держави і були пов'язані єдністю політичного і суспільного ладу, династії і службового стану, культури і релігії, писемности і книжної мови. Навіть після

---

* З російської мови переклав Л. Лиман.

Праця Михайла Грушевського п.н. «Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения» спершу була видрукована в *Украинский народ в его прошлом и настоящем,* том I, С.-Петербурґ, 1914, стор. 1-36.

Праця М. Грушевського друкується коштом «Видавничого Фонду Михайла Грушевського ім. Василя і Тетяни Ростунів».

припинення політичної єдности ця спільність політичних і культурних традицій далі зберігала племінні поділи і відмінності народностей, які колись входили до складу Російської держави. Також не було нестачі у факторах, які бажали у своїх інтересах використати цю попередню єдність і посилено мусувати його традиції; цими факторами були: єдина церковна організація, яка пережила політичну єдність і всіма заходами намагалася послабити всякі прагнення до поділу; династична політика, яка ставила своїм завданням збирання колишніх «волостей» династії і тому подібне.

Вплив подібних, штучно підтримуваних традицій, був тим значнішим, що інші умови одночасно з тим також перешкоджали кристалізації національного відокремлення. Український народ, втративши політичну єдність, входить до складу двох суперницьких держав, — великого князівства Литовського і Польщі (а своїм закарпатським відрізком іще і до складу Угорщини), а в XVI столітті частина української території (Сіверщина) відходить іще до складу Московської держави. Політичні, церковні та інші особливості, які ділили українську територію на декілька окремих частин, з огляду на спільність інтересів нерідко вабили їх до тісніших стосунків з іншими, іноплемінними областями і групами. В той час як Західна Україна, належачи до складу Польщі, шукала підтримки у сусідньої одновірної Молдавії, пов'язаної політичною залежністю з Польщею (васальством), — умови політичної і національної боротьби пов'язували східно-українські області іще тіснішим союзом з білоруськими землями, які належали до складу того ж великого князівства Литовського. Такий характер мали загальні політичні рухи XV-XVI століть і пізніша культурна боротьба; на зміну книжної мови старої Русі, або поруч з нею, виникає нова канцелярська і літературна мова на ґрунті білоруської, але стала спільною мовою Білорусії і Східної України майже протягом двох століть. Культурний рух, який почав був поширюватись у другій половині XVI століття, розвивається спільними зусиллями українського і білоруського суспільства, при чому ряд українських діячів переносить свою діяльність в білоруські центри, особливо до Вільно. А московсько-польські угоди другої половини XVII століття, які остаточно відділили Задніпров'я і Київ від Правобережжя, спричинили новий культурний, а потім і релігійний розкол. Східня Україна дедалі більше еволюціонує до тіснішого зв'язку, не тільки політичного, але і культурного, з великоросійським світом; рядом безпосередньо примусових заходів і побічних впливів вона впроваджується в коло великоросійської культури, в той час як решта українських земель продовжує жити в тісному спілкуванні з білоруськими і польськими землями, під сильним впливом польської культури, а запровадження унії в Правобережній і Західній Україні наприкінці XVII і на початку XVIII століття долучає іще і конфесійну межу до політичних і культурних відмінностей, які розділяли український схід і захід. Приєднання Правобережної України до Росії і звищення тут унії наприкінці XVIII століття пересунуло цей кордон зовнішнім чином на захід, на сучасний кордон Польщі і Галичини, але не стерло тих відмінностей, які витворилися протягом цього більш як столітнього штуч-

ного відчуження Лівобережжя від Правобережжя — так що пережитки цього відчуження відчуваються вочевидь і донині.

Я відзначив лише найрізкіші із історичних умов, які уповільнювали кристалізацію поняття української національности. Вони пояснюють нам повільність цього процесу, який не завершився іще і до нинішнього часу. Не встигнувши зруйнувати стоїчну єдність українського народу, стерти основні ознаки, які зв'язували і зв'язують його в одне ціле, ці несприятливі для національної єдности умови не були спроможними ніколи остаточно послабити силу зв'язку, який згуртовував цю національну масу — послабити живий зв'язок, який сполучав його частини і оживляв свідомість єдности, попри велетенські розміри етнографічної території і всі відмінності, які її розділяли. Єдність і суцільність території, пам'ять кровної споріднености і спільного минулого, спільні риси психофізичного типу, економічних і громадських умов побуту брали гору над умовами, які вносили відмінності в національне тіло. В старій Русі можна помітити протиставлення великоросійської півночі українському півдневі, як Руси у властивому сенсі тісніше пов'язаної з її старим національним центром — Києвом. І пізніше живе усвідомлення єдности «Руси што короля слушаетъ» і «Руси што Литвы слушаетъ» брало гору над політичними поділами. А в момент найвищого пробудження національної стихії, під час великої національної боротьби за українську державу в часи Хмельницького, Виговського, Дорошенка, єдність українського народу на всій етнографічній території проявляється цілком виразно і свідомо, попри те, що етнографічно-політичні кордони цієї національної української держави (від Висли до Німану, до Сівська і Путивля) не відзначаються особливою точністю з точки погляду сучасної етнографії. В більш дрібних явищах звичайного побуту також на кожному кроці зустрічаємося із живими зв'язками, з постійним ендосмосом і екзосмосом народного життя, що не припиняються з огляду на політичні і навіть релігійні норми (в суто народному побуті в минулому і донині, наприклад, зустрічаємося дуже часто з цілком виразним ігноруванням конфесійних відмінностей між православ'ям і українською уніятською церквою, де вона була впроваджена офіційно). Попри все це несприятливі для національного життя умови, в яких довелось прожити українському народові, не залишилися без дуже сильного впливу на його долю. Масова денаціоналізація вищих, найбільш свідомих прошарків українського суспільства в минулому була одним із найрізкіших наслідків цього впливу. І нині для вельми значної частини українського (за походженням) суспільства питання про національну єдність українського народу або навіть самого існування української національности, іще є непройденим етапом, невирішеним питанням.

У вище описаних умовах українського життя українознавство в його сучасному розумінні не могло значно розвинутися. Те, що попередні століття залишили скільки-небудь цінне в ділянці дослідження українського життя, українознавством можна вважати лише частково або більше чи менше випадковим явищем. Стара Русь залишила нам цінну спадщину головним чином в галузі історіографії; через відсутність інших джерел, її літописи служать нам географічним, етнографічним, юридичним і кожним

іншим джерелом. Але літописи стоять на точці зору зовсім не етнографічній, а політичній. Київське літописання, хоча фактично займається головним і майже виключно півднем і є таким чином прямим попередником пізнішої української історіографії, одначе це літописання ставить своєю метою розповідь про долі Київської держави по можливості в їхній цілості, охоплюючи крім українських і інші землі. Повніше і винятковіше на місцевому українському ґрунті стоїть пізніший галицько-волинський літопис, завдяки тому, що політичний горизонт галицько-волинської держави майже не виходив за межі Західної України. Замість екскурсів у сферу північних і північно-східних стосунків тут маємо екскурси в політичне життя Польщі, Литви, Угорщини. В галицько-волинському літописі це лише екскурси, але уже через століття українські землі стають провінціями Польщі і великого князівства Литовського, і місцеве літописання, про яке можемо судити по вельми бідним залишкам і відгомонам, які збереглися до нашого часу, починає розглядати українське життя, як провінціялізм Литовської або Польської держави.

І пізніше, з новим пожвавленням українського життя (з кінця XVI століття), якщо з одного боку зустрічаються літописи, які досить близько підходять під поняття літопису українського життя (як, так званий, Львівський літопис), то з другого боку — немає нестачі в творах, в яких над місцевими українськими інтересами бере гору «загальнодержавна» (польсько-литовська) точка погляду (як, наприклад, Густинський літопис) або ж автор потрапляє під владу традицій «єдности російського народу», вносячи повну нісенітницю в історичну перспективу — як знаменитий «Синопсис», один із самих безглуздих творів, що не перешкодило йому стати найпопулярнішим історичним довідником. Ідеї передових вождів козацтва про єдність українських земель і про їхню політичну окремішність не знайшли широкого поширення в пізніших літературних колах. Козацтво, що наклало таку яскраву печать на життя східної України, тільки на один момент привело в рух всю українську територію. Поступово втрачаючи силу і енергію, козацтво відступало дедалі більше на схід, поки врешті решт Дніпро не став його кордоном на заході. Козацька епоха, ставши новим вихідним пунктом для української території, новою ерою української історії, у зв'язку з відмінностями в історичних долях східньої і західньої України, розділеною між володіннями польським і московським, впливає дуже виразно на розвиток східнього українського партикуляризму. Поняття єдности українського народу і української території поступово поступається місцем ідеям «козакоруського народу», який зливався з козацькою, східньою частиною України, і «малоросійська батьківщина» українських письменників XVIII століття (східньої України) дедалі менше виходить за межі Гетьманщини, хоча пам'ять про минулий тісний зв'язок із західними українськими землями все-таки зберігалась в науковій літературі.[1]

---

[1] Див., наприклад, в *Кратком истор. описании о Малой России* (1769): «Мала Росія є частиною Російської держави, до якої належать древні російські князівства: Київське, Чернігівське і Переяславське, а до них можна зарахувати Волинське,

Іще більше путанини і неясности бачимо на ґрунті, так би мовити, філологічному. Зацікавлення народною стихією, спонукане практичними інтересами церковно-релігійної проповіді в період релігійної боротьби XVI століття, не з'ясувало достатньою мірою поняття народної мови і її стосунків до старої книжної мови. Письменники користувалися без особливої різниці народною мовою — «простою» і «посполитим» жарґоном верхніх прошарків сучасного суспільства, спотвореним жахливими латинізмами і полонізмами, і це, без сумніву, було однією з причин посилення старовірства поборників православних переказів, які вельми неприхильно ставилися до «впровадження» в священні книги «простої мови» і які посилено пропаґували вживання церковно-слов'янської мови. Потім цей православний консерватизм, що вбачав певну профанацію в допущенні простої мови у релігійну сферу, був підтриманий іще прагненням сучасних українських філологів протиставити граматично опрацьованій латинській і польській мовам так само граматично розпрацьовану книжну мову: в основу граматичного опрацювання клалася більш визначена традиційна «словесно-руська мова», надовго канонізована особливо популярною граматикою Смотрицького. Дякуючи впливам школи, вона міцно утвердилася на позиції єдиної справжньої літературної мови. Те, що протиставлялося їй під назвою «руської» мови, як сучасна мова українського суспільства, і допускалося до книжного вжитку, далеко не покривало народну українську мову, а являло собою строкату амальгаму елементів народних, книжних (слов'яно-руських), жарґонних польсько-латинських, а пізніше, від початку XVIII століття, у східній Україні підпадає під дуже сильні впливи великоросійської книжної мови. Ця відчуженість від народного ґрунту і невизначене становище між народною і слов'янською мовами не дала можливості розвинутися цій книжній мові. Ідея опрацювання народної мови, яка нуртувала в умах багатьох українських письменників XVII-XVIII століть, потонула в цьому неокресленому взаємозв'язку народної мови, староруської слов'янщини, польсько-українського жарґону і офіційної великоросійської мови. Із маси народних діялектів і говірок, які виразно помітили старі письменники, а з другого боку — із конкуруючих з ними книжних мов, образ загальної народної української мови так і не встиг цілком виразно піднятися і кристалізуватися за цей час.[2]

Українознавство на переломі XVIII і XIX ст.

Якщо поняття української народности не встигло у XVII-XVIII століттях остаточно сформуватися і внаслідок цього також і ідея дослідження України та українського народу в його цілості не могла увійти у

Луцьке та інші, зокрема Поділля і до меж колишніх грецьких (sic!) земельних володінь» (видання Бодянського, 1848, с. 1).

[2] Дивись з цього предмету праці П. Г. Житецького, *Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII и XVIII в.в.* і *Энеида Котляревского и древнейший список ея в связи с обзором малорусской литературы XVIII века,* 1900.

свідомість, то все ж таки XVIII століття залишило наступним поколінням цінну спадщину в галузі українознавства. Понад століття автономного політичного життя (1648-1764) залишило глибокий і незгладимий слід на всьому укладі мислення і інтересів українського суспільства Східної України. Вельми швидко підпадаючи під вільну і невільну русифікацію, воно в новій оболонці «благородного російського дворянства» і великоросійської культури таїть у собі ясно визначений «малоросійський» патріотизм, який викликав роздратування у поборників російського централізму. Цей патріотизм спонукає освіченіших представників українського суспільства збирати, описувати і досліджувати старий український побут, приречений, як здавалося їм, на скоре поглинання новими формами імперського життя. З другого боку розвивається особлива увага до історії України, в якій українські патріоти шукали умотивування своїх політичних і клясових стремлінь і запитів. Не випадково із скасуванням гетьманства (1764), яке спричинило ряд інших ударів автономному укладові Гетьманщини, збігається розвиток вельми значної історико-антикварної літератури, присвяченої дослідженню історії України та її побуту. Лише невелика частина цієї літератури значною мірою розповсюдилася шляхом друкування, більшість творів цієї літератури залишилася в автографах або в невеликій кількості копій і збереглася до нашого часу в порівняно невеликих залишках.[3] Ряд друкованих публікацій, після статтей Міллера з історії козацтва (1760), розпочинається виданнями Василя Рубана, секретаря Потьомкіна. В 1773 р. виходять його *Краткия политическия и историческия известия о Малой России с пріобщением украинских трактов и известий о почтах, також списка духовныхъ и светских та тамо находящихся ныне чинов числе народа и прочая* — маленький довідник, який подає всі ці різноманітні відомості на 100 сторінках малого формату. Потім, за спонукою відомого Олександра Безбородька і за його сприяння В. Рубан видає в 1777 р. ґрунтовніші трактати: *Краткая летопись Малыя России с 1506 по 1776 р. с изъявлением настоящого образа тамошняго правления* — невелика історична компіляція першої половини XVIII століття, як гадають, із доповненнями Безбородька і *Землеописание Малыя России* — географія і статистика Гетьманщини згідно з переписом 1764 р. За думкою Безбородька ці публікації мусіли були послужити вступом «до задуманого видання повної малоросійської історії»,[4] але цей задум не було здійснено. В один рік (1777) з цими курсами української історії і географії виходить також первісток нової української історіографії: *Описание свадебных украинских простонародних обрядів в Малій Росії і Слобідській Українській губернії* Григ. Калиновського, молодого племінника того ж Рубана, а два роки пізніше один з найретельніших дослідників українського життя Фед. Туманський представляє тодішньому правителеві гетьманщини Румянцеву програму збирання історико-географічних, статистично-економічних і етнографічних відомостей для всебіч-

[3] Поверховий нарис цієї антикварної літератури подано у праці М. П. Василенка: «К истории малорусской историографии», *Киевская Старина,* 1894, XI.

[4] Григорович, *Кн. Безбородко* I, с. 46.

ного їх опису. Цілком правдоподібний здогад, що під впливом цього проєкту появилися пізніші описи Шафонського і Пащенка, — але вони залишилися невиданими. Вісімдесяті і дев'яності роки, крім ряду статтей з історії України (загального нарису в *Топограф. описании Харьковского наместничества,* 1788, декількох статтей в *Географич. Словаре* Щекатова, статті про київські древности в *Кратком описании Киево — Печ. Лавры* 1791 і 1795 рр., великого історико-етнографічного нарису в *Описании народов, обитающих в России,* 1799, принесли лише видання деяких пам'ятників в «Российском Магазине» Ф. Туманського, між іншим «Летопись» Гр. Грабянки (1793) з невеличким словничком історичних реалій — попередником повнішої праці, започаткованої Вас. Ломиковським (*О Малороссии. О древних обычаях малороссийских, о службе воинской и гражданской, о чинах и должностях чиновников, 1808*) — незакінченої і невиданої.[5] Із задуманих Яковом Маркевичем *Записок о Малороссии, ея жителях и произведениях* — своєрідної енциклопедії Гетьманщини, вийшла лише перша частина (1798) — дещо із історії старої (до XI ст.) і нової, із географії, етнографії і природознавства.[6] Значно обширніший і закінчений трактат Шафонського (1786): *Черниговского наместничества топографическое описание, с кратким географическим и историческим описанием Малыя России,* залишився невиданим, рівно ж як і інший аналогічний (не такий повний) опис Д. Пащенка. В рукописах залишився і цілий ряд історичних праць, нерідко значно цінніших у порівнянні з *Кратким описанием*, виданим Рубаном — літописи української історії Симоновського (1765), Лукомського (1770), Рігельмана (1778 і найталановитіша і цікава анонімна *История Руссов или Малой Россіи,* пущена в оборот у другому десятилітті XIX ст. з іменем Георгія Кониського, здобувши надзвичайну популярність і вплив завдяки своїм художнім вартостям і ще більше — завдяки своєму впливовому гарячому українському патріотизмові і автономізмові.[7]

Зацікавлення мовою і літературою, судячи по матеріялові, який дійшов до нас, довго обмежувалося збиранням українських слів, які здавалися найбільш цікавими, складанням словничків ідіом, які потім потрапляли до словариків реалій. Не припиняється, попри швидку русифікацію, любов до української мови, яка проявлялася і в написанні, і в збиранні творів українською мовою, і серед цих любителів знаходяться ентузіясти, такі як відомий Лобисевич, який ставив українських авторів XVIII століття рядом «з Плавтом або Мольєром, якщо не вище».[8] Оцінка мови спо-

[5] Видано Лазеревським у *Кіевской старине,* 1894, VII.

[6] Про неї Лазаревський, *Прежние изыскатели малороссийской старины* (Нариси).

[7] Час написання її залишається невідомим: поруч із здогадом Лазаревського, який її автором уважав Полетику-батька (Григорія, помер 1784), стоять здогади, які пересувають центр ваги в епоху Полетики-сина, який продовжував історичні дослідження батька у другому десятилітті XIX ст. (лист від 1812 р.). Література і огляд питання міститься у статтях О. С. Грушевського: «К судьбе *Истории Руссов,* (*Чтения киев. Общ.* XIX) і в «К характеристике взглядов *Истории Руссов,* (*Известія акад.*), 1908.

[8] Про Лобисевича стаття Петрова в збірнику *Статьи по славяноведению,* I.

чатку не йде далі коротких і поверхових характеристик в етнографічних нарисах під назвою «Малороссия», автори яких в дусі тогочасних сентиментальних течій рекомендують її «ніжність, приємність», «патетичні вислови, зменшуючі слова, які походять, звичайно, не від нічого іншого, як від тонкого почуття тих, які запровадили їх» (Я. Марковича Записки о Малороссии). Але в перші роки XIX століття уже появляється перша спроба граматики цілковито народної мови, слобідської говірки, — граматика Павловського, випадкового жителя України, якого зацікавила місцева мова, що остаточно відмирала, як йому здавалося («ни живой, ни мертвый язык», «исчезающее наречие»), і він наполягав на необхідність дослідження цієї мови перед тим, як вона остаточно зникне: «хто ж нам тоді покаже справжній образ наших предків в минулих часах, якщо ми не збережемо сучасного образу їхніх думок і говірки». Ця граматика була видрукувана лише у 1818 році, але була написана значно раніше, і уже на початку 1805 року була запропонована автором на розгляд Російською академією.[9]

Антикварний характер старого українознавства і нові погляди на українську стихію.

В загальному пожвавлення українознавства, яке кидається у вічі на переломі XVIII і XIX століть, не зважаючи на життєвість, яка його проникала, у своїй більшості досить яскраво показує свій антикварний характер. Цікавились пам'яттю віджилого або того, що відживає, поспішали занотувати на папері зникаючі образи, з пієтизмом нащадків збирали родинні пам'ятки. Пробивалися нотки високої оцінки цих українських древностей на зразок характеристики «малоросійської історії», як «славной ветви российской истории» (в листі одного з найбільш шанованих українських антикваріїв Чепи до В. Полетики), або наведені вище похвали українським «Плавтам і Мольєрам» XVIII століття, що служать скоріше виявом місцевого українського патріотизму, атестованого іще Румянцевим. Але справжнього усвідомлення значення і цінності цієї праці, яка поступово наростала в українському суспільстві від кінця XVIII століття, іще не помітно. Навіть зацікавлення мовою, народною поезією має, як відзначено, значною мірою також антикварний характер.

Декілька вдалих літературних творів українською мовою, зокрема «Енеїда» Котляревського і його п'єси, а потім видатні твори харківського гуртка, створили новий настрій і нові погляди на народну мову. Поворотові в літературній творчості, який кидається в очі при порівнянні з літературними творами кінця XVIII століття, до «Енеїди» і пародій Гулака-Артемовського включно, з «Наталкою Полтавкою» того ж Котляревського і балядами Гулака, відповідає поворот і в теоретичних поглядах на українську мову і українську народну стихію взагалі. У другому

[9] Про ці перші кроки українського мовознавства йдеться в праці Булича *Очерки истории языкознания в России,* 1904 р. і в праці Огієнка «Огляд українського язикознавства», *Записки Наук. тов. ім. Шевченка,* т. 79 і 80.

десятилітті XIX століття зустрічаємося з першими поглядами і суперечками на тему життєздатности української мови і її майбутнього в літературі. Передрук (в перекладі) заміток Бандтке («Замечания о языках Богемском, Польском и нынешнем Российском», в *Вестн. Европы,* 1815), де поряд із визнанням старожитности української мови висловлювалися побажання її літературного розвитку, викликає скептичні зауваження Каченовського, але зустрічається із аналогічними бажаннями і надіями українців. Бандтке виступає проти «німецького» погляду на українську мову як на «російську мову, зіпсуту домішкою до неї польської», погляду, який повторювали і самі українці[10] і виводить її із часів доісторичних.

Каченовський скептично зауважував із цього приводу, що в київський період не могло бути «нинішньої малоросійської говірки», «тому, що і самої назви Малоросії тоді не існувало» (арґумент, як бачимо, відповідав початковому становищу питання), і на побажання Бандтке відносно майбутнього вказував на відсутність граматичної і літературної обробки: «вона (мова) ніколи не була підведена під граматичні правила і за свого сучасного стану спроможна лише на жартівливі твори, такі як «Енеїда» і дві чи три відомі оди». «Коли ж малоросійська мова майже з однією своєю «Енеїдою» дожене великоросійську мову і що б дало піднесення її, пов'язане з непереборними труднощами, до рівня ученої мови?» Але подібні арґументи не бентежили поборників української народности і молодий харківський патріот Ол. Левшин, видаючи через рік свої враження, сміло вказував на «Енеїду», як на доказ можливости літературного опрацювання української мови і добавляв: «Якщо генії цієї місцевости створять власну мову з позитивними правилами граматики, тоді малороси, опираючись на славу своїх учених творів, можливо змагатимуться з освіченими народами Європи» (*Письма из Малороссии,* 1816). Так уже в цей час виникла основна суперечка, яка пізніше стала предметом таких запеклих дискусій.

В Росії це не йшло далі загальних і більш чи менш випадкових зауважень. На погляд про українську мову, як на зіпсуту польськими впливами російську говірку або говірку польської мови, як писав, наприклад, тодішній мовознавець Греч у своїй історії російської літератури (1822), а потім у *Пространной грамматике* відповідав побіжно Максимович у передмові до першого збірника (українських) пісень (1827). Максимович зауважує, що наявність спільних слів в українській та інших слов'янських мовах ще не доказує запозичення їх українцями, а подібність української мови до різних слов'янських мов свідчить про серединність «малоросійської мови» серед слов'янських говірок. Але уже в 1836 році появляється спеціяльна стаття молодого Бодянського «Разсмотрение различных мнений о древнем языке северных и южных руссов» (в *Уч. Записках Московского унив.* за 1835-36 г.), де він цілком виразно переносить питання на історичний ґрунт, вважаючи південну і північну галузки

---

[10] Наприклад у Я. Марковича: «В стародавні часи мешканці Малоросії говорили словенською мовою, але спотворили або зіпсували її у той час, коли перебували в полоні у татар, литовців і поляків».

споконвічними розгалуженнями загальнослов'янської мови, бачить українізми у древніх пам'ятках, починаючи від договорів з греками, літопису «Нестора» та інших джерел, ставить у відношенні до спадкоємності їх «слов'яно-руську» мову XVI-XVII століть і пояснює пізніший її занепад перевагою «простої» народної мови під впливом козацьких рухів, які потрясли увесь уклад українського життя. Говірки, які зазнали польських, великоросійських або білоруських впливів, Бодянський вважає «діялектами мови малоросійської», що збереглися в повній чистоті в говірках Лівобережжя. Срезневський в цікавому відкритому листі до Снєгірьова під назвою «Погляд на пам'ятки української народної словесности» (1834) вважає непотрібними доказами того, «що мова українська (або як бажано називати іншим — малоросійська) є мовою, а не діялектом російської або польської, як доводили декотрі і багато хто переконані, що ця мова є однією з найбагатших слов'янських мов, що вона ледве чи поступається богемській мові великою кількістю слів і висловів, польській мальовничістю, сербській приємністю, що ця мова, будучи ще не опрацьованою, може уже порівнятися з освіченими мовами гнучкістю і синтаксичним багацтвом — мова поетична, музична, живописна». Її літературна будучність не викликає у автора ніяких сумнівів. «Чому ж глибокодумний Сковорода, простодушний Котляревський, багатий на фантазію Артемовський, завжди грайливий, завжди привабливий Основ'яненко і іще декілька інших, які спокусилися обіцянками і надією вичікати від них щось гідне України — чому вони мусять залишитися самотньо у, до цього часу, дикій пустелі української літератури? Мова Хмельницького, Пушкаря, Дорошенка, Палія, Кочубея, Апостола мусить у крайньому разі передати нащадкам славу цих великих людей України». Як бачимо, це було повторенням, у більш рішучій і впевненій формі, того, що писав 18 років раніше інший харківський ентузіаст Левшін. Українські перспективи уявлялися сучасникам в найбільш світлих фарбах. Відсутність будь-яких офіційних обмежень, в загальному доброзичливе ставлення кращих представників великоросійського суспільства до спроб літературного опрацювання української мови, вивчення українського життя, не залишали місця загостренню, спричиненого пізнішими переслідуваннями і нападами. Нові ідеї народності об'єднували представників українського і великоросійського суспільств у вивченні народної стихії, в культивуванні народної мови і народних елементів у літературі. У тій сфері, не пов'язаній із практичним життям, в якій культивувалося українофілами 1820-1830 років українство, воно не зустрічало серйозних перешкод ззовні, і цим пояснюється мала інтенсивність теоретичних суперечок про українство в Росії. «Суперечки жителів півдня і жителів півночі з приводу їхньої руськості», відзначені Венеліним (1832), мали іще надто поверховий характер, щоб вражати глибоко. Цим пояснюється відносна убогість чисто філологічної літератури в Росії протягом цих десятиліть.

У зовсім інших умовах перебувала західна, галицька Україна, де суперечки про мову стають життєвим нервом майже на ціле століття.

(Продовження в наступному числі)

Епістолярна спадщина Володимира Антоновича

НЕДРУКОВАНІ ЛИСТИ В. Б. АНТОНОВИЧА ДО Ф. К. ВОВКА*
(закінчення)

8.

25.I./6.II.1891. Відень. Інформації про можливості підпільної діяльности в Україні та організації політичних груп (молоді). Антонович пояснює труднощі та висуває концепцію гуртків створених ад гок для конкретних цілей. Радить Вовкові переїздити у Львів і готовий поробити заходи в цій справі; відраджує вертатися в Росію. Обговорює можливості праці у Львові. Просить наукові праці друкувати також українською мовою в наукових виданнях майбутнього Наукового Товариства імени Шевченка і згадує шанси перетворення його в Академію Наук. Міркування з приводу договору з поляками і критика його з боку радикалів. Плян видавничої праці обох учених.

Вена 25 янв./6 февр. 1891[69]

Судьба сама подсказала мне задержаться лишних 2 дня в Вене, благодаря чему я наконец получил Ваше письмо, на другой день после отчаянного письма, которое я Вам послал. Вы меня спрашиваете есть-ли надежда на образование организованной групы для деятельности?[70] Отвечу Вам, что по моему мнению нет и все попытки в этом отношении оказались поныне более вредными чем полезными; причины тому, я полагаю, состоят в следующем: 1) процент интеллигенции вообще в России слишком слабый, 2) и в том проценте каличество ясно и глубоко сложившихся убеждений ничтожно — все это делает впечатление сухого песку, из которого невозможно сбивать кирпичей. Попытки организации вредны вот почему: все ведомыя мне бывшие организации слишком были малочисленны, чтобы оказать сколько нибудь веское влияние на общественное мнение. 2) свойство организаций изолировать в отдельный обособленный и п. в враждебный остальному обществу лагерь небольшия группы более энергичных людей чем парализуется и то небольшое воздействие, которое

* Складаємо щиру подяку керівництву УВАН за дозвіл надрукувати листи. Квадратові дужки вживаємо для доповнення тексту чи пропущених або скорочених слів ([]).

[69] Важливий лист для з'ясування позицій В. Антоновича у відповідь на запитання Ф. Вовка.

[70] Антонович, маючи перед собою практику революційно-терористичних народників, переконаний у шкідливості підпільних гуртків такого напрямку.

они моглибы оказать лично. 3) Организации эти вызывают миражи у врагов и друзей: одни бегают без толку за мухой с обухом и квасят по большей части мало-повинных мух, полагая, что это переодетые мухами ведмеди. Другие, как напр. М.[ихаил] П.[етрович Драгоманов] по поводу попыток организации развели целую систему политической эмбриологии: довольно ему узнать, напр. что в городе N. три раза сходился кружок юнцов (7 челов.)[71] толковать о том, не завести ли союз прогрессивных соединенных Славян, для того чтобы с трубным гласом провозгласить этот несостоявшийся союз важным фактом возрождения и т. д. — Я потому, при нынешнем состоянии общества и уровне его мозговых сил считаю всякую организацию невозможною и попытки к ней вредными. Лично каждый гораздо свободнее в доступных ему общественных кругах, может умерять личным тактом свои деяния и действовать по личной инициативе на свой страх и ответ. Это не значит, чтобы теперь кружки были совсем безполезны — они могут состояться ad hoc для разных специальных, литературных, научных etc. целей, но не должны ставить широких общих политических програм, потому что для выполнения таковых не хватит ни сил, ни умения, ни постоянства.[72]

Относительно исходов, какие — Вы для себя предполагаете, каждый из них имеет и pro и contra. На мой вкус самый трудный 1-ий — допустим, что при связях Вы-бы получили permis[73] возвратиться, но на несколько лет Вас заткнут в какую нибудь дыру, где заниматься науками будет трудно, и заработок будет Вам надолго труднее чем в Париже, где бы Вы не поселились. То что Вы делаете теперь по науке в высокой степени ценно и хорошо, напрасно Вы думаете, что публицистика и политика дали-бы большие результаты. Относительно переселения во Львов, по моему это самое желательное, только его сейчас трудно обставить; в полицейском отношении гарантии приобрести можно хоть сейчас (на всяк случай помните, буде это Вам понадобиться, трактуйте об этом с Барвинским,[74] коего я предупредил, а затем по его рекомендации с г. Антонием Хамцем,[75] при чем с последним сошлитесь на меня[.] — Это человек

[71] «Молода громада», яку організував М. П. Драгоманов через своїх співробітників.

[72] Антонович обґрунтував тут потребу існування гуртків молоді для конкретної праці (складання словників, наукової і літературної праці). Такі гуртки практично існували і в Києві, і в інших містах.

[73] франц. — дозвіл. Маючи на увазі, що Антонович хотів переїхати у Львів йому хотілося б мати там і Вовка, з яким він мав багато спільного.

[74] Олександер Барвінський (1847-1927), визначний громадський і політичний діяч, історик, педагог, редактор, прихильник «нової ери». Голова НТШ.

[75] Антоні(й) Хамєц (1840-1908), польський суспільно-громадський і політичний діяч. Нар. на Волині. До 1863 діяльний серед київської університетської молоді. За січневого повстання повноважений комісар з рамени «Народного уряду на Русі». Переховувався у Антоновича і пізніше втік в Галичину, член віденського парляменту 1890-1900. Дуже впливова особа в Галичині. Зберіг вдячність за послугу, яку йому зробив Антонович у 1863 р. і помагав українцям, коли В. А. звертався. Крім Антонія діяв у Львові також Ксавер Хамєц, теж дуже впливовий діяч.

весьма влиятельный во Львовской администрации и доставит Вам нужные гарантии). Несколько труднее пристроиться Вам во Львове, но это не невозможно, хотя нужно выждать некоторое время: приватдоцентура при настоящем состоянии дела почти не достижыма: 1) нет кафедры ни антропологии, ни этнографии. 2) Пришлось бы читать по польски — обстоятельство не желательное во всех отношениях. Но есть другая комбинация по моему более удобная. В силу последнего соглашения почти на верно предвидится (это большой секрет), что народный дом перейдет в руки народовцев. Эсли-бы это не состоялось, то Просвіта приступит немедленно к постройке своего дома, где кроме других учреждений, будут устроены: музей древностей, библиотека и читальня[.] В том и другом случае понадобится функция библиотекаря и хранителя музея — в том и другом случае можна будет Вам таковую предоставить, я-же имею весьма весское средство сделать это и шаги начну сейчас-же. — Относительно всех Ваших сделанных, делающихся и задуманных научных работ — я по истине считаю их весьма значительными и полезными. Что найдете нужным печатайте по французски, но если можете украинские версии шлите во Львов для *наукового збòрника* (адрес Дамиан Гладылович ул. Сакременток 10)[.][76] Дело в том, что с настоящего года товариство имени Шевченка, хочет начать такое строго научное издание (история, литература, филология, археология, антропология, этнография) — я обещал сотрудничество свое и нескольких приятелей — дело в том, что если это издание продержится 2 года и заявит должное количество научных сил, то по Австрийским законам, ведущее его товариство может предложить сейму переименовать его в академию наук с 2 отделами: историко-филологическим и антропологическим (это пока тоже секретно) с сеймовою субсидиею. Как видите план такой, который поддержать следует.

Относительно земского кружка Вы правы — на безрыбии и рак рыба, тем более, что все они люди умные и честные — только удивительно вялые. Что касается Львовских текущих дел, то мне кажется нужно принять во внимание точное положение партий в данную минуту, чем и объяснятся в значительной степени теоретические диссонансы. Для того чтобы найти modus vivendi[77] с Поляками (в их-же руках сила) необходимо было им публично заявить: что русины народовцы не думают о сепарации к востоку. Выражено оно в 3 пунктах: 1) окремность понятна. 2) верность греко-католической церкви — была формулирована так потому, чтобы приобрести в свою пользу очень многочисленную митрополичию партию и разорвать ее связь с твердыми, что при давлении наместника на метрополию удалось вполне — теоретического значения этот пункт вовсе не имеет — зная людей я считаю смехотворным подозрение их в каком бы то ни было клерикализме. 3) Заявление о верности Австрии опять таки было формулою анти-сепаратизма тем более не вред-

[76] Дем'ян Гладилович (1846-1892), гром. діяч. До смерти голова Товариства ім. Шевченка перед його переходом на наукове.

[77] лат. — спосіб життя (умови тимчасової згоди між двома ворожими сторонами).

ною, что в сумме так или иначе в настоящее время это единственная держава, от которой можно ожидать если не сразу полной автономии, то хоть права развивать постепенно и свободно свою культуру. Что касается ругани по этой части «Народа»,[78] то помимо наездничества личных выходок etc. поражает умышленное незнание группировки партий, которые не обоснованы на созданной в этом направлении какой-бы то ни было фракции (вся партия состоит из 3-4 кучек молодежи, взаимно ссорящейся; Січ[79] ненавидит «Народ» и его редакцию и создала себе отдельную теорию «державных прав руского народа», которой не выносит ни Народ ни М. П. — имя последнего произносится в Січі cum horrore[80] и т. п.), канцелярская придирчывость и паче всего публикация заведомо ложных и лично опасных фактов; таков напр. факт о деньгах Тышкевича,[81] которому участие в Правде[41] и не снилось и кот.[орый] за это может сильно поплатиться (живет в России). Мне же достеменно известно, что это лож.

С Максимом Ковалевским[82] я хорошо знаком и состою в весьма дружелюбных отношениях, шлю Вам к нему карточку. Человек он хороший и живой — в роде попокойного Чуба, но гораздо ученее и либеральнее. — Если выйдет Ваша статья на французском языке то шлите мне ее смело по почте на мое имя — Киев — Желянская 20. Я ведь имею право получать безпрепятственно научныя книги. Указанныя Вами книги Лосицкого[83] и Хитрея конечно желательны, но торопится теперь нет нужды. В течении года будет печататься том уже определенный и сравнительно большой: Яков Собесский[,][84] Боплан[85] и Ерлич.[86] — A propos — слиш-

[78] У 1890-95 рр. *Народ* виходив як двотижневик під редакцією М. Павлика та Ів. Франка. Цю характеристику радикальної партії підтверджує великою мірою також Леон Васілєвський у споминах, які ввійшли в збірник *Спогади*, Варшава 1932, ст. 5-35.

[79] Мова про віденське студентське товариство «Січ», засноване 1868 р.

[80] лат. — з жахом.

[81] Михайло Станиславович Тишкевич (1857-1930); граф. Походив з споляченого лит.-укр. маґнатського роду; став українцем і меценатом української культури. Пізніше дипломатичний представник УНР при Ватикані.

[82] Максим Ковалевський (1851-1916), правник, історик, суспільний діяч родом із Харкова; проф. Московського і Петербурзького університетів; заснував у Парижі Російську вищу школу суспільних наук, в якій викладав Вовк, а пізніше М. Грушевський прочитав курс історії України. У Державній Думі співпрацював з українською фракцією. Далі мова про Чуба (П. Чубинського).

[83] Мова про «Густинський літопис» названий «Кройникою».

[84] Яків Собєський (1588-1646) батько короля Яна III. Учасник Хотинської війни (1620-21). Автор «Діяріуша Хотинського походу» і «Коментарів про Хотинську війну в трьох книгах».

[85] Ґійом Лявассер де Боплян (1600-1673) — франц. військ. інженер і картограф, перебував (1630-1648) на польській службі; будував фортеці й замки. 1650-1661 видав три видання книжки «Опису України», перекладеної на багато мов.

[86] Йоахим Єрлич (1598-1673 або пізніше). Учасник польсько-української війни Хмельницького по польській стороні; автор хроніки: «Літопис або хроніка різних справ і подій». Ворог козацтва, але зберіг багато цікавих даних того часу (1620-1673).

ком я много Вам понаписывал дел и имен. Прошу Вас настоятельно сделав себе какие нужно выписки уничтожить оба мои длинные письма[87]

Ваш В. Антонович

9.

4.II.1891. Нарікає на мовчанку Ф. Вовка, подає наступну адресу, на яку йому можна писати і адресу віденського кореспондента, яку хотів Вовк.

Вена 4 февраля (n.s.) 1891.

Федор Кондратиевич!

Вот уже 12 дней, как я Вам написал рекомендованное письмо из Праги с адресом в Вену Poste restante — Leopoldstadt. — Каждый день являюсь на почту и получаю ответ «gar nix»[88] — еще из за этой корреспонденции посижу лишние 2 дня в Вене, но если не получу, пошлю Вам настоящее проклятие — время меня гонит в шею и дальше не могу сидеть в Вене. Если паче чаяния не получу Вашего письма, то не вышлете ли следующее в Сербию — Белград Poste restante; по разсчету времени я там буду дней через 10-12[.] — Это последняя шанса нам списаться — не напишете, так я опять удалюсь в нирвану в утробу мастодонта[89] на лет 5 и кроме молчания ничего от меня не получите. Не поверите как я беснуюсь —

Искренно жму Вам руку Ваш
В. Антонович

A propos — в последнем письме Вы желали иметь корреспондента в Вене; шлю Вам адрес очень хорошого юноши, к коему по научным справкам обращайтесь от моего имени: это Клавдий Билинский[90] Student der Philologie Wien VII Mentergasse 7, III, 20

10.

7/19.II.1891. Беоґрад. Останній лист з цієї подорожі перед поверненням на батьківщину. Вияснює, що на праці у Львові Вовк буде незалежний фінансово від галицьких чинників. Можливості розгорнення наукової праці у Львові. Вклад наддніпрянців у першу книгу наукового збірника (названого пізніше Записками НТШ). Рішення не зустрічатися з М. Драгомановим і причини цього рішення. Інформація про сімейні справи Вовка.

Белград 7/19 февраля 1891

Дорогой Федор Кондратиевич! В Белграде я получил Ваше письмо — Дальнейшего адреса Вам не сообщу, потому что Ваше письмо уже меня

---

[87] Вовк не виконав прохання В. Антоновича і зберіг цей цінний лист-документ, як собі Антонович уявляв і як оцінював тодішню ситуацію.

[88] нім. — нічогісінько.

[89] Нірваною і черевом мастодонта називає Антонович тодішню Росію.

[90] Клавдій Білинський (1865-1937), гром. діяч і педагог. У той час студент Віденського університету.

не догонит; через 8 дней я вновь погружусь в чрево мастодонта. Потому это последнее письмо, которое могу Вам написать. Я бесконечно доволен, что моя комбинация на счет Львова приходится Вам по вкусу, не смотря не ее выжидательный характер. Дождавшись этого дела, будьте безопасны на счет Вашей самостоятельности; дело в том, что в этот приезд я играл роль courtier[91] в том отношении, что предложил Просвите 25-30,000 гульденов для ускорения постройки или учреждения народного института (с музеем и библиотекою) и тем решил его осуществление; от меня и от некоего X. (Вел.[икий] Хорс),[68] стоящего за мною, зависят условия куртажа.[92] Я настою на том, чтобы куртаж виразился правом назначения первого хранителя, коему в жалование и будут обращены часть процентов от данной суммы. Как видите, таким образом, Вы явитесь лицом совершенно независимым от Галичан и получающим содержание из сумм не ихних. — В случае осуществления музея, я решил подарить в основание его: 1) свою коллекцию древностей, которая выросла до 1000 предметов или свыше того; 2) свою коллекцию автографов южнорусских (120-150), 3) коллекцию документов и рукописей. Все это даст мне тоже некоторые права «презенты».[93] — Поселившись во Львове, Вы окажете неимоверную пользу; при всей своей оживленности галицкая публика скорбна наукою; еще несколько человек народовцев, (Огоновский,[94] Смаль-Стоцкий,[95] Целевич)[96] коекак работают научно; «твердые» вместо науки верзут безпощадную архаическую схоластику, молодые (soi-disant)[97] радикалы и позитивисты пишут только перечные газетные статьи и целиком разменялись на дешевую публицистику. Между тем хороший материал есть и из него можно-бы устроыть научные солидные кружки[98] — лиш бы позитивизм[99] был не верхоглядный и вывесочный, а действительно реальный, — ведущий дело научное, совсем откаснувшись всякой политики сучастной — по моему в этом будущность[,] а не в кипячении страстей по текущим вопросам, чем занимается «Народ» и его патрон. Когда дело будет подходить к концу возьмите аттестацию от антропологического общества; я уверен, что она будет сильно импонировать.

---

[91] франц. — посередник, маклер.

[92] франц. — винагорода маклерові за посередництво.

[93] а) Дарувальник, б) у старій українській мові: право парафій рекомендувати єпископові своїх кандидатів на священиків. Тут обидва значення можливі.

[94] Омелян Огоновський (1833-1894) суспільно-гром. і політичний діяч, літературо- і мовознавець; проф. Львівського університету. Автор докладної і джерельно дуже цінної історії руської (української) літератури не зважаючи на її методологічні дивацтва.

[95] Степан Смаль-Стоцький (1859-1938) мовознавець і літературознавець (зокрема дослідник Шевченка та його творчости), педагог, політичний, культурний і економічний діяч; член ВУАН і НТШ.

[96] Юліян Андрійович Целевич (1843-1892) історик, педагог і політично-громадський діяч. Автор історії Скиту Манявського і праці про опришків.

[97] франц. — так би мовити, так званий.

[98] У цьому самому трохи згодом переконався і М. Грушевський.

[99] В оригіналі — позивитизму.

Первая книжка «Наукового сборника» выйдет только в конце года — большая половина работ будет составлена от нас: Фад. Рыльск.[ий][100] «о рабочем вопросе в Англии[»]. Лучицкого[101] о эманципации крестьян в Галиции. Две мои статьи по археологии и статья моей супруги N. 2 о фабриках каменного века в Южной Руси.[59] Это то, что я знаю поныне. Гладилович[76] человек не особенно ученый, но очень толковый и по моему в редакторы вполне годится. Спишитесь с ним, укажите Вашы сюжеты, вообще войдите в сношения (пишите по мало-русски) — будете приняты «à bras ouverts».[102] — Если у Вас другого чего — теперь нет, не составили-либ Вы им отчета к концу года о ходе во Франции работ по части sciences contemporaines[103] — (надо избегать пока слова позитивный, ибо радикалы оным пугают) содержание — же без пикантных слов сойдет всякое.

Относительно М. П.[104] я после зрелого размышления решился воздержаться от свидания: 1) потому, что наше обоюдное вмешательство в последние галицкие дела крайне обострили взаимные отношения 2) и потому, что разговор, как мне кажется, кроме усиления диссонанса ничего не принес бы и 3) паче всего потому, что М. П. привык всякое письмо и сказанное слово вносить в протокол и потом им пользоваться в печати; стоя в положении человека в печати безгласного, неприятно получать оплеухи, а тем более давать для таковых орудие. До сих пор я уже много раз таковые от него встречал — могу на них отвечать только молчанием, но давать материал для последующих не считаю выгодным. Подумаю еще; может на выезде отсюда напишу ему крайне сжатое и категорическое обьяснение[,] а может и не напишу — страха ради Иудейска.[105]

За адрес «Арборе» очень Вам благодарен; в случае нужды воспользуюсь им. — О Ваших семейных делах мне кажется Вы имеете слишком пессимистическое представление; они далеко не так скверны как Вам кажется; Володька[17] не мог дотянуть гимназии; но заметьте в наше время это судьба 85% по крайней мере. Он вероятно поступит в училище садоводства и земледелия с лета и это даст ему хлеб; я его оставил в качестве человека, приготовляющегося с репетитором. Юрко[106] кажется на хорошей струнке и ему вероятно удасться кончить гимназию. Хлопцы оба

---

[100] Тадей Розеславович Рильський (1841-1902) етнограф, суспільно-гром. діяч. Член Київської Громади і близький товариш і співробітник Антоновича з 1850-х рр.

[101] Іван Васильович Лучицький (1845-1918). Професор київського і петербурзького університетів на катедрі всесвітньої історії. Член Київської Громади. Досліджував землеволодіння у Франції та на Україні.

[102] франц. — з відкритими обіймами.

[103] франц. — сучасні науки.

[104] Драгоманов.

[105] Мабуть, не написав, бо в Архіві Драгоманова його не збереглося.

[106] Молодший син Вовка. Маляр. Після Визвольної війни (1917-23) осів у Празі, де й помер. Як бачимо, Енциклопедія Українознавства зробила його багато молодшим подаючи дату його народження на «бл. 1900», треба за другої половини 1880-х рр.

в этическом отношении хорошие; Володька старше, интересуется всем хорошим и представляет очень приятный тип, хотя несколько примховатый, но последнее сгладится со временем. Я посещаю их довольно часто (1-2 в неделю). Крына[107] также в последнее время выработалась более чем я ожидал; конечно она очень загониста и скоропалительна, но это уже темперамент — зато все дурные привычки воспитания, как мене кажется, безследно исчезли. С ними живет некая особа Гуця-она для семьи очень полезна — производя большой Ordnung[108] во всех отношениях, но увы! старая дева и потому приносимую пользу возмещает безконечными драмами и капризами; иногда от нее приходится тяжело, а все таки с нею полезнее. Вот в главных чертах мое мнение о Вашых семейных делах. Кажется для пессимизма нет оснований. Стократно Вас целую, погружаюсь в молчание, буду с Вами в будущем сообщаться лиш через едущих или via Христя[109] обиняками

Ваш В. Антонович

11.

1893. Київ. Отримав працю Ф. Вовка. З М. Драгомановим зірвав усякі зносини і не цікавиться його станом здоров'я.

Книжку — «rites etc»[110] я получил. Портрет по моему есть Дорошенко[.][111] С джентельменом[112] я уже 8 лет не состою в переписке — печатаной полемики никогда с ним не вел не смотря на частые с его стороны выходки. Изустно если заявляю несогласие с разными его мнениями, то имени его никогда не называю. В Петербурге я не был уже 18 лет. Так, что все претензии с этой стороны дутые[.] — Сочтены-ли дни или нет? не знаю, но в последнее время его приятели утверждают, что здоровье совсем поправилось. Мне это впрочем все равно. Как поныне так и вперед буду игнорировать и проходить молчанием все его выходки, как-бы они неприличны не были.

(без підпису)

---

[107] Дочка Ф. Вовка(?).

[108] нім. — порядок.

[109] Перша дружина Ф. Вовка.

[110] Мова про працю Ф. Вовка, Rites et usagees nuptiaux en Ukraine. Спершу друкована в журналі L'Anthropologie fasc. II-III, 1891-2, в Парижі, а потім окремо. Український переклад: Проф. Хведір Вовк, *Студії з української етнографії та антропології,* як в оригіналі Прага, Український Громадський Видавничий Фонд (1927) ст. 215-337.

[111] Про який портрет гетьмана Петра Дорошенка мова невідомо.

[112] Мова про М. П. Драгоманова. На цій підставі датуємо листа 1893 р., оскільки перед тим В. Антонович писав до М. Драгоманова 20 жовтня/1 листопада 1885, а це в *Архіві* останній лист. Крім того В. Антонович перед тим був у СПб 1875 р.

12.

10.II.1897. Рим. Запізнився з виїздом із Києва і тепер не може приїхати в Париж. Пише про стан здоров'я і повідомляє, що в Парижі буде в квітні.

Рим 10 февраля (s.n.) 1897.[113]

Дорогой Федор Кондратиевич! Собирался я в осени выехать за границу, но со мной вышло по пословице: «L'homme propose, Dieu dispose»[114] никак не мог собрать нужных фондов и потому выехал только 31. декабря старого стиля. Вследствие запоздания не мог уже ехать в Париж[,] как предполагал, но должен был поехать прямо в Италию — по причине климатических условий; меня холод просто душит и избегнуть его для меня вопрос жизни; вследствие этого я решился просидеть зиму здесь и только в Апреле приеду в Париж для заключения путешествия. В Риме, получив 10-15% тепла, вместо — 15% Киевских я немного ожил и полагаю, что выторговал у природы какой-нибудь год жизни, а в моем возрасте такого рода торговля весьма существенна; для того, чтобы не скучать и не стать в роль клинического путешественника я с большим трудом добыл себе здесь право заниматься в Ватиканском архиве и сижу там 5 дней в неделю (минус праздники, которых в католической церкви не мало) выписывая документы относящиеся к истории южной Руси — встечаются не безинтересные.

Надеюсь увидаться с Вами в Апреле и выгрузить Вам целый ворох сообщений, сведений и известий по интересующим Вас делам, но если что-нибудь Вам особенно интересно, то шлите мне сюда вопросные пункты, отвечу по мере возможности обстоятельно.

Сообщите мое приятельское приветствие уважаемой Александре Юриевне[115] и приймите дружеский привет от преданного Вам

В. Антоновича

Мой адрес: Roma — Via Giovanni Lanza, N 61 int. N. 2.

13.

24.II.1897. Рим. Важливі розмови лишає на квітень, коли буде особисто в Парижі. Пише про редакцію етнографічних збірників НТШ, які підготовляє Ф. Вовк. Повідомляє про археологічну працю Хвойки, яку В. Антонович обговорив разом із Армашевським; обіцяє прислати це видання. Радить видану працю Ф. Вовка послати графині Уваровій.

Roma, Via Giovanni Lanza 61; int 2
27 февр. 1897.

Любезный Федор Кондратиевич!

С необыкновенною для меня точностью, как видите, отвечаю на Ваше письмо. Вы совершенно правы, что за 18 лет перепискою отчета дать

---

[113] У листах Антоновича часто є s. n. як тут (чи інверсія): n.(ouveau) s.(tyle). новий стиль.

[114] Франц. прислів'я: Людина намічає, Бог порядкує.

[115] Олександра Юріївна Реммельмаєр — друга дружина Вовка.

нельзя а надо запоем переговорить. Я не сомневаюсь в том, что Апрель проведу в Париже и потому мы вскроем сей клапан в нашей мыслительной машине. Относительно Вашей редакции этнографического збірника я, конечно, согласен с Вашим планом редакции и в первом-же письме к Грушевскому сообщу ему свои в этом отношении мысли; надеюсь, что он согласится с нами;[116] он человек не завзятий и прежде всего готовый все сделать ad majorem patriae gloriam[117] без всякого инстинкта диктаторства и самодурства. — Относительно рефератов о раскопках Хвойка,[118] есть только напечатано одно: публичныя лекции читанныя мною и Армашевским;[119] к несчастью я их не имею с собою; лекции эти должны были выйти неделю спустя после моего выезда из Киева; вместе с этим письмом, шлю письмо в Киев с настоятельною просьбою выслать мне экземпляр, который немедленно после получения препровожу Вам. В реферате Армашевского найдете там и чертеж геологических пластов Киева и подробные сведения о палеолитической находке — по моему самое верное значение той находки состоит в том, что кости и кремневые орудия найдены на границе третьичных пластов и диллювия, что для России составляет древнейший факт пребывания человека. — Относительно данных о других вопросах, о которых Вы спрашиваете, это история очень длинная и без ряда конкретных вопросов очень трудно дать ответ — полагаю, что это возможно будет сделать только при свидании.

Я не читал того N Anthropologie в котором помещен Ваш отчет о Рижском съезде; при мне он не был еще получен в Киеве; во всяком случае полагаю, что оттиск с Вашею дедикациею следует послать Уваровой — на всякий случай посылаю Вам ее адресс. Графиня Прасковия Сергеевна У-ва Москва — Леонтьевский переулок, собственный дом.

Прошу Вас сообщить мой искренний привет Александре Юрьевне, а также пожелание всего лучшего маленькой Парижской ураинке с появлением которой на свет искренне Вас поздравляю.

Преданный Вам
В. Антонович

---

[116] Мова про етнографічні збірники НТШ, що їх редаґував м. і. і Вовк (7 збірн.).

[117] лат. — для кращого прославлення батьківщини; дослівно: для більшої слави.

[118] Вікентій Хвойка (1850-1914) чех, з 1876 р. в Києві. В археології самоук, але дуже щасливий у знахідках (Кирилівська вул., Трипільська культура). Вовк відносився обережно до його висновків. У листі до Біляшівського (1902) Вовк писав: «Я вже звідси бачу, що буде Вам робота з цим Хвойкою... Якби Ви зуміли знайти якийсь спосіб, щоб вдержувати його від фантазій... наприклад, що Кирилівський палеоліт самий найстарший в світі, або щоб він Вам не писав того, що передмікенська культура арійська, чи слов'янська... і щоб усіх довгоголових черепів у слов'янські не числив...» (*Архіви України* 1969, ч. 6, ст. 71).

[119] Петро Якович Армашевський (1851-1919) з Чернігівщини, проф. геології та мінералогії в Київськ. унів. Згадана праця: П. Я. Армашевский и В. Б. Антонович, *Публичные лекции по геологии и истории Киева, читанные в Историческом Обществе Нестора Летописца в марте 1896 года,* Киев 87 ст.

14.

12/24.IV.1897. Незабаром виїде в Париж і просить йому пошукати помешкання на місяць та повідомити дочку Ірину (Орисю), яка повинна також приїхати в Париж і записати її адресу.

Рим 12/24 Апреля 1897[120]

Наконец Федор Кондратиевич после долгого сидения Римского я поднимаюсь ехать в Париж; выеду отсюда после завтра (26 Апреля) может быть вследствие своих недугов прийдется мне переночевать 1 или 2 раза на пути, во всяком случае через несколько дней увидимся. Вероятно первые сутки в Париже я остановлюсь в гостиннице, а затем постараюсь Вас разыскать и разсчитиваю на Вашу помощ для приискания месячной квартиры в каких нибудь chambres garnies в Латинском квартале;[121] но Вы заблаговременно пожалуста не договаривайте, потому, что я не знаю при каких условиях мне придется поселиться. Кстати на днях приедет в Париж моя доч — Орыся и будет искать меня, сообщите ей, что я вскоре явлюсь и приберегите мне ее адрес. Сообщите мой искренний привет Александре Юриевне.[115] До скорого свидания[.]

Преданный Вам В. Антонович

ДОДАТОК

Крім листів до Федора Вовка в архіві збереглися чотири листи В. Антоновича до другої дружини Вовка Олександри Юріївни Реммельмаєр (Реммельмеєр) писані французькою мовою. Друкуємо їх з паралельним українським перекладом.

Фактично всі ці листи призначені також Ф. К. Вовкові, одначе тому, що писані вони з Києва для безпеки вони звернені до Олександри Юріївни. Листи незвичайно короткі, повні ввічливих виразів і подають найосновніші дані.

У першому листі (1.VI.1896 р. старого стилю) В. Антонович повідомляє, що переслав Вовкові два примірники своєї праці (Археологическая карта Киевской губернии. Москва 1895, 139+ 20 стор. + мапа Київщини), питається, чи дійшли, а якщо ні привезе інші, бо їде на зиму (в Італію), а по дорозі заїде до Парижу на місяць.

У другому листі (3/15.X.1896) В. А. повідомляє, що лист висланий з Парижу 9.VIII.1896 прийшов до нього щойно 2 жовтня. З Києва виїде приблизно 15.XI. Насправді, як знаємо, Антонович виїхав звідтіля щойно 31 грудня, а в Парижі побував аж у квітні 1897 р.

---

[120] У останному листі В. Антоновича мало інформацій, оскільки він повідомляє, що скоро побачаться в Парижі. Ірина Володимирівна (Орися) (1867-1938) мала також приїхати в Париж.

[121] франц. — умебльовані кімнати. Латинський квартал мав дешеві студентські кімнати до винайму.

У третьому листі (9/22.X.1900) висланому з Києва рекомандо В. Антонович пересилає для Ф. К. Вовка 250 карбованців, щоб він міг викупити свій докторський диплом. Це були гроші київської Громади, яку тут названо сім'єю. Родина Вовка, яка лишилася на Україні йому допомагати не могла, бо сама потребувала допомоги. Далі В. А. пише про свої численні недуги, яких йому наприкінці життя не бракувало.

В останньому листі (11/24.IX.1901) В. Антонович знов пересилає Вовкові неназвану суму грошей і просить прислати посвідку. Що таких формальних листів було більше, бачимо напр. із згадки про лист 7.VIII.1901 р., якого в архіві не збереглося.

1.

Kiew, rue Žylanska 20,
1896 de 1 Juin v.s.

Madame!

Je Vous demande bien pardon de Vous importuner par ma lettre, mais je voudrais éclairer d'une manière precise un fait, pour pouvoir m'orienter le mieux possible. Il y a à peu près un mois, j'ai eu l'honneur de Vous envoyer deux exemplaires d'un travaille archéologique (Археологическая карта Киевской губернии) mais je ne suis pas certain, si Vous l'auriez reçu. Veuillez bien, Madame, me faire l'honneur de m'en avertir, si les livres ne vous sont pas parvenus, je tacherai de les remplacer, vu qu'en Octobre ou bout au plus en Novembre je me propose d'entreprendre un voyage à l'étranger et je m'arreterai pendant un mois à Paris; j'aurai donc l'honneur de Vous présenter mes hommages et je pourrai apporter les livres en question.

Je vous serais bien reconnaissant, si Vous auriez la bonté de me faire savoir, si vers le tèrme indiqué je vous trouverai à Paris et si Vous n'aurez pas changé d'adrese.

Veuillez donc Madame me communiquer ces circonstances. Agréez, Madame, l'expression de mon profond respect.

Vladimir Antonovitch

Київ, Жилянська 20,
1896 1 червня ст. ст.

Пані!

Дуже Вас прошу вибачити, що докучаю Вам своїм листом, однак хотів би вияснити точно одну справу, щоб мати змогу якнайкраще орієнтуватися. Приблизно місяць тому я мав честь послати Вам два примірники праці (Археологічна карта Київської губернії), однак я не певен, чи Ви їх отримали. — Будьте ласкаві, Пані, зробіть мені честь і повідомте мене, якщо книжки не дійшли до Вас, я постараюся їх замінити, оскільки в жовтні чи найпізніше в листопаді я маю намір здійснити подорож на чужину і зупинюся протягом одного місяця в Парижі; отже я матиму честь виявити Вам мою шану і зможу привезти книжки, про які була мова.

Буду Вам дуже вдячний, якщо Ви будете ласкаві повідомити мене, чи в визначеному терміні я Вас застану в Парижі і чи Ви не змінили адреси.

Будьте ласкаві, Пані, повідомте мене про ці обставини. Ласкаво прийміть, Пані, вислови моєї глибокої пошани.

Володимир Антонович

2.

3/15 Octobre 1896 Kiew

Madame!

Ce n'est qu'hier que j'ai eu l'honneur de recevoir Votre aimable lettre du 9 Août; je m'empresse de Vous communiquer, que mes affaires personnelles retarderont mon départ pour l'étranger à peu près jusqu'au 15 Novembre (vieux style), j'éspere donc Vous trouver déjà installée à Paris. Veuillez bien, Madame, après Votre installation, avoir la bonté de m'indiquer l'adresse de Votre logis à Paris.

Agréez Madame l'expression de mes sentiments le plus respectueux.

V. Antonovitch

3/15 жовтня 1896, Київ

Пані!

Щойно вчора я мав честь отримати Вашого милого листа від 9 серпня; спішу Вас повідомити, що мої особисті справи затримають мій виїзд на чужину приблизно до 15 листопада (старого стилю), я надіюсь, отже, застати Вас уже влаштованою в Парижі. Будьте ласкаві, Пані, після Вашого влаштування, вказати мені адресу Вашого помешкання в Парижі.

Ласкаво прийміть, Пані, вислів найглибшої пошани.

В. Антонович

3.

Kiew 9/22 Octobre 1900

Madame!

J'ai l'honneur de Vous faire parvenir un tchèque de la valeur de 250 roubles, que la famille de M-r Théodore Vous prie de lui remettre pour lui faciliter l'achat de son diplome de docteur. Quand'à moi je suis malade bien serieusement: c'est un sclérose des artère, compliqué d'un défaut du coeur et d'une quantité suffisante d'autres symptomes morbides. Les médecins me font partir pour passer l'hiver en Italie, dans deux semaines je serai probablement en route et dès que j'aurai fixé ma résidence, je Vous ferai parvenir mon adresse.

Agréez Madame l'expression de mon profond respect.

Votre tout devoué

V. Antonovitch

Київ 9/22 жовтня 1900

Пані!

Маю честь переслати Вам чека вартости 250 карбованців, які сім'я п-а Федора Вас просить йому переслати, щоб полегшити йому викупити його докторський диплом. Щодо мене, то я дуже серйозно хворий: це артеріосклероза, ускладнена вадою серця і цілим рядом інших хворобливих симптомів. Лікарі мене посилають провести зиму в Італії; я правдоподібно виїду через два тижні і коли встановлю постійне місце проживання, пришлю Вам мою адресу.

Ласкаво прийміть, Пані, вислів моєї глибокої пошани.

Вам цілковито відданий

В. Антонович

4.

1901 11/24 Septembre Kiew

Madame!

Un des Vos amis m'a chargé de Vous faire parvenir la somme ci-jointe. Je Vous envoi le tchèque et je Vous prie de vouloir bien m'écrire deux mots en accusant le reçu de cet envoie, vu, que la personne, qui m'a chargée de la commission, m'est à peine connue et que je voudrais lui montrer une preuve de l'accomplissement de sa commission.

Avez-vous reçu ma lettre du 7 Août?

Agréez l'expression de mon profond respect.

Votre tout devoué

V. Antonovitch

1901 11/24 вересня Київ

Пані!

Один з Ваших приятелів доручив мені переслати Вам до цього [листа] додану суму. Я пересилаю Вам чека і прошу Вас ласкаво написати мені два слова підтверджуючи отримання цієї посилки, оскільки особа, яка мені дала це доручення, ледве мені знайома і я хотів би йому показати доказ виконання доручення.

Чи отримали Ви мого листа від 7 серпня?

Прийміть вислів моєї глибокої пошани

Вам цілковито відданий

В. Антонович

Спогади

Наталія Полонська-Василенко

РЕВОЛЮЦІЯ 1917: СПОГАДИ
(закінчення)

В травні, як раз на свої ім'янини, приїхав батько: він був в Києві вперше за весь час. Оповідав сумні речі про фронт. Він розкладався, большевизм зростав. Дисципліна падала. Поруч з кожним командиром постали комісарі, які втручалися во всі розпорядження, підривали авторитет начальства, вносили розклад. Здебільшого то були соціялісти, переважно большевики. По всіх частинах армії були «Комітети» — ротні, батальйонні, полкові, дивізіонні, корпусні, і т. д. Було кинуто нові лозунги в солдатські маси: почалася «чистка» офіцерів, вибухали інциденти, де офіцерів ображали солдати, було знято офіцерські погони та кокарди, в той же час не дозволялося офіцерам подаватися в відставку: це вважалось за втечу, саботаж. Большевицькі аґітатори їздили по фронту, розповідали змученим, втомленим людям «кінець війни»... «без анексій та контрибуцій». Почалось стихійне «братання» на фронті. Німці добре використовували момент. Солдат хвилювався лозунгами «земля трудящимся», «мир халупам, війна палацам». Вони боялись, щодо чогось спізняться, що без них поділять землю. Атмосфера була напружена, важка — і безнадійна. «Верховно-уговаривающий» Керенський ще не розвернувся у всю широчінь, він тільки показував зародки того, що так буйно виявилось пізніш. Він викликав на фронті, серед офіцерського складу, презирство своєю зарозумілістю, безглуздою балаканиною, у якій нічого не було, крім дешевого адвокатського патосу, театральних ефектів.

Ставлення до Брусилова було негативне. Він явно підлабузничав перед большевиками, пробиваючи собі той шлях, який кінець-кінцем привів його до Червоної армії.

В спогадах Миколи Галагана дуже добре накреслено, що переживали в ті часи на самому фронті.

Батько почував себе зле. Його нерви не витримували. Йому було вже коло 62 років, за мирних часів він мусів вже бути в відставці. Тепер, коли життя стало важке, йому не дозволяли демісії. Було вирішено, що мати поїде до нього, до Кам'янця, а я залишалася сама в Києві.

* * *

Довнар-Запольський та його сестри запрошували мене приїхати на літо до них, до Новочеркаська, де вони мали на Баклановському проспекті велику квартиру з садом. З ним мала їхати Ліля, яка вже скінчила Інститут.

В родині Довнар-Запольського вже намітився розклад, два сини хлопці 16-18 років, які вчилися в II гімназії, йшли шляхом большевізації, і мати їх штовхала на цей шлях. Вони були всі близькі до Володимира Петровича Затонського; він був тоді ляборантом при катедрі хемії в Політехнічному інституті й належав до партії большевиків. Він керував підпільним гуртком большевиків і молоді. Сини Довнар-Запольського Всеволод і Вячеслав належали до того гуртка. Цікаво, що мати, заможня жінка, яка більш за все любила розкіш, розваги, туалети — підтримувала синів. Я була один раз свідком різкої розмови між батьком та сином: Водя наполегливо відстоював свої погляди: війну треба скінчити негайно, фронт розпустити, з німцями замиритися без анексій та контрибуцій, а якщо продовжувати війну, то «до победного конца». Він перестав вчитися, цілими днями перебував в гуртку, ходив як агітатор до військових частин. Слава був мягший молодший, але був цілком під впливом брата. До батька ставилися вони, як до «буржуазного вченого» і його презирали.

Батьки Наталії Полонської-Василенко: Дмитро Петрович Меншов (1855-1917) українського роду і Марія Федорівна, народжена Мухортова. Одержано для У. І. від проф. О. Оглоблина.

Ліля, молодша за братів, їй було років 14, була улюбленцем батька, мати її любила менше. Коли батько з матерю оселилися на різних квартирах, брати оселилися з матірю, Ліля — з батьком. Вона була тоді ще в Інституті, але ж приходила з інституту в відпустку до батька, а літо проводили в Барановичах у тіток.

Хлопців я мало знала, Лілю — більше і вона мені дуже подобалась.

Висока, струнка, талановита дівчинка, негарна, але з милим обличчям, щира.

Так ми поїхали утр'ох. Ця подорож — була суцільний кошмар: вагон був забитий солдатами, вони заповняли коридор, вбиральню, купе де ми утр'ох тулилися біля вікна. Вийти з купе було неможливо. Було страшно, бо по вагоні повзають воші: тоді ми їх ще не знали. Ми їхали довго, коло півтора доби. Нарешті втомлені приїхали до Ростова на Дону, і пересіли до іншого потягу і вже без «товаришів» приїхали до Новочеркаська.

Новочеркаськ — велике місто, в якому були квартали з гарними багато-поверховими будинками, прекрасним великим собором, який нагадував Володимирський собор у Києві. Проте Баклановський проспект, довга вулиця, яка тягнеться на кілька кілометрів, мала специфічний вигляд, вузькі довгі, з садками. Там були садиби козаків з садками у глибині садиби. На вулицю виходили маленькі будинки, а 3 віконці, з віконницями, які ретельно всі зачиняли, як тільки спадав вечір: будинки оточені «завалинками», на яких вечерами сідали всі мешканці і головним чином мешканки й починали безконечні балачки.

Життя було патріярхальне. В кожному будинку мешкала одна родина козака. Господині, навіть дружини сотника, і вище, не визнавали куховарок, робітниць, усе робили самі. Всі були пронизані свідомістю високого звання козака, своєрідним козацьким демократизмом.

Але політичне життя в Новочеркаську не було таке провінціяльне, глухе, як здавалось. В той час донське козацтво жило напруженим життям. Воно взяло на себе завдання врятувати фронт, затримати загальну втечу. В Новочеркаську збирався «Великий круг», на якому виступали з промовами з закликами рятувати фронт отаман, козаки. Серед козацтва настрій був піднесений, бадьорий і це якось не пасувало з тим, що переживалось на фронті. В той же час було дико чути, як по вулицях ходили військові частини співаючи «Марсельєзу».

Між населенням намічався різкий розлам, розходження: в той час, як козацтво вважало за потрібне продовжувати війну до перемоги, сільське населення приймало большевицькі лозунги і прагнуло скласти зброю, і здобути мир за всяку ціну. Прірва між цими групами населення зростала, спільної мови між ними не було: серед селянства наростали большевицькі настрої, і разом з тим зростала ненависть до козаків. Ці настрої в 1918 році призвели до тої лютої боротьби між козацтвом та селянством в якій подолало селянство.

У Довнар-Запольського мені було добре: сестри Митрофана Вікторовича не знали, як виявити мені свої симпатії: Ліля від мене не відходила і з її боку до мене була та інститутського характеру, закоханість, як часто буває у дівчат відносно старших жінок. Вона була мила, розумна дівчина, яка глибоко страждала від родинного неладу між батьками, з одного боку і тим ідеологічним розходженням, яке вже цілком виразно намічалось між батьками — з одного боку, та синами з іншого.

Довнар-Запольський перевіз до Новочеркаська частину бібліотеки, і я мала можливість працювати: готувати лекції.

Листування з батьками йшло, хоч не дуже реґулярно — листи часто затримувались в дорозі, але всі доходили. Справи на фронті знов погіршали, ставка фронту з Кам'янця пересунулась до Житомира. Листи батька були гіркі, повні відчаю. Тепер набоїв і взагалі потрібного для фронту прибувало так багато, що можна було німців залити набоями, але солдати не хотіли воювати, братались, кидали фронт, заповняли «ради депутатів». Надії не було.

Як грім з ясного неба вибухло повстання в Петербурзі 18 червня, і ще більш загрозливий з'їзд партії 26 липня. Робилося все більш трівожно. Я пам'ятаю диспут в Новочеркаську — приїхав Ф. Родичев і прочитав доповідь «Про сучасне положення в Росії та на фронті»: я вперше його почула, він був безперечно дуже сильний оратор, він оволодів авдиторією й вся маса затаївши дихання слухала його різку критику, його заклики до спільної роботи, поновлення порядку. Я бачила, як почалось хвилювання в задних рядах: якісь фігури метушились, когось викликали, зговорювались. Коли закінчив Родічев було відкрито диспут: і що тоді почалось! Низка ораторів, деякі були теж сильні, мітінгові промовці — почали в промовах один за одним кидати в натовп большевицькі лозунги і нищити це сильне враження, яке залишив Родичев. Юрба завше залишається юрбою: грім оплесків, все міцнішав і перетворився на дикий рев захоплення. Прекрасна лекція Родичева була зведена на нівець.

В червні мати приїхала до батька: переведення ставки до Житомира затримала її у Києві. Житомир батькам подобався. Там відвели батькові кімнату в садибі наших друзів Щасних: вони збудували будинок, який нанимали, і в квартирі льокатора інженера, відвели батькові маленьку кімнату. Щасні були їм раді, вони мешкали в тому дворі, во флігелі. Житомир симпатичне, тихе місто: садиба Щасних була на Театральній вулиці, недалеко від театру; там були великі сади, недалеко була розкішна садиба барона де Шодуар, яка доходила до мальовничого Тетерева. Мати почала відпочивати від самітнього, нервового життя у Києві. Батько теж почував себе краще, коли мати була з ним.

Прочитала я з хвилюванням про виступ Корнилова, про те, який він мав успіх... Я пам'ятаю той страшний ранок, коли я перша дістала номер «Русского Слова» — у якому повідомлялось, про провал Корнилова, про те, що вся ставка Південно-Західнього фронту заарештована. То була 8 година ранку. За дві години виходив потяг на Київ, і в ньому їхала я, покинувши всі мої речі в Новочеркаську.

Ця подорож була страшна. Всі в вагоні розмовляли тільки про події на фронті, і всі хто щиро, хто з переляку, лаяли Корнілова. Важко передати, той душевний стан, той жах, який я пережила. Нарешті Київ. Беру візника, їду до дому. По дорозі зустрічаю знайомого, який служить в артилерійському управлінні — питаю за батька: все благополучно, відповідає мені.

В Києві я мусіла пробути кілька день: побувала в гімназії, в університеті, дістала дозвіл на виїзд.

В Києві я застала визначну подію. В липні в Москві був з'їзд кураторів шкільних округ: виступав і мав великий успіх Микола Прокопович

і йому було запропоновано міністром народньої освіти, заняти посаду товариша міністра освіти. Він вагався, але дав свою згоду: вважалось що на короткий час — тільки до скликання Установчих зборів. Коли я приїхала до Києва — він мав поїхати вже на посаду, до Петербургу. Педагоги улаштували для нього урочисті проважання, вечірку в гімназії Дучинської на Гімназіяльній, але я не могла бути, бо якраз на той вечір мала виїхати до Житомира.

Я відвідала Миколу Прокоповича, на Тарасівській. Він мене радо прийняв, багато оповідав про з'їзд в Москві, але великого оптимізму веснянних переживань не було й сліду. Проте й тепер він втішав себе вірою в Керенського. Ми довго з ним дискутували цю тему — але, як завжди, не дійшли до згоди.

В Житомирі я довідалась про те, як проходили події. На фронті на Корнилова покладали великі надії. Його дехто вважав Наполеоном. Спочатку він мав великий успіх не лише серед офіцерів, а навіть в масі солдат, які ще не були захоплені большевицькою пропагандою. Цілком випадково, батько уникнув арешту: начальник управління Голіцин, мав йому передати запрошення на збори командного складу, всі висловились за підтримку Корнилова: але його кудись викликали, він не встиг сказати батькові, і коли сам не попав на збори. А за кілька днів, коли Керенський предав Корнилова, на фронті почалось щось страшне: солдати арештовували офіцерів, водили арештованих по вулицях, били, плювали, ображали... Ми гірко плакали з матер'ю, уявляючи, від якої страшної долі випадково врятувався батько.

В Житомирі життя якось двоїлось: зворушлива радість всієї родини Щасних, які не знали, чим її виявити, радість, що ми всі утр'ох, і хутке почуття безнадійности, безпорадности, передчуття чогось ще жахливішого, що мусить статися, що насувається. А відомості з фронту були все гірші й гірші. Престіж офіцерів був знищений, панувала рознуздана солдатська маса.

Під час мого перебування в Житомирі до батька звернулися представники ради солдатських депутатів, не пригадую точніше: чи то фронту, чи армії, вони наговорили багато приємних слів, і зробили пропозицію заняти місце начальника артилерійського постачання південно-західнього фронту — замісць А. А. Голіцина. Батько подякував за честь але рішуче відмовився від посади. На здивовання депутатів — чому він відмовляється — він сказав, що боїться, якщо сьогодні його оберуть депутати, то за кілька днів вони ж можуть і його скинути. На цьому справа закінчилась.

На фронті почалася українізація частин. Справа сама по собі позитивна, вона приводила до негативних наслідків: з частин вилучали українців, здебільшого менш захоплених большевизмом, і це вносило повний розклад в армію. Батько цілком співчував українізації й мені писав, що з великою радістю приняв ранг «гарматного отамана». Він вивчав українську мову і коли почався поділ фронту залишився на українському боці.

Я пробула в Житомирі 10 днів. Не хотілося мені вертати до Києва. У вільні години ми з батьком оглядали Житомир, були в музею, в церквах.

Нарешті я вернулася до Києва. Почалися лекції в гімназії Байкової, де радісно мене зустріли учениці і товариші. Але не було там весело. Зростала страшна большевицька язва. Чулися вже нові розмови між ученицями, почався розклад на «класовому» грунті. В гімназії був новий директор Володимир Олександрович Борецький. То був типовий педагог — «людина в футлярі», працювати з ним було важко, ніколи не знав, що він скаже, що він думає. Згадували милого старого Чернушевича, навіть Ружицького: той мав властивість, йому можна було сказати різкі речі, і він не ображався. Байкова була пригнічена новими порядками, не могла орієнтуватися і все викликала мене на «консультації» що робити? а що я могла їй сказати?

Осінню я почала викладати в різних вищих школах: першу лекцію університетського курсу я прочитала — за випадковим збігом обставин на Вищих вечірних курсах А. В. Жекуліної, на яких, 13 років тому, я почала уперше слухати університетські курси. Про це я згадала в моїй першій лекції. Читала я два курси: археології та первісної культури. Слухали мене дуже уважно і добре, авдиторія була велика і серед моїх перших слухачок були три мої подруги по Фундуклеївської гімназії. Всі вони стали учительками. Я мушу сказати, що курси Жекуліної залишили в моїй пам'яті найкращі враження: курсистки ставилися до мене прекрасно: якось повертаючись з курсів, які містились біля Львівського майдану, я довго чекала трамвая на майдані. Було темно, падав дощ, я стояла під розкритою парасолею. Поволі зростав натовп людей, які чекали трамвая, а ходили вони тоді дуже зле. До мого вуха долетіли слова жінок, які теж чекали на трамвай: гучно, перебиваючи одна одну, вони хвалили мої лекції. Вони мене не бачили, і мені було дуже приємно несподівано почути оцінку моїх лекцій, та ще таку прихильну.

На Курсах панували дружні відношення між професорами. Серед видатних були: В. З. Завитневич, професор Духовної Академії Петро Павлович Кудрявцев — філософ, прекрасний оратор, видатний громадський діяч, Г. В. Александровський, М. П. Василенко (але фактично він не читав). Директором, чи Головою вченої ради був Олександер Володимирович Леперовський: він був помічником куратора Шкільної округи, але зберіг найкращі відношення з педагогами і користався щирою пошаною серед них.

Почала я читати також в Народньому Університеті, тіж самі курси, що читала у Жекуліної. Там була авдиторія інша: переважно не педагоги, як у Жекуліної, а різного рода службовці, люди головним чином без середньої освіти, серед них було чимало євреїв. Слухали уважно. Серед професури було багато знайомих, чимало спільних професорів з Жекулінських курсів: Г. В. Александровський, В. З. Завитневич, з молодших: М. Ф. Яницький — секретар факультету, талановитий філософ-професор Духовної Академії Іван Пименович Четвериков. Він був одружений з багатою єврейкою, донькою Булаховського, французького консула: Четверикови мешкали в його будинку, на Трьохсвятительській. Під час революції Четвериков переїхав до Москви, а за німців — Четвериков опинився в Берліні, в пансіоні, і ми з ним обмінялись привітами. В Народньому Університеті я крім курсів, мала семінар з «Руської Правди».

З 1917 року я почала читати також в Інституті Географії, там за мною була залишена катедра Історичної географії, а тимчасово на першому курсі, я почала читати курс «Історії географічних відкрить». Цей курс забирав в мене багато часу на підготовку, але його слухали з великим інтересом. В Інституті, ще до його відкриття, почалась боротьба проти інціятора Довнар-Запольського. Обраний на директора був Воблий, згодом академік. Вченим секретарем був В. І. Лучицький. В Інституті було скупчено знатні сили: П. А. Тутковський, В. І. Лучицький, зоолог проф. Кушекевич, політичну економію викладав Константин Григорович Воблий. Фінанси читав Л. М. Яснопольський.

Головним курсом — який я викладала, був звичайно курс «Археології» який я читала, як обов'язковий для слухачів — істориків, в Університеті. Моя вступна лєкція була прочитана в XIV авдиторії, і зібрала майже повний зал. Я накреслила стислу історію розвитку археології, її розуміння в різні епохи, і закінчила тою характеристикою її, яка була визнана наукою в XX ст. Лєкція подобалась, і я дістала чимало приємних відзивів. Курс я читала в музеї старовини, в університеті, де була призначена помічницею завідуючого Ю. А. Кулаковського. Останніми роками фактично завідував музеєм П. П. Смирнов, тепер на його місце було призначено мене. Це була для мене велика радість, я всі вільні години проводила в музеї: крім багатої колєкції, там була прекрасна бібліотека. Все було запущено, а головним чином під час евакуації до Саратова багато речей загубили свої етікети, треба було їх поновлювати, вишукувати в каталозі. В музеї був окремий постійний служник — Тарас Данилович Подоляка. То був цікавий уламок минулого університету. Йому було років 45, і з 20 років він служив в університеті і мешкав в тій самій вохкій квартирі в напівпідвальному поверсі. Він мав двох доньок — обидві скінчили гімназію Байкової, одна померла в 1920 р., друга служила в Архіві Давніх Актів. Його син зкінчив Комерційний Інститут, був бухгальтером. Сам Подоляка був беззмінним служником при церкві, поки її не було ліквідовано. Вечорами він працював в опері, як капельдинер. Таким чином, він заробляв досить, щоб поставити на ноги свою родину. Подоляка був виключний патріот університету: він все життя зв'язав з ним, і глибоко страждав коли почалась революція і в університеті запанували темні сили: служники, двірники, які командували професорами, вели господарство й тримали в терорі все, що було порядного. З глибоким презирством ставився він до таких професорів, як Смирнов, які плясали під цю дудку.

Мене слухали студенти одного курсу: на лєкції записалось коло 20 чоловік. Можна уявити собі, як я була здивована, коли на лєкції приходило кілька десятків студентів, зовсім не записаних. Приходило чимало стипендіянтів, приват-доцентів, при чому один з них пояснив мені цей «інтерес» до археології так: в університеті мої лєкції викликають багато розмов: люди не вірять, що археологію можна читати інтересно, і хотять переконатися, що це правда. Я була дуже рада, коли почула таке пояснення. Мушу сказати, що скільки я не читала курсів археології — вони завжди викликали інтерес.

Крім курса археології, я почала читати курс «Заселення Південної України» та вела семінар «Патерик Печерський».

Таким чином, початок моєї університетської професури був цілком вдалий і я мала повне моральне задоволення. Жити мені було дуже важко, бо я виходила ранком з Печерська пішки йшла до гімназії Байкової, з гімназії — до університету. Потім десь обідала, а тоді це була вже складна проблема, після того — на курси Жекуліної, або до Народнього Університету, або до Інституту Географії, і цілком втомлена пішки — бо трамвай ходив дуже погано — йшла на Печерськ. Я комбінувала працю так, щоб два дні не виходити з хати, бо треба було готувати стільки нових курсів. Дома я мешкала сама: мати була в Житомирі, з великим трудом я знайшла наприкінці жовтня служницю: надходила зима, я не мала можливости сама опалювати величезну квартиру, та її прибирати.

Часи були трівожні. Кождий день приносив щось страшне. В Києві панувала анархія. Влади Тимчасового уряду, представником якої був військовий штаб, ніхто не визнавав.

Микола Василенко

МОЄ ЖИТТЯ

(*Продовження*)

Дід обідав з нами і пив чай. Але ми і в чайній боялися його і ми садовилися звичайно в кутку, за самоваром, ближче до матері. А він сидів в кутку, на канапі і курив трубку з довгим чубуком і розмовляв з матір'ю моєю, до якої завжди відносився з великою пошаною. Це вже був досить слабий старик, з невеликою борідкою, похилий; ходив він, ледве переставляючи ноги та спираючись на товсту палку з крючком. Мені казали, що він був досить жорстоким поміщиком під час кріпаччини. У моїй пам'яті збереглися чомусь відривчасті моменти, коли його мертвого виносили з дому. Наче зараз бачу хоругви коло труни і масу народу у дворі. Похований дід коло церкви в Есмані, з правого боку, поруч своєї дружини.

Поки був живий К.С. Звягін, дім його залишався без змін. Додалося тільки меблів. Залишилося у мене в пам'яті, що по стінах і над дверми висіли малюнки; їх потім зняли і віддали нам, дітям, а ми їх безжалісно знищили.

У Звягіна були дві маленькі собачки, чорненькі, з жовтими шапками і підборіддям. Їх звали «Жулька» і «Шамілька». Останнє ім'я дано було, очевидно, в честь відомого Шаміля, вождя кавказьких «горців», або для більшого осоромлення його. Собачки недовго жили після Звягіна і зникли якось одразу зимою. На весні, коли станув сніг, я натрапив на їх трупи в кущі бузку. Сумне почуття постало в мене. Пригадав я жорстокого діда і жалко стало мені, що його нема на світі, нема і Жульки, і Шамільки...

Із того далекого часу мого раннього дитинства збереглося у мене мало спогадів. Очевидно, життя не давало нічого яскравого.

Одного разу я встав рано; мені сказали, що піймали в саду злодіїв, які обтрусили яблуню. Я вийшов в передпокій і побачив моїх старших товаришів по іграх. Серед них був трохи старший хлопець, Павло Делеменда. Вони були без штанів тому, щоб легше було їм утікти; тепер соромливо вони закривали свою наготу. Павло Делеменда був наш сусід і пізніше не раз попадався у кражах і сидів в тюрмі. Мені, на моє велике горе, було заборонено грати з тими злодіями і вони вийшли із групи моїх товаришів дитинства.

Здається, в 1872 році літом померла моя маленька сестра, Маша. Її личенько і зараз так явно уявляється мені на столі в залі, личенько, оточене вінком із квітів. Мене не взяли на похорон. На другий день я

знайшов частину побляклих квітів, які оточували голівку Маші. Їх викинули до саду, під яблуню. Я гірко, гірко плакав над ними, стараючись, щоб мене ніхто не бачив. Пізніше, коли ми бували на нашому бідному есманському цвинтарі, біля хреста, над могилою Маші, у мене тремтіло серце: мені хотілося дістатися вглибину землі і пізнати таємницю життя Маші там, далеко...

Сорок днів стояла вода у чашечці на вікні в нашій залі. «Душенька Машеньки прилітає в дім по ночах води напитися», — казала нам старушка-няня, міняючи кожного ранку воду на свіжу. Їй здавалося — і вона переконувала нас про те — що душа Маші, дійсно, прилітала і відпила води із чашечки. І няня, і ми вірили в це.

Здається, в тому ж році, або в наступному, померла наша тітка, Ганна Дмитрівна, сестра нашої матері. Вона була молода ще дівчина і жила у нас. Ми, діти, дуже любили її. Померла вона від тифу. Я також пам'ятаю її тількищо померлу на постелі, в кабінеті батька, з рукою, яка була відкинута вверх над головою... Смерть тітки в моїй уяві зв'язується з великим північним сяйвом, що було видиме в Есмані: діло було зимою. Ми були з тіткою, Ганною Дмитрівною в гостях. Коли ми збиралися їхати додому і вийшли на ґанок, то побачили, що все небо червоне наче від великої заграви від пожежі. На вулиці стояли люди і дивилися на небо, кажучи, що горить небо. У мене ж жадного страху видовище північного сяєва не викликало. Я поставився до нього досить байдуже, а приїхавши додому, пішов спати і спав спокійно. На другий день оповідали про якесь надзвичайне явище на небі, ніби з'явилися на ньому хрест і мітла. Чекали якогось нещастя.

Пам'ятаю ще, як у ті ж роки виходила заміж тітка, Наталя Іванівна, сестра мого батька. Вона скоро потім померла. Весілля було в Есмані, у нас у домі. Особливо ясно я уявляю собі момент, коли виїжджали молоді до с. Бачевськ, де повинні були жити. Вони виїжджали на поштових конях, у санях з великою будкою. Чоловіка тітки, Авксентія Івановича Шумицького ми дуже боялися. Він завжди кричав на нас за наші пустощі та шум. Тільки пізніше ми полюбили його і раділи завжди, коли він час від часу приїжджав до нас і залишався погостювати день-другий.

Ми росли під наглядом батька й матері. При нас була нянька, що звичайно ходила за нами і слідкувала, щоб ми не лазили на дерева, не упали в річку, не підходили до колодязя, що його матір найбільше боялася. Боялася вона і скажених собак. Нянюшка наша була вельми древня і у нас у дворі славилася як «горбата баба». Її ім'я було Тетяна, але воно ніколи не вживалося. Але я її також пам'ятаю. Це була своєрідна якась істота. Від старости вона вже значно згорбилась. Тому й прозвали її горбатою. У неї під підборіддям, вище початку грудної клітки, була якась дірочка, наче зроблена чимсь гострим. Дірочка ця дуже нас цікавила. Про походження її баба Тетяна оповідала нам цілу байку, стараючись використати її в педагогічних цілях — ніби попередити нас, щоб ми не лазили через пліт. «Одного разу я лізла через пліт, посковзнулася, настромилася на кілок і повисла. Якби не мати — я згинула б», — оповідала вона. Але ми, одначе, мало довіряли цьому оповіданню: кілки

ж бувають такі великі, а дірочка ж була маленька. І наскільки вона глибока — нам хотілося знати. Але баба не дозволяла нам «дослідити» це. Так та дірочка і залишилася для нас таємницею.

Баба виховувала нас по-своєму. Від неї ми засвоювали мову, переважно глухівсько-українську з його суто-народними словами й зворотами. Від неї збагачувалася і наша фантазія: щоб ми не ходили в горох, баба Тетяна лякала нас «залізною бабою», що «сидить в горосі». Баба Тетяна примушувала нас вірити також у відьом, домових; привчала нас боятися темноти, шумких алей, заток у річок, де, за її переконанням, водилися русалки, що могли поцупити нас. Оповідала баба Тетяна нам, як її хотіли обернути у відьму. Родич її, відьмак, повів її вночі до лісу і при світі зазубленого місяця примушував її перескочити через старе упале дерево. Тетяна не одважилась. А якби вона перескочила через дерево три рази — тоді вона стала б відьмою. Від неї ми довідались, як пізнати відьму, а саме: в останній день масниці, коли заговляються на великий піст і їдять вареники, треба сир од останнього вареника покласти за губу і так переночувати; якщо сир не буде з'їджений, то треба його висушити й зберегти до Паски; йдучи до заутрені, треба сир покласти знову за губу і тоді у всіх відьом, що стоять в бабинці, із-під плахт буде видно хвости, ото й будуть відьми... Як ми не пробували пробити цей досвід — він все нам не вдавався... У перший же день великого посту ми прокидалися без сиру: він ще звечора несподівано зникав — ми його з'їдали...

Батьки наші дуже боролися з педагогічними засобами баби Тетяни, особливо з її системою залякування і страшних оповідань, після яких все здавалося страшним; особливо страшно було залишатися одному в саду серед великих дерев, або в полі, серед густих колосків жита... Баба Тетяна була хороша й цікава оповідачка, особливо байок; знала масу загадок і приповідок, але у висловах не стримувалась... Ми іноді наводили жах на наших батьків за чаєм, коли робили спроби передати їм оповідання баби Тетяни... Батьки наші боролися з цим, але бабу не віднімали у нас, бо знали, що кращого нагляду баби за нами вони не знайдуть. Та й трудно було знайти другу людину, щоб так прив'язана до нас і так любила нас, як баба Тетяна. Вона дуже боялася, щоб нас не наврочили, тому, коли нас укладали вже спати, то це була дуже довга й болісна процедура: баба Тетяна приносила миску води, в якій плавали вуглики, й починала нас умивати «от глаза», а потім вугликом креслити хреста на різних частинах тіла. Коли хтонебудь із нас захворів, то першим лікарем, що подавав нам поміч, була баба Тетяна: вона щось ворожила, потім мазала нам груди, за вухами, ноги сальною свічкою і т.п.

Але як вона не слідкувала за нами, все ж таки уберегти нас не могла. Нас було з початку 1870-их років три брати: я, Ваня й Міша, і ми всі були досить бистрими хлопчиками. Ми були хворі на кір; брати вичуняли, а я ще ні. Стояла виключно сніжна зима. Сніг лежав врівень з парканом, і валки, що рухались зимою повз наш двір, щоб скоротити дорогу, здавалося, що вони проходили по паркані. На дворі доріжки

виглядали як справжні коридори, а сніг, що його відкинули від дому, утворив перед вікнами величезну купу. Мені не дозволяли виходити на повітря. Я стояв коло вікна спальні і дивився на двір, де на свіжому снігу грало блискітками сонце. Мені так захотілося на свіже повітря, бігати, кататися на саночках, що я буквально забув про свою хворобу, схопив свою шубку, саночки і миттю вибіг у двері; хотів вилізти на кучу снігу, що лежала перед вікнами, не подумавши, що вона ж пухка, отже я загруз у ній по пояс. Прибігла матір із кухні, прибігла баба Тетяна. Мене врятували, але ця спроба дорого коштувала мені: я застудив кір; у мене перший раз виявилось запалення легенів і воно потім повторювалось не раз. Врешті я стратив голос, він зробився слабим і хрипким і не поправився вже ніколи.

Баба Тетяна прожила у нас до самої своєї смерти, в кінці 1870-их років. Вона померла слабкою старухою, років 80. Під кінець свого життя вона від старости ослабла розумом і здавалося, що ніби збожеволіла. При смерті її і похоронах я не був присутній. Ми з матір'ю жили тоді в Глухові, де я з братами учився в гімназії.

Моїми товаришами дитинства були головним чином селянські діти. У сусідстві з нами, проти Великого саду, у провулку, було три хати колишніх «дворових». В одній з них жили брати Шелуханови, що пізніше переселилися до другої частини Есмані. У Іларіона (Ларка) Шелуханова був син, Кирило, і донька, Пашка. Це й були наші найближчі друзі й товариші дитинства. І зараз ще спогад про них викликає таке тепле споріднене почуття.

Рідше в наших іграх приймав участь другий сусід, Гаврило Міняйленко, що пізніше трагічно покінчив своє життя. Ходили до нас грати із шляху і діти братів Горових, багатих козаків, що жили до розподілу разом. Максим і Микола Горові бували у нас спочатку часто, але пізніше ми з ними посварилися і дружба наша ослабла. Цьому сприяли ще такі обставини: батьки Горових, Йосип і Кузьма Васильовичі, почали ділитися і сваритися. Діло дійшло до бійки. Кузьма Васильович схопив півфунтовика і так побив свого старшого брата, що той ледве живий залишився. Я пам'ятаю, як Йосип Васильович, побитий, в синяках, приходив до мого батька. Вигляд його викликав у нас, дітей, жах, і враження від нього залишилося у мене до цього часу. Батько прийняв сторону Йосипа проти Кузьми. Це привело до того, що Максим Горовий зник із нашого дитячого горизонту. Йосип Васильович переселився на шлях, на другий майже кінець Есмані. Значна віддаль була причиною того, що ми не бачили й Миколи Горового. Таким чином незмінними нашими друзями залишилися Кирило і Пашка. З ними ми пасли коней і гусей, з ними і гралися, звичайно, під наглядом баби Тетяни. Наші ігри ми вигадували самі. Грали ми «в лошадок», цілими годинами грали в «зуба», або «в грудки». Ми нарізували невеличкі грядки на луці по числу партнерів. Потім кидали ножа вверх, і якщо він падав клейном вверх, то від грядки того партнера, що кинув ножа, відрізували кусок за шириною ножа, і так — за чергою. Відрізані куски землі с травою зберігались. А хто був невдахою, у кого залишалася незрізаною земля, той повинен

був витягнути «зуба». Це робилося так: на грядці викопували воронку, на дні якої вбивали кілочка. Ігрок повинен був стати навколішки і зубами витягнути його, а потім бігти, тримаючи кілочка в зубах і загубити його так, щоб його не знайшли. У слід за тими, що бігли, кидали грудки землі. Якщо «зуба» знаходили, процедуру виймання його починали знову. Скільки ми, граючи в цю гру, розгубили ножів, трудно собі й уявити... Але найбільше подобалася нам гра «в пасіку». Ми уявляли бджіл собою, забралися на горище, приклеювали папірці: це ми нібито ліпили соти. Іноді години ми провадили на горищі комори, де були складені порожні вулики; ми їх розставляли, перевертали, уявляючи, що оглядаємо пасіку. Пашка ж готовила нібито нам обід, і ми, після праці, сідали разом і «снідали». Хотілося нам мати і свою справжню пасіку. На цьому ґрунті розігралася одного разу справжня трагедія. У батька мого була велика пасіка, що стояла в саду. Одного разу ми здумали наловити для своєї пасіки бджіл. Для цього ми озброїлись шклянками і почали приставляти їх до «очків» вуликів так, щоб пасічник нас не побачив. На долю Пашки припав вулик, що був випнутий вперед, а тому був і хиткий. Він перевернувся; бджоли роєм вилетіли відти і накинулись на Пашку, залізли їй під сорочку, спідничку і так бідну скусали її, що її довелося роздягнути і вона цілий день пролежала в ліжку. Матір моя, що роздягала Пашку і виймала у неї жала, спочатку дуже розсердилась на нас, а особливо на мене, але потім доручила мені однести Пашці чаю і «варення» (конфітури), і я пам'ятаю, що з гордістю відвідав хвору. Незабаром батько Пашки й Кирила переселився чомусь на другий кінець Есмані, на Коробківку, і я стратив своїх друзів і більше ніколи з ними не зустрічався в житті. Про них я назавжди зберіг найтепліше почуття. Та й взагалі зо всіма дітьми, що з ними доводилось мені грати в дитинстві, у мене були дуже приятельські відношення. Одну тільки прикрість я пережив в дитинстві вже після переселення Шелуханових: мені подарували пістоля, з якого можна було стріляти справжніми пістонами. Це була моя велика радість і гордість. І раптом, коли ми грали в саду, пістоль зник... Я добре пам'ятаю місце, де ми грали. Але в мене ніколи не було підозріливости, що його вкрали, навпаки: було переконання, що я його загубив, і коли мене переконували в протилежному, я, коли вже був гімназистом, не раз шукав цього пістоля, сподіваючись знайти його.

У «пасіку» любив грати я; брати мої Ваня і Міша боялися бджіл і не співчували цим іграм. Тоді ми вибирали інші. У нас був «вітряк», як це бувало встаровину у кожному господарстві. Вітряка цього не експлуатували, а тільки зрідка на ньому мололи борошно для свого господарства та для знайомих. Вітряк стояв на окремому рубленому колодязі, куди ми любили лазити й ховатися. Але особливою нашою радістю було те, коли вітряк повинен був молоти збіжжя. Для цього запрошували Микиту Шелуханова, дядька Кирила й Пашки; він був сам тесля, мірошник і дуже любив вітряки. Це був дуже розумний, тямущий господарський селянин. Коли він збирався молоти, то для нас це був великий празник. Ми вже зранку були на млині, розпитували про все і приймали діяльну участь, коли треба були повертати вітряка проти вітру і трималися руками за те

дерево, що ним сильний Микита повертав вітряка. Коли той вітряк здригав і потріскував, то ми ще більше надувалися і нам здавалося, що він піддається і нашій силі. Особливо мій брат, Ваня, цікавився вітряком та його будовою і був настільки вправний, що навіть спорудив модель його. Тільки що той вітряк у нього не молов. Микита оглянув моделю і вказав на основний дефект — крила повинні бути «скошені»; взяв зараз же сокиру, поправив дефект і на велику радість брата, вітряк його почав крутитися. Незабаром Микита подарував Вані великий модель вітряка і встановив його на паркані. Ваня цілісінькі дні провадив коло того вітряка. Мішу він тримав ніби собаку, що була прив'язана за шию до стовба.

Міша був молодший нас усіх і тому чимало терпів від нас і часто плакав. Ми не приймали його до своєї компанії, бо він не міг скоро бігати. Ми любили пожартувати, налякати його: у матері був паперовий болван у вигляді жіночої голови й тулуба для примірки «чепчиков». Міша чомусь дуже боявся цього болвана і завжди кричав, коли побачив його. Це нас усіх бавило. Тому, що Міша любив ходити до пасіки та об'їдати кущі, то ми рішили і скористуватися цим і поставили там болвана. Нічого не підозріваючи, Міша рвав малину і натрапив на болвана. Трудно уявити собі крик Міші від жаху... Ми самі перелякалися. Бідна матір прожогом кинулась із кухні, де вона в той час була, і, довідавшись у чому справа, згарячу схопила того болвана і... аж нас жаль узяв — кинула у грубу...

Міша звичайно провадив час з Ваньою, а я тримався тоді окремо від них із своїми товаришами. Але ми всі дуже любили коней. Зате коров не любили, вважаючи, що інтерес до них — це діло бабське. У стайні ми часто провадили час і чекали, коли кучер дасть нам віжки в руки чи посадить на коня. До вступу до гімназії мені не дозволяли ще самостійно сідати на коня, навіть їздити на повозі, без батьків, дозволялося тільки на певних конях. Для цього був строкатий кінь, старий-престарий, дуже розумний і дуже обережний: він зупинявся перед кожною вибоїною, перед кожним рівчаком.

При нашій любові до коней нашим першим другом і приятелем був, звичайно, кучер Микола, молодий, вродливий чоловік, з невеликими вусиками й невеликою чорною борідкою. Він, очевидно, любив нас, завжди розмовляв з нами і задовольняв наші скромні дитячі бажання, наприклад, коли ми хотіли потримати віжки у запряженого коня або повід, коли вели коня на водопій.

Пізніше, коли я був в Глухові гімназистом, Микола був візником («извозчиком») і ми завжди зустрічалися з ним весело й радісно, як давні приятелі, і згадували Есмань.

Як у тумані, встають у мене в пам'яті дві подорожі з Миколою: одна — до Уланова, до дядюшки Міші, на престольне свято — 15 серпня. Пригадую веселі вулиці села, масу народу і Миколу з гармонією, і пісню, що Микола співав нам, а ми сиділи в незапряженій колясі: «На улице две курицы с пастухом дерутся»... Друга подорож була 6 червня до села Юрасівки, Глухівського повіту, щоб поклонитися якійсь чудотворній іконі, згідно з обітницею. Для цієї подорожі витягнули з каретної повітки й

вирядили величезну старовинну карету, запряжену четвериком, і ми всі, з батьком і матір'ю, з масою подушок поїхали за 40-50 верст. Подібна подорож надовго залишила враження в наших дитячих душах, і мені потім, через кілька років, пригадувались — високий, сосновий ліс, де ми проїжджали, і величезна зрублена сосна, що перегородила дорогу нашій кареті, і старенький священик Юрасівської церкви; іконостас, що ввесь блискотів від маси свічок, що були запалені перед ним. То був престольний празник в Юрасівці.

Микола був у нас великим авторитетом. Його вирази й вироки ми за обідом передавали батькам нашим як щось незмінне. Ходив я з ним одного разу й на весілля: виходила заміж сусідка наша, красуня Одарка, пізніше мати декількох красунів-синів. Мене, пам'ятаю, посадили за стіл, а дівчата поцупили мою шапку і пришили до неї непомітно червону «квітку», як у боярина. Тільки тоді, коли я повернувся додому, я зауважив це і розплакався і зо злістю порвав квітку. Мені уявлялося, що мене женять і що мене вважають за жениха, нареченого. Мені зробилося соромно. Довго довелося матері моїй заспокоювати мене й переконувати, що я не жених, а тільки боярин.

До Одарки прийшов в прийми козак, Михайло Несен, також із Есмані; він пізніше користувався великим довір'ям мого батька, также, як і тесть його, батько Одарки.

Неясно пригадую також і друге весілля, коли виходила заміж тітка Кирила й Пашки, Шелуханова Наталя. На весіллі я не був. Мене не пустили, але був я на другий день, коли Наталя носила воду; як виливали цю воду — звичай такий мені був незрозумілий. Вийшовши заміж, Наталя переселилася на другу вулицю Есмані; вулиця ця називалася «Лоза». Хату Наталі було видно з нашого саду і з балькона. Я довго сумував, коли дивився на цю хату; коли ж запалювався там маленький вогник, я згадував Наталю і думав про те, що як їй скучно без нашого хутора. Але я рідко бував на селянських весіллях й урочистостях. Ми жили далеко від села. У нас же, на хуторі, де було всього тільки три хати, таких урочистостей було мало. «Молоді» приходили до нас тільки після весілля і приносили батькам моїм великий, розмальований й роззолочений пірник («пряник»). Таке відвідування нас, дітей, дуже цікавило.

(Продовження в наступному числі)

Володимир Кубійович

МОЇ ВІЗИТИ У МИТРОПОЛИТА АНДРЕЯ ШЕПТИЦЬКОГО

Коли на початку 1930-их років я став часто відвідувати Львів, казали мені мої приятелі Ю. Полянський та Я. Пастернак: «А було б добре, щоб Ти, Влодзюню, відвідав Митрополита». А я відповідав: «Митрополит є велика постать, він має багато праці, його відвідує багато осіб, які інформують його про свою і пов'язані з ними установи працю, чимало приходять до митрополита з різними проханнями. А я ніяких конкретних справ не маю і не хочу великому Митрополитові займати часу». І я не пішов до Митрополита. Але через деякий час, коли я знову був у Львові, сказали мені мої приятелі «Митрополит знає твою працю і радо б бачив тебе». Так я й склав першу мою візиту Митрополитові. Він був дуже ласкавий, цікавився моїми працями, сказав чимало милих слів на мою адресу — приємна конвенціональна розмова. А згодом запитав Митрополит «А яка є, Пане професоре, Ваша думка про колективізацію»? (про це тоді — 1932 р. у нас багато писали і дискутували). А коли я, застерігаючи, що я не є фахівцем, висловив мої сумніви в дійсність колективізації, митрополит зауважив, що «колективізація може мати і деякі позитивні сторінки, зокрема для перенаселеного укр. селянства». Така «світська» думка мені заімпонувала.

Відтоді я час від часу, складав візити Митрополитові. Одну з них пам'ятаю — я подарував Митрополитові мою найновішу дитину — «Атлас України». Видно було, що Митрополит оцінив мій Атлас і його милі слова на адресу моєї дитини не були тільки звичайними компліментами.

До війни я раз лише був у Митрополита в діловій справі — в кінці 1939 року. Тоді я керував в НТШ Інститутом Національних Дослідів і хотів зацікавити Митрополита питанням етнічних і віросповідних відносин в Галичині. Висловив я думку, що такі досліди, серед ін. віросповідна статистика, проблема еволюції національно-віросповідних відносин, проблема латинників і гр.-католиків, які користаються польською мовою, може бути цінна і для нашої Церкви та її політики. Я думав, що наш Інститут може бути допомічним в опрацюванні Шематизмів Гр.-Кат. Церкви та прохав Митрополита про моральну і матеріяльну допомогу. Але Митрополит не виявив зацікавлення з'ясувати мою проблематику, а в справі моєї готовости викладати географію України (як треба — й Святої Землі) в Греко-Католицькій Академії, післав мене до її ректора отця д-ра Иосипа Сліпого.

І я відвідав отця ректора (ми з ним були знайомі з Наукового Товариства ім. Шевченка — він був його дійсним членом). Під час моїх

відвідин, ректор И. Сліпий з гордістю показував мені своє (у великій мірі) діло — бібліотеку і музей Академії. А на закінчення оглядин сказав: «І так гірко, що все пропаде, коли сюди прийдуть большевики». Мене, якби «побило». Звичайно, таке майбутнє бачив не лише ректор Богословської Академії, а насамперед його зверхник Митрополит.

Після зайняття Львова німцями, я часто бував у Митрополита, вперше 14 липня 1941 року. Я хотів поінформувати митрополита про працю Українського Центрального Комітету і мою особисту (склав деяку документацію) про поведінку німців у Генеральній Губернії, врешті про мою думку у справі т.зв. Українського Національного Комітету, що постав у Кракові з ініціятиви ОУН — групи С. Бандери і який очолював д-р Горбовий. Я і висловився і про Український уряд з Ярославом Стецьком на чолі. Митрополит цікавився живо працею УЦК (значно більше від мене його інформував Василь Глібовицький). Про події у Львові Митрополит обережно згадав, що не завжди він був про них достатньо поінформований.

Відтоді і часто, і реґулярно відвідував я Митрополита, деколи разом з д-ром К. Паньківським, інколи з Василем Глібовицьким або з делеґацією УЦК. Я інформував митрополита про працю Українського Центрального Комітету, прохав його про поради, інколи і про допомогу. Спільно з ієрархією Греко-Католицької Церкви, УЦК вів на весні 1942 року, акцію проти голоду на Передкарпатті.

З моїх візит у Митрополита я вже згадував про реакцію Митрополита про творення дивізії «Галичина». Коли я згадав про німців, як непевного партнера, на мої побоювання чи можна брати на себе так великий риск, Митрополит сказав: «Не має майже ціни, яку не треба дати за створення

В. Кубійович у Митрополита Андрея Шептицького (1944).
(З архіву А. Жуковського)

української армії». Думка митрополита у деякій мірі вплинула на мене остаточно далі продовжувати з губернатором Вехтером пертрактації у справі дивізії. У дальшій частині цієї і пізніших розмов ми говорили про забезпечення дивізії капелянами. На пост начального духовника Митрополит погодився призначити того, кого я запропонував — о. д-ра Василя Лабу (другим можливим кандидатом був отець Каштанюк).

На наше — д-ра Паньківського і моє прохання Митрополит видав 10 серпня 1943 своє «Послання до громадянства», в якому плямував акти анархії, які тоді охопили край.

Останній раз я бачив митрополита в кінці червня 1944, коли німецько-совєтський фронт наблизився до Львова. Це було й прощання. Митрополит був вже тоді поважно хворий.

2 листопада прийшла до Кракова вістка, що день перед цим Митрополита не стало...

На марґінесі — спогад. Перед однією візитою у Митрополита, ми розмовляли з його братом, ігуменом студитів Климентієм Шептицьким. Ігумен Климентій говорив про хворобу брата, прив'язаного до свого ліжка і фотеля. І голосно думав: а може це Боже провидіння: бо він тепер менше зайнятий, його тепер менше абсорбують буденні події і він може більше скупчитися.

Пост скриптум. Минули роки, я був уже в Сарселі, коли припадало 10-ліття відходу у вічність Митрополита. В той час архиєпископ Іван Бучко почав заходи у справі беатифікації Слуги Божого Андрея Шептицького. Мені видавалося, що й Наукове Товариство ім. Шевченка мало б в якийсь спосіб вшанувати пам'ять свого довголітнього дійсного і почесного члена. Як? Створити при Історично-Філософічній Секції НТШ Комісію, яка займалася б збиранням матеріялів про Митрополита, свого роду Шептицькознавчу Комісію. Чимало причинків могли дати спомини різних осіб, які мали так чи інакше діло з Митрополитом. Мої розмови з кількома особами, як останнім лікарем Митрополита д-ром Гинилевичем, особистим секретарем проф. Попелем, політичною діячкою Міленою Рудницькою, були прикладом, що і цим шляхом можна зібрати цікаві матеріяли про Митрополита. Про мої пляни я поінформував єпископа Бучка і вони йому дуже сподобалися. На прохання єпископа я зладив плян праці та кошторис витрат (це були насамперед персональні витрати для голови Комісії й його секретаря). Я підшукав обох: отець митрат Лаба радо покинув би Едмонтон і переїхав до Сарселю, як голова Комісії (як писав — був би також душпастирем сарсельської громади); я підшукав секретаря-історика, який нещодавно закінчив студії в Бельгії. Одну умову ставив єпископ Бучко, щоб я очолював Комісію; і я був змушений, хоч і нерадо погодитися. Але я був би скорше титулярним головою, практично був би ним отець Лаба.

Та щоб розпочати працю, треба було мати конкретні фонди. Мабуть, їх не одержав еп. Бучко (звичайно, їх міг мати від Східньої Конґреґації). І якось ні в листуванні з еп. Бучком, ні в час зустрічів з ним у справі фінансів не говорилося (дипломатична мовчанка) і справа впала. Комісія не постала. А шкода, шкода!

Bohdan Wynar

DOCTORAL DISSERTATIONS ON UKRAINIAN TOPICS IN ENGLISH PREPARED DURING THE YEARS 1928-1986 (Conclusion)

Language and Linguistics

Medieval

Alt, Theresa Frances	The Language of the Lithuanian Statute of 1529: Orthography, Phonology, Inflections. Columbia, 1977. 502p.
Bissonette, Heather	The Role of the Aorist and Imperfect Tenses in the Development of Aspect: A Study of Preterite Forms of the "Povest' vremennykh let". Ottawa, 1978. 115p.
Burtniak, Michael	The Animate-Inanimate Category in the Proper and Common Animate Nouns in the Laurentian and Hypatian Chronicles. Ottawa, 1972. 303p.
Carlton, Terence Roy	Ukrainian Ikavism as a Reflex of Proto-Slavic Neo-Acute. Ohio State University, 1974. 175p.
Cohen, Joyce Celia	The Suffix (-b-stv-) in Old Russian. University of California at Los Angeles, 1973. 345p.
Cooper, Donald Stewart	Possessive Adjectives in Old Church Slavonic. Harvard, 1971.
Davis, Philip Wayne	A Phonology of Proto-East Slavic. Cornell, 1965. 119p.
Fetzer, Leland Alvin	Structure of the Substantive in Old Church Slavic. University of California at Berkeley, 1969. 267p.
Flier, Michael Stephen	Aspects of Nominal Determination in Old Church Slavic. University of California at Berkeley, 1968. 318p.
Frink, Orrin	Verbal Government in the Old Russian "Primary Chronicle". Harvard, 1961.
Garbacz, Stephanie	Sanskrit and Old Church Slavonic: A Comparative Study of Case Systems. Georgetown, 1979. 373p.

Goedecke, Robert William	An Approach to the Genetic Classification of Vocabulary in the "Izbornik" of 1076. Wisconsin, 1971. 719p.
Harris, Gary Lynn	A Historical Study of Ablaut in Common Slavic, Old Church Slavonic, and Russian. Ohio State University, 1971. 198p.
Huntley, David George	A Semantic Analysis of Old Church Slavonic Verbs of Motion and their Compounds. London, 1968.
Ickler, Nancy Louisa	The Particle "ze" in Old Russian: The Discourse Origins of Conditionals and Relatives. University of California at Berkeley, 1981. 364p.
Lunt, Horace G.	The Orthography of Eleventh Century Russian Manuscripts. Columbia, 1950. 182p.
Mathiesen, Robert Christian	The Inflectional Morphology of the Synodal Church Slavonic Verb. Columbia, 1972. 504p.
Mazurek, Stephen J.	The Accusative of Time in Old Russian with an Outline of Its Historical Development. University of California at Berkeley, 1986. 445p.
Perfecky, George A.	The Galician-Volynian Chronicle Hypatian Text: An Annotated Translation. Columbia, 1970. 430p.
Prestel, David Kirk	A Comparative Analysis of the "Kievan Caves Patericon". Michigan, 1983. 409p.
Priestly, Tom Michael Sidney	A Test of the Comparative Method: The Reconstruction of Proto-South-East-Slavic. Simon Fraser, 1972. 272p.
White, Stephen Merrill	Quantifiable Church Slavonisms in the Basic Manuscripts of the "Russkaja Pravda". Michigan, 1979. 366p.
Whitman, Robert Henry	The Morphology of the Svjatoslav Izbornik of 1073. Harvard, 1964.
Winokur, Marshall	An Orthographical Study of Toponyms and Names of Inhabitants in Old Church Slavic. Pennsylvania, 1973. 678p.

Seventeenth and Eighteenth Century

Kociuba, Ostap	The Grammatical Sources of Melitij Smotryc'kyj's Church Slavonic Grammar of 1619. Columbia, 1975. 547p.
Pugh, Stefan Morgenschweis	The Language of Melitij Smotryc'kyj: A Linguistic Analysis. North Carolina, 1984. 286p.
Rozumnyj, Jaroslav	Proper Names in Pamvo Berynda's "Leksikon slavenorosskij i imen tikovanie" of 1627. Ottawa, 1968. 429p.

Modern Ukrainian

Derlycia, Zirka Maria	A Theory of How Participial Meaning is Expressed in Ukrainian and Russian, and Its Application to a Comparative Study of Adjectival Participles Contained in a Ukrainian Text and Its Russian Translation. New York University, 1978. 236p.
Druien, Robert Francis	The Case Form for an Object of a Negated Transitive Verb in Russian with Comments on Ukrainian Usage. Michigan, 1973. 165p.
Foster, James Maurice	Some Phonological Rules of Modern Standard Ukrainian. Illinois, 1966. 260p.
Hornjatkevyc, Andrij Jurij	The Morphology of the Verb in Contemporary Standard Ukrainian. University of California at Berkeley, 1972. 151p.
Hursky, Jacob P.	The Patronymic Surnames in Ukrainian. Pennsylvania, 1957. 143p.
Huryn, Ihor	Derivation of the Nouns Designating Living Beings in Russian and Ukrainian: A Comparative Study. New York University, 1973. 242p.
Ishchuk-Pazuniak, Natalia	The Vocative Case in Ukrainian. Pennsylvania, 1956. 198p.
Lynkowsky, Patricia Evelyn	The Development of Relative Clauses; Comprehension Strategies in English and Ukrainian. Alberta, 1980.
Mierau, Eric	A Descriptive Grammar of Ukrainian Low German. Indiana, 1965. 123p.
Pekar, Jaroslaw	Towards a Ukrainian-English Scientific and Technical Core Lexicon, A-M. North Carolina, 1979. 161p.
Rapawy, Stephen	Linguistic Shift Among Ukrainians in Ukraine since Stalin. Georgetown, 1977. 304p.
Wexler, Paul N.	Purism in the Development of a Standard Language, with Special Reference to Modern Standard Belorussian and Ukrainian. Columbia, 1967. 643p.

Law

Kaiser, Daniel Hugh	The Transformation of Legal Relations in Old Rus' (Thirteenth to Fifteenth Centuries). Chicago, 1977. 547p.
von Loewe, Karl F.	The Lithuanian Statute of 1529: A Translation and Commentary. Kansas, 1969. 309p.

Literature and Drama

Medieval

Farrall, Melissa Lee	A Jewish Translator in Kievan Rus': A Critical Edition and Study of the Earliest Redaction of the Slavic "Life of Moses". Brown University, 1981. 109p.
Pope, Richard Warren	The Literary History of the "Kievan Caves Patericon" up to 1500. Columbia, 1970. 395p.

Slovo o Polku Ihorevim

Besharov, Justinia	The Imagery of the Igor Tale in the Light of a Byzantine Text on Rhetoric. Radcliffe, 1953. 241p.
Cizevska, Tanja	The Vocabulary of the Igor Tale Compared with Other Old Russian Texts. Radcliffe, 1955. 930p.
Iowetz-Tereshchenko, N.M.	Some Problems of the "Tale of Expedition of Igor," A Russian Poem of the Twelfth Century. Oxford, 1928.
Mann, Robert L.	Oral Composition in the "Slovo o Polku Igoreve". Kansas, 1984. 304p.
Pankiw, Mary	Canadian-English Translations of "Ihor Tale". Ukrainian Free University, 1978. 822p.
Perejda, George John	"Beowulf" and "Slovo o Polku Igoreve": A Study of Parallels and Relations in Structure, Themes, and Imagery. Detroit, 1973. 276p.
Sajkovic, Vladimir	"The Tale of Igor" Studies on the Question of Its Authenticity. Trends in the History of Its Criticism. Pennsylvania, 1953. 141p.

Seventeenth and Eighteenth Centuries

Hippisley, A. R.	Simeon Polotsky as a Representative of the Baroque in Russian Literature. Oxford, 1968. 349p.
Lewitter, Lucjan Ryszard	A Study of Academic Drama in Russia and Ukraine in the 17th and 18th Centuries, with Special Reference to Its Polish Origins. Cambridge, 1950.
Zlotkowska, Maria	Uniate Basilian School Drama (1751-1781). Michigan, 1981. 325p.

Modern

Ciszkewycz, Myroslava Maria Mudrak	"Nova Generatsiia" (1927-1930) and the Artistic Avant-Garde in the Ukraine. University of Texas at Austin, 1980. 662p.

Cukierman, Walenty	The Odessa School of Writers, 1918-1923. Michigan, 1976. 214p.
Fizer, John	Psychologism in Russian Literary Scholarship: Alexander Potebnia and His School. Columbia, 1960. 261p.
Glaberson, Eric Abraham	Historical Humanism in the Work of Two New York Intellectuals: Irving Howe and Alfred Kazin. New York University, 1982. 304p.
Ilnytzkyj, Oleh Stepan	Ukrainian Futurism, 1914-1930: History, Theory, and Practice. Harvard, 1983. 485p.
Luckyj, George Stephen Nestor	Soviet Ukrainian Literature: A Study in Literary Politics, 1917-1934. Columbia, 1953. 342p.
Muchin, Halyna	Populism and Modernistic Tendencies in Ukrainian Literature. University of Alberta, 1986.
Olynyk, Roman	Literary and Ideological Trends in the Literature of Western Ukraine, 1919-1939. University of Montreal, 1962. 234p.
Onyshkevych, Larissa Maria Lubov Zaleska	Existentialism in Modern Ukrainian Drama. Pennsylvania, 1973. 184p.
Romanenchuk, Bohdan	Modernistic Trends in Ukrainian Literature, 1900-1923. Pennsylvania, 1958. 178p.
Shkandrij, Myroslav	The "Literary Discussion" in Soviet Ukraine, 1925-1928. University of Toronto, 1981.
Washetko, Igor	Ukrainian Versions of Don Quixote. A Study in First and Second Hand Translations. Ukrainian Free University, 1979. 262p.
Zmurkevych, Stephanie	Ukrainian Canadian Poetry: An Attempt to Define the General Idea. University of Ottawa, 1951. 204p.

Individual Authors

Bowers, Catherine D.	Leskov's Ukrainian Stories. Bryn Mawr, 1979. 202p.
Burachynskij, Roxolana Maria	The Theme of Freedom in the Life and Works of Marko Vovčok. Vanderbilt, 1977. 289p.
Burns, Virginia M.	Pushkin's Poltava: A Literary Interpretation. Toronto, 1977. 387p.
Chernenko-Rudnytsky, Alexandra	Expressionism in the Works of Vasyl Stefanyk. Ukrainian Free University, 1986.
Ferguson, Dolly Mary	Lyricism in the Early Creative Prose of Mykola Khvyl'ovy. Toronto, 1976. 315p.
Haydey, Caroline	Peter Karmansky and His Contribution to the Canadian-Ukrainian Life and Letters. Ukrainian Free University, 1976. 281p.
Jack, William Francis	Three Worlds of Nikolaj Zabolockij. Michigan, 1977. 215p.

Kopach, Alexandra	Language and Style of Olha Kobylianska. Ottawa, 1967. 301p.
Loeb, Louisa	The Ukrainian Translations and Interests of Florence Randal Livesay. Ukrainian Free University, 1976. 249p.
Lysiak, Julian	Archaisms in the Poetical Works of Taras Shevchenko. Ottawa, 1951. 255p.
Medwidsky, Bohdan	The Language of Stefanyk's Novellas: An Analysis of the Vocabulary. Toronto, 1977.
Pohorilyj, Semen	The Unpublished Novels of Volodymyr Vynnychenko. New York University, 1971. 255p.
Prokopiw, Orysia	A Stylistic Analysis of the Ukrainian Translations of Shakespeare's Sonnets. Ottawa, 1975. 329p.
Shtohryn, Dmytro	Pavlo Fylypovich — A Literary Scholar. Ottawa, 1970. 451p.
Slavutych, Yar	The Poetry of Mychailo Orest and Its Background. Pennsylvania, 1955. 128p.
Sommer, Frederick Matthew	"Halb-Asien": German Nationalism and the Eastern European Works of Karl Emil Franzos. Wisconsin, 1983. 297p.
Struk, Danylo Swyatoslaw	Vasyl' Stefanyk: His Study of the Pain at the Heart of Existence. Toronto, 1970.
Woychyshyn, Julia	The Poetical Personality of Ievhen Malaniuk. Ottawa, 1982.

Franko

Niniowsky, William Wasyl	Ivan Franko's Versification. Ottawa, 1978. 361p.
Wilcher, Asher	Ivan Franko and the Bible — a Study of His Pre-Moisei Poems. Ottawa, 1977. 221p.

Gogol' (Hohol)

Cox, Gary Duane	A Study of Gogol's Narrators. Columbia, 1978. 247p.
Debreczeny, Paul	A Study of Gogol's Literary Style. London, 1959.
Edmunds, Catherine J.	Puskin and Gogol as Sources for the Librettos of the Fantastic Fairy Tale Operas of Rimskij-Korsakov. Harvard, 1985. 328p.
Hrishko, Wasyl	Gogol's Ukrainian-Russian Bilingualism and the Dualism of Gogolian Style. Washington, 1973. 355p.
Nebolsine, Arcadi	Poshlost, A Study of the Writings of Gogol, Dickens, Dostoevsky and Annensky. Columbia, 1971. 147p.
Nordby, Edward Lamar	Gogol's Comic Theory and Practice in "The Inspector General". Stanford, 1971. 353p.

Shapiro, Gavriel	N. V. Gogol' and the Baroque. University of Illinois at Urbana, 1984. 305p.
Stilman, Leon	Nikolai Gogol: Historical and Biographical Elements in His Creative Personality. Columbia, 1952. 400p.
Vasilaky, Ludmilla Jakowenko	Irony as Device in Gogol's Short Stories. New York University, 1983. 149p.

Korolenko

Garcia, Raul Alejandro	His Contemporary's Contemporary: The Making of Vladimir Korolenko as Writer and Public Man, 1853-1885. Stanford, 1982. 422p.
Gibson, Gregg Nicklas	Korolenko and His Short Stories. Vanderbilt, 1975. 263p.
Haslett, David Malcolm	The Influence of Populist Ideas on the Literary Works of V. G. Korolenko. Cambridge, 1974.
Hastie, Ruth Gordon	Vladimir Galaktionovich Korolenko: The Writer and the Liberation Movement. Washington, 1979. 654p.
Seletsi, Natalia Mikhailovna	The Elements of Light in the Life and Fiction of V. G. Korolenko. Pennsylvania, 1964. 233p.

Ethnic Minorities

Goldberg, David Chaym	Yiddish Satire and the Haskalah: The Case of "Dos Poylishe Yingl". Columbia, 1985. 347p.
Klein, Snira Lubovsky	The Poetry of Uri Zvi Greenberg in Hebrew and in Yiddish During the Years 1912-1924. University of California at Los Angeles, 1983. 168p.

Comparative

Babinski, Hubert	Ivan Mazepa in European Romanticism. Columbia, 1970. 307p.
Bahrij-Pikulyk, Romana	'Taras Bul'ba' and 'The Black Council': The Adherence to and Divergence from Walter Scott's Historical Novel Pattern. Toronto, 1978. 454p.
Colin, Amy Diana	Paul Celan: His Poetic Traditions. Yale, 1982. 206p.
Deutsch, Judith E.	The Cossack Hero in Russian Literature: Topol and Change. Columbia, 1985. 322p.
Grabowicz, George Gregory	The History and Myth of the Cossack Ukraine in Polish and Russian Romantic Literature. Harvard, 1975. 535p.
Karpiak, Robert	Don Juan in Slavic Drama. Ottawa, 1977. 381p.

Karpinich, Walter	Ukrainian Themes and Their Sources in Rainer Maria Rilke's "Stories of God". Ukrainian Free University, 1973. 105p.
Luciw, Wasyl	Het'man Ivan Mazepa in the Light of European Literature. Ottawa, 1953. 240p.
Pedan-Popil, Nadiya	The Landscape Images in the Literary Works of Anton Chechov and Mykhailo Kotsiubyns'ky. Ukrainian Free University, 1969. 216p.
Romanyschyn, Oleh Swiatoslau	Re-creation of the Don Quixote Theme in Ukrainian Literature. Toronto, 1980.
Rothe, Daria Alexandra Reshetylo	Rilke and Russia — A Re-Evaluation. Michigan, 1980. 322p.
Saciuk, Olena Hilawyj	A Comparative Study of the Cowboy, Gaucho and Kozak as Protagonists in Selected Novels. Illinois, 1973. 247p.
Tarnavsky, Lydia Christine	Historicity Versus Literary Imagination: Hetman Ivan Mazepa as Protagonist in German Literature. Michigan, 1985. 191p.

Music

Dolskaya-Ackerly, Olga	The Early Kant in Seventeenth-Century Russian Music. Kansas, 1983. 319p.
Ficca, Robert Joseph	A Study of Slavic-American Instrumental Music in Lyndora, Pennsylvania. Pittsburg, 1980. 235p.
Osinchuk, Juliana	The Piano Works of Viktor Kosenko. Juilliard, 1981. 217p.

Philosophy

Black, Karen Lindmark	The Sources of the Poetic Vocabulary of Grigorij Skovoroda. Bryn Mawr, 1975. 302p.
Hantula, Richard Michael	Skovoroda's "Garden of Divine Songs" — A Description and Analysis. Harvard, 1976. 393p.
Scherer, Stephen Patrick	The Life and Thought of Russia's First Lay Theologian, Grigorij Savvic Skovoroda (1722-94). Ohio State University, 1969. 192p.

Political Science

Nationality Policy

Clem, Ralph Scott	The Changing Geography of Soviet Nationalities and Its Socioeconomic Correlates: 1926-1970. Columbia, 1976. 387p.
Dashke, John Wright	Nationalism, Communism, and Federalism: The Politics of Ethnic Development in Czechoslovakia. Indiana, 1985.

Dmytryshyn, Basil	Moscow and the Ukraine, 1918-1953: A Study of Russian Bolshevik Nationality Policy. University of California at Berkeley, 1955. 408p.
Ewing, Catharine Vaughan	Socioeconomic Modernization and the Linguistic Russification of National Minorities in the USSR. Oklahoma, 1977.
Farmer, Donald R.	The Theory and Practice of Soviet Nationality Policy. Minnesota, 1954. 720p.
Farmer, Kenneth Calvin	Ukrainian Nationalism and Soviet Nationalities Policy: 1957-1972. Wisconsin, 1977. 363p.
Gurevitz, Baruch	National Communism in the Soviet Union: 1918-1928. Rochester, 1973. 218p.
Hall, Paul Rondall	Language Contact in the USSR: Some Prospects for Language Maintenance among Soviet Minority Language Groups. Georgetown, 1974. 269p.
Kucera, Jindrich	Language Policy in the Soviet Union. Harvard, 1952.
Maher, J. E.	Nationality and Society: A Study of Trends in National Stratification among the Union Republics of the USSR. Essex, 1981.
Martin, Neil Anthony	Khrushchev and the Non-Russians: A Study of Soviet Nationality Policy since the Death of Stalin. Georgetown, 1968. 440p.
Motyl, Alexander John	The Ethnic Stability of the Soviet Multinational State: Conceptualization, Interpretation, Case Study. Columbia, 1984. 276p.
Pipes, Richard E.	The Genesis of Soviet National Policy. Harvard, 1950.
Rappoport, Ann Littmann	Soviet Policies toward Its Union Republics: A Compositional Analysis of "National Integration". Ohio State University, 1978. 283p.
Rockett, Rocky Lynn	Ethnic Nationalities in the Soviet Union: Sociological Perspectives on an Historical Problem. Texas, 1979. 261p.
Silver, Brian D.	Ethnic Identity Change among Soviet Nationalities: A Statistical Analysis. Wisconsin, 1972. 278p.
Zadorozhny, John Thomas	The Development of Nationality Movement. Chicago, 1963. 526p.

Political Dissent and Human Rights

Bilocerkowycz, Jaroslaw Michailo	Soviet Ukrainian Dissent: A Study of Political Alienation. Washington, 1983. 433p.
Heuman, Susan Eva	Bogdan Kistiakovskii and the Problem of Human Rights in the Russian Empire 1899-1917. Columbia, 1977. 256p.

Popadiuk, Roman	Dissent as an International Issue: The Case of the Soviet Union. CUNY, 1980. 226p.

Political Parties

Borys, Jurij	The Russian Communist Party and the Sovietization of Ukraine: A Study in the Communist Doctrine of the Selfdetermination of Nations. Stockholm, 1958.
Elwood, Ralph Carter	The RSDRP in the Underground: A Study of the Russian Social Democratic Labor Party in the Ukraine, 1907-1914. Columbia, 1969. 496p.
Himka, John-Paul	Polish and Ukrainian Socialism: Austria, 1867-1890. Michigan, 1977. 577p.
Pidhainy, Alexander Semenovych	The Formation of the Communist Party (Bolsheviks) of Ukraine. McGill University, 1978. 782p.
Solchanyk, Roman	The Communist Party of Western Ukraine, 1919-1938. Michigan, 1973. 376p.
Steinberg, Arthur K.	The Kholm Question in the Russian Duma Period, 1906-1912: Opinion and Action. Kent State University, 1972. 257p.

Ukrainian National Movement

Armstrong, John Alexander, Jr.	Ukrainian Nationalism, 1939-1945. Columbia, 1953. 536p.
Bojcun, Jaromyr Marko	The Working Class and the National Question in Ukraine, 1880-1920. York University, 1985.
Diuk, Nadia M.	M. P. Drahomanov and the Evolution of Ukrainian Cultural and Political Theory. St. Antony's College, 1986.
Ivancevich, Anthony Mario	The Ukrainian National Movement and Russification. Northwestern, 1976. 761p.
Krawchenko, Bohdan A.	Social Mobilisation and National Consciousness in 20th Century Ukraine. Oxford, 1982.
Kulchycky, George Peter	The Ukrainian Insurgent Movement 1919-1926. Georgetown, 1970. 308p.
Oliver, Linda Kay	Ukrainian Nationalism in the 1970s. Indiana, 1981. 303p.
Voskobiynyk, Michael Hryhory	The Nationalities Question in Russia in 1905-1907: A Study in the Origin of Modern Nationalism, with Special Reference to the Ukrainians. Pennsylvania, 1972. 591p.

Ukrainian Soviet Republic

Bilinsky, Yaroslav	Ukrainian Nationalism and Soviet Nationality Policy after World War II. Princeton, 1958. 655p.

Boshyk, G. Y.	The Rise of Ukrainian Political Parties in Russia, with Special Reference to Self-Managing Socialism. North Carolina, 1983.
Luther, Michael M.	The Birth of Soviet Ukraine. Columbia, 1962. 296p.
Mace, James Earnest	Communism and the Dilemmas of National Liberation: National Communism in Soviet Ukraine, 1918-1933. Michigan, 1981. 443p.
Sullivant, Robert S.	Soviet Politics in the Ukraine, 1917-1957. Chicago, 1958. 522p.
Tuchak, William	Khrushchev and Ukraine. Ukraine in Khrushchev's Political Biography. Colorado, 1963. 422p.

Sociology

Frierson, Catherine Anne	From 'Narod' to 'Kulak': Peasant Images in Russia, 1870-1885. Harvard, 1985.
Liber, George Orest	The Urban Harvest: Ethnic Policy, Legitimation, and the Unintended Consequences of Social Change in the Ukrainian SSR, 1923-1933. Columbia, 1986. 359p.
Shandler, Melvin Alan	A Study of the Attitudes Toward Psychotherapy of American German Jews and Selected Groups of American East European Jews. Catholic University, 1979. 218p.
Zipperstein, Steve Jeffrey	The Jewish Community of Odessa from 1794-1871: Social Characteristics and Cultural Development. University of California at Los Angeles, 1980. 309p.

Theater and Films

Kepley, Vance Ivan, Jr.	The Fiction Films of Alexander Dovzhenko: A Historical Reading. Wisconsin, 1978. 419p.
Myers, Roland Woodrow	A Translation and Critical Analysis of the Letters of Mikhail Semyonovich Shchepkin. Texas Tech, 1985. 267p.
Nicholson, David B. III	The Fairy Tale in Modern Drama. CUNY, 1982. 442p.
Tymchyshyn, Roman Eugene	Alexander Korneichuk: A Representative Playwright of the New Soviet Era. Minnesota, 1968. 342p.

APPENDIX

DOCTORAL DISSERTATIONS ON UKRAINIAN TOPICS

	1928-1950	1951-1960	1961-1970	1971-1980	1981-1986	TOTAL
Agriculture		2	1	1	2	6
Anthropology and Archaelogy			1	1	2	4
Arts and Architecture			1	4	1	6
Church and Religion	1	3	8	7	8	27
Economics	1	1	5	6	3	16
Education		1		8	1	10
Ethnic Studies	2		1	14	7	24
Folklore			1	2	1	4
Geography			1			1
History	3	6	22	29	19	79
Genetics		2				2
International Relations	1	2	2	4		9
Language and Linguistics	1	2	11	21	4	39
Law			1	1		2
Literature and Drama	2	12	8	33	19	74
Music				1	2	3
Philosophy			1	2		3
Political Science	1	7	6	16	10	40
Sociology				2	2	4
Theater and Films				1	2	3
TOTAL	12	38	70	153	83	356

З історії української преси

Борис Левицький +

«НОВЕ СЕЛО»: ІСТОРИЧНА ЗАМІТКА

У половині 30-их років займав тижневик «Нове Село» доволі маркантну позицію серед української преси й був уже з огляду на високий тираж (понад 20 тис. прим.) важним засобом впливання на публічну опінію західноукраїнського села. Так судилося, що в розгарі бурхливих подій мав я ноленс воленс безпосереднє відношення до цього видавництва. Минулого року заохотили мене деякі мої друзі, щоб у якомусь органі залишити для історії згадку про «Нове Село». Врешті я й рішився дати історичну справку.

На вступі два загальні зауваження: По-перше хочу мою тему представити не в ізоляції від певного політичного тла, типічного для тогочасних відносин у націоналістичному русі, з узглядненням тих соціяльно-політичних перемін, що відбувалися в той час серед західноукраїнського суспільства. Це не буде історична аналіза, бо вже сам розмір цієї інформації на це недозволяє. Буде це радше екскурсу найважливіші і найхарактерніші пункти цього розвитку. Друге зауваження має особистий характер. Навіть, коли мені приходилося відгравати на деяких відтинках політичного життя якусь ролю, я не вважав і не вважаю себе ніколи «визначною історичною постаттю», а вже ні в якому випадку якимсь «героєм». Належав я до тих людей, які трактували суспільну діяльність як звичайний, елементарний обов'язок супроти народу до якого вони належать. Найкраще відповідали моєму наставленню ті товариші, які трактували таку діяльність як «песячий обов'язок», який виконували без огляду на обставини.

«Нове Село» заложила група аґрономів під проводом інж. Воробця в 1929 р. Ініціяторів було менше як пальців на обох руках, але їхні пляни були далекойдучі: заложити українську селянську партію, якої політична програма була тісно пов'язана з практичною. Тому що аґрономи із усіх суспільних груп найкраще знають турботи села, повинні вони в такій партії відгравати провідну ролю. Коли йдеться про політичну програму, то вона була сформульована, але мала виразний совєтофільський характер. В групі ініціяторів не було переконаних комуністів, але багато спекулянтів, які хотіли виплисти на верх політичного життя, використовуючи прорадянські настрої 20-их років. Спочатку 30-их років, не лише інтеліґенція але також широкі маси населення, під тиском трагічних подій в Україні міняли своє наставлення до радянської України і комунізму. «Нове Село» і ціла група, яка при ньому стояла знайшлася в досить тяжкім положенні. З великих плянів створити «Селянську партію» нічого не залишилося, а

«Нове Село» веґетувало й попадало з кожним днем у щораз більші довги. Видавцем «Нового Села» була кооператива тої ж самої назви.

У 1935 р., якщо не помилююся, було це пізним літом, зробив інж. Воробець власникові друкарні «Час» Гнатові Еліяшевському пропозицію, зв'язати його із націоналістичними колами, бо він готовий радикально змінити політичний курс «Нового Села» і співпрацювати льояльно з націоналістами. Правдоподібно за згодою тодішньої Крайової Екзекутиви ОУН зав'язав контакт Ярослав Старух і відбув із ним кілька розмов. У висліді тих розмов став Я. Старух членом редколеґії і водночас був відповідальним за нову політичну лінію тижневика. В 1936 р. Старух звернувся із пропозицією до мене, щоб я увійшов як третій член редколеґії «Нового Села».

Кілька слів про мою тодішню громадську діяльність. У 1934 р. було визначене для мене завдання працювати в студентському секторі. Діяльність була різноманітна. Один рік я був головою Наукового т-ва ім. П. Могили (попередник — В. Янів, наступник Омелян Логуш). В тому часі студентське життя було частково розгромлене, динаміка з часів «Академічного Дому» була закінчена. Коли в тому часі нам удалося згадане т-во поставити знову в центрі політично-виховного життя, то треба завдячувати це так моїй особі, як передусім секретарці т-ва Маші Головко, з її незламною і подивуґідною активністю. Інша форма моєї діяльности була участь у студентській репрезентації, в якій головну ролю відігравали у тому часі, здібний організатор Юрко Боднарук, та один із найбільш в той час інтелектуально розвинених студентських діячів — Василь Рудко. Елементи розбрату, самопоборювання, переважно невиправдані амбіції тодішніх оунівських крайових діячів, почали виявлати щораз бульше свої неґативні впливи на студентське життя. Іван Мітрінґа, критикуючи одного з тодішніх «вождів», якого м. ін. неполітична професія біла «директор» харчівні, схарактеризував положення надзвичайно влучно: «хохля зачинає кермувати студентським життям, нічого з того не буде». Тим часом я одержав абсолюторію в університеті і з різних причин намагався покинути студентське життя, зокрема тому, що атмосфера інтриґ, недовір'я та закулісних очорнювань головно проти Боднарука, а також проти заслуженого редактора «Студентського Вісника» Василя Рудка, ставали нестерпні. Якраз у тому часі одержав я пропозицію від Я. Старуха, співпрацювати у «Новому Селі». Я. Старух був референтом для справ робітничих Крайової Екзекутиви. Його пропозиція була, щоб я перейшов до діяльности його сектора як інструктор, водночас війшов до редакції «Нового Села», а це буде лише діяльність про форма. На мій запит чи існує якийсь договір із Воробцем, одержав типову для Старуха відповідь: «що там договір! про все рішають люди». Водночас він мені вияснив, що ОУН не трактує «Нове Село» як свій власний орган, плянується лише використати леґальну можливість для пропаґандистських цілей. Відповідальність за цю співпрацю з Воробцем поносить він особисто, а «якщо б щось сталося із мною, мусиш ти перебрати ту відповідальність». Отже як бачимо солідних основ для співпраці з інж. Воробцем не було, справа була тим більше скомплікованою, що формально існувала кооператива «Нове Село» із

складом попередніх років. У редакції я був одною ногою. Мені вдалося переконати Старуха і Воробця, щоб заанжажувати до адміністрації на керівне становище Данила Чайковського, а до редакції — як мовного редактора мого приятеля ще з університету Ярослава Матлу.

Я. Старух був одною із дуже маркантних постатей серед провідників націоналістичного руху 30-их років. Він репрезентував в одній особі і позитивні і неґативні прикмети своєї ґенерації. Старух — мій старший колеґа ще з пласту в Бережанах, де я ще як десятирічний юнак активно працював під проводом брата Д-ра Володимира Бемка, Старуха, а також під безпосереднім керівництвом Ярослава Західнього, сина відомого адвоката в Бережанах д-р. Михайла Західного. Під час університетських студій я був у тісному контакті з ним, багато місяців ми мешкали на одній квартирі, в багатьох справах ми розходилися, але ніколи не були «ворогами». Славко Старух, якого ми всі називали «дідом», був властиво ідеальним редактором «Нового Села». Його тенденція до демагогії сприяла такому формулюванню думок і такій стилізації статтей, яка подобалася, головно патріотично настроєній сільській молоді. «Дід» мав також нахил до сенсацій і легких переборщень. «Нове Село» під редакцією Старуха стало газетою цікавою, сильно патріотичною, при чому вістря скеровував Старух проти комунізму. Інж. Воробець, у статтях якого поверховність і сенсаційність домінували, шанував Старуха, а з другого боку він повністю погоджувався із новим курсом «Нового Села»: із задовженого, на грані банкрутства, веґетуючого тижневика, в дуже швидкому часі постала багатотиражна газета, з великими прибутками.

Як на початку було заповіджено, хочу пригадати загально-політичне тло та ситуацію, яка була тоді в націоналістичному русі. Цей рух у другій половині 30-их років найшовся у глибокій кризі, якої причини були не лише внутрішньо організаційні, але також пов'язані з глибокими соціяльними перемінами українського суспільства. Найбільшу помилку роблять ті т. зв. історики або партійні діячі, для яких ОУН є лише об'єктом ґлорифікації, якого історія є лише цілим рядом великих «успіхів», посвяти, героїзму та які нездібні інтелектуально та не хочуть також із оглядів партійно-опортунних і актуально-еміґрантських подивитися критично на минуле. Подібно як радянські партійні історики трактують вони історію політичного життя, як проєкцію сучасного в минуле і з позицій теперішньости оцінюють і відповідні процеси й ролю відповідних людей. Найгірша біда в тому, що вони в інтересі своєї власної особи або кліки, рішаються на таку маніпуляцію. Переважно мова тут про пересічності, обтяжені комплексами меншевартости про бездарних писаків, які спеціяльно потребують самохвальби, самореклями, титулів тощо.

Тим часом такий рух, як підпільна ОУН в Галичині пережила в не лише фази геройських успіхів, але також понижаючих невдач. Не лише геройство і шляхотні вчинки, але також помилки, а то й звичайні кримінальні вчинки бувають у таких рухах. Лише наукова критична аналіза історії може принести користь і для суспільства й бути вартісною для майбутніх поколінь.

Націоналістичний рух був у 30-их роках конфронтований з великими

труднощами і невдачами. Великою поразкою було, напр. свято «Українська Молодь Христові» в 1933 р. Йшлося про визов ОУН католицькій Церкві на відтинку виховання молоді. Вона йшла під гаслом «геть із клерикалізмом, жодних копромісів з католицькими нормами виховання», монополь на виховання молоді має ОУН. Іншого роду поразкою були «Луги». Коли ця організація під проводом Дашкевича ставала щораз більше на пропольські позиції, ОУН поставила собі завдання не допустити до поширення цієї організації. Організація рішилася навіть на терор і жертвами часто падали чесні і глибокоідейні одиниці. Тут згадаю та вшановую мого гімназійного товариша Левка Снилика, глибоко чесну й ідейну людину, яка могла б для українців зробити багато доброго й корисного, і яка мусіла згинути від терористів біля Бережан лише тому, бо він рішився допомагати відомому адвокатові і громадському діячеві Володимирові Бекішеві в організації «Лугів». Лугові свята були в Галичині масовими імпрезами, проти яких націоналістична пропаґанда була прямо безсилою.

Одною із інших невдач, якої наслідки вже мають відношення до періоду, коли прийшла зміна курсу «Нового Села», це були успіхи видавничої діяльности групи Дмитра Палієва. Паліївський тижневик «Батьківщина» в надзвичайно швидкому часі досягнув тираж коло 15 тисяч примірників. Подивугідним був успіх Палієва при видаванні щоденника «Діло» і особливо видаваний концерном І. Тиктора «Новий Час» знайшлися у скутному положенні. ФНЄ — стояла на позиціях «творчого націоналізму»; Дм. Паліїв — а це мені відоме із численних розмов із ним — репрезентував пронімецьку орієнтацію. Важним є відповісти на питання, як пояснити успіх ФНЄ? Без відповідної аналізи соціяльних зрушень серед Західньо-українського суспільства це неможливе.

Рецензійні статті

Василь Верига

НА УКРАЇНСЬКО-ЖИДІВСЬКІ ТЕМИ

З поміж книжок, які цього року опублікував Канадський Інститут Українських Студій в Едмонтоні важливе місце займає збірник англомовних доповідей п.н. *Українсько-жидівські відносини в історичній перспективі,** за редакцією Петра Потічного та Говарда Астера з Мекмастерського університету в Гамільтоні, Онтаріо. Водночас цей збірник появився також і в Австралії заходом Центру Українських Студій при Школі Модерних Мов університету Макарі.

Напружені відносини між українцями й жидами, які до війни в Україні становили кількісно поважну меншість, не раз турбували в минулому і турбують тепер українські провідні кола. Були навіть спроби зав'язати діялог у діяспорі для вияснення цих складних відносин. Одною з таких спроб і була українсько-жидівська конференція в Мекмастерському університеті в місті Гамільтоні в Канаді, яку організував був проф. Петро Потічний при співпраці його колеґи проф. Говарда Астера в жовтні 1983 року. Опублікований збірник — це доповіді виголошені на тій конференції, в якій взяло участь 27 професорів і науковців, 14 українців, 12 жидів та один поляк і більше сотні зацікавлених слухачів, здебільшого з академічного світу, українців, жидів та інших. Збірник поділений на сім розділів тематично групованих як сесії на конференції, при чому останній розділ — це дискусія круглого стола, на якій зроблено підсумки конференції.

У першому розділі «Рання доба» чотири доповідачі обговорюють українсько-жидівські відносини, почавши від Київської Русі-України аж до козацьких часів. Омелян Пріцак обговорює проблему передашкеназійських жидів у Східній Европі у відношенні до хозарів, Київської держави та Литовсько-Руської держави. Шмуель Еттінґер, директор Інституту Сучасного Жидівства при Гебрейському університеті в Єрусалимі, обговорює участь жидів у заселенні України в XVI і XVII століттях. Франк Сисин, з Гарвардського Університету та Ярослав Пеленський, професор університету Айова обговорюють ролю жидів у козацьких часах а зокрема у всенародному повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. Обидва використали численні документи, на базі яких показують, чому козаки й селяни громили жидів й одночасно доводять, що жидівські втрати в людях рішуче перебільшені в історичних джерелах.

---

* *Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspectives.* Edited by Peter J. Potichnyj and Howard Aster. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, University of Alberta, 1988. x, 531p. Price $34.95.

Другий розділ «Національне відродження» українців складається з шести доповідей, в тому п'ять українських та одної жидівського автора. Усі ці доповіді-статті аналізують процес українського національного відродження та відношення жидів до цього процесу, жидів, очевидно тих, що жили в Україні. Моше Мішкінський, професор історії в Тель-Авівському університеті, обговорює «ставлення українських соціялістів до жидівських проблем у 1870-их роках». Іван Рудницький, професор історії Альбертського університету в Едмонтоні, аналізує «Українсько-жидівські відносини в розвитку української політичної думки XIX ст.» а Роман Сербин, професор історії Квебецького університету, пише про «Контроверсію поміж жидівським журналом «Сіон» та українським «Основа» в 1861-1862 рр.» і про справу ворожого ставлення жидів до українського національного відродження під російською займанщиною.

Дальших три статті-доповіді обговорюють українсько-жидівські відносини у різних частинах України. Іван Химка, професор історії в Альбертському університеті аналізує «українсько-жидівські антаґонізми в галицькому селі в XIX столітті». Він доказує, що основною причиною згаданих антаґонізмів були економічні відносини, лихварство й шинкарство, з якими провідники української Галичини повели завзяту боротьбу, в основному через поширення освіти і просвіти серед селянських мас. Юрій Божик з Торонтонського університету обговорює проблеми «Між соціялізмом і націоналізмом: політичні відносини в Російській імперії 1900-1917 рр.» І Божик, і Химка доводять, що жидівська політика завжди підтримувала в Галичині поляків а на східньо-українських землях — москалів і йшла проти економічних і політичних інтересів українського народу. Розвідка Олександра Барана, професора Манітобського університету, про «Жидівсько-українські відносини на Закарпатті» доводить, що, коли жиди не йшли проти інтересів населення, серед якого вони жили, тоді не було місця на антагонізм. Далі він твердить, що жидівсько-український антагонізм на Закарпатті, появився й поширився із приходом галицьких жидів, які привикли були вислуговуватися перед «власть імущими».

Третій розділ «Революція й опісля» обговорює період від 1917 до 1939. Джеф Елі, професор новітньої німецької історії й европейської історії Мічиґанського університету, обговорює «війну, революційний переворот і формування нових держав на Сході Европи в 1914-1923 рр.» Матіяг Мінц, професор новітньої історії жидів у Тель-Авівському університеті, пише про «Київських сіоністів і український національний рух», в якій він стверджує, що жиди все були противникамим самостійности України, тому що це поділило б жидів Російської імперії міжнародніми кордонами. Йонатан Франкель, професор історії Гебрейського університету в Єрусалимі, у своїй доповіді-статті «Проблема жидівської автономії в Україні, 1917-1923» доходить до висновку, що навіть, коли Україна стала б незалежною державою, то справа жидівської автономії була б скоріше чи пізніше провалилася, так як це сталося в Балтицьких державах. У статті «Українсько-жидівські відносини в совєтських обставинах у міжвоєнний період» Мордехай Альтшулер, голова Інституту Сучасного Жидівства при Гебрейському університеті в Єрусалимі, твердить, що зовсім справедливі

вимоги українців за свої права в Україні, були силою політичних обставин шкідливі для жидівських інтересів.

У цьому розділі кидається ввічі брак окремої статті про ролю жидів у встановленні совєтської влади в Україні, зокрема в Чека-ҐПУ-НКВД, в «революційних трибуналах» тощо, які терором здушували всякі прояви українського національно-визвольного руху. Можна зрозуміти, чому цю делікатну тему обминали жидівські історики, але не можна зрозуміти, чому цієї теми не опрацювали українці?

Четвертий розділ «Літературні та соціяльні відображення», очевидно, українсько-жидівських відносин, складається із чотирьох статтей. Першу з них написав Ізраель Барталь, професор літератури Гебрейського університету в Єрусалимі, п.н. «На вершку вулкану: жидівсько-українське співжиття у модерній східньо-европейській та жидівській літературах». Мотто цієї статті можна б коротко висловити наведеною автором цитатою, що роки 1648-1649, тобто всенародне повстання Б. Хмельницького «не говорять тільки в минулому, вони говорять також сьогодні». Це зрештою заклик до жидів в Україні, що вони, як це писав жидівський критик у 1948 р. Дев Садан, «не сміють грішити забудькуватістю».

Наступні три статті українських авторів. Юрій Грабович з Гарвардського університету обговорює жидівську тематику в українській літературі XIX-го та раннього XX-го століть. Олександер Малицький з Калґарського університету у своїй розвідці «Совєтські українські переклади з жидівської літератури» зробив бібліографічну аналізу перекладів красного письменства. Він стверджує, що число жидівських творів, які появилися в Україні в перекладах доволі велике, так під оглядом авторів як і творів. За 59 років, тобто від 1920 до 1979 р., згідно з совєтськими даними, появилося 946 творів 93-х жидівських авторів. З того 230 творів 64-ох авторів появилося в перекладі на українську мову.

Марта Богачевська-Хом'як з Мангатанвіл Коледжу, у своїй розвідці «Жидівські й українські жінки: подвійна меншість» обговорює ролю жидівок в українському національному русі, як також труднощі встановити тривалу співпрацю жидівського жіноцтва з українським. Основна трудність полягала в тому, що жидівки одружені з українцями звичайно приймали національність своїх чоловіків, іншими словами, відходили від жидівства не тільки під оглядом релігійним, але й національним.

П'ятий розділ присвячений жидівській трагедії з часів II-ої Світової Війни п.н. «Голокост і сучасна доба». Тут першу статтю написав Ярослав Білінський, професор Делаверського університету, п.н. «Методологічні проблеми й філософічні питання в студіях жидівсько-українських відносин під час другої Світової Війни». Це добре опрацьована стаття, що документально виявляє дійсне відношення українців до жидів і їхнього трагічного положення в часі трирічної німецької окупації України 1941-1944. Автор наводить цілий ряд прикладів-свідчень як українських так і жидівських про українську допомогу жидам. Дуже цінним за своїм змістом є додаток «Використання совєтської документації в американських судах». При тому Білінський висловив цілу низку критичних завваг на адресу американського бюра розшуків воєнних злочинців «O.S.I.», яке безкри-

тично вживає совєтську документацію. Він згадує про це тому, що самі жиди оспорюють вартість совєтської документації, коли йдеться про випадки, в яких жиди є підсудними.

Наступні три статті — це праці жидівських авторів. Агарон Вайс, член Янд Вашем Інституту в Єрусалимі опрацював розвідку про «Жидівсько-українські взаємовідносини в Західній Україні під час голокосту». В цій статті автор твердить, що в липні 1941 р. в Західній Україні (в Галичині й Волині) було 870.000 жидів. В 1944 р., після відходу німців, їх залишилося всього 17.000, тобто 2% передвоєнного стану (стор. 409). З того виходило б, що 853 тисячі жидів загинуло в голокості. Нам здається, що число не зовсім правильне, бо ж відомо, що багато жидів відійшло з совєтами на Схід, зокрема ті, які коляборували з ними на шкоду місцевого населення і боялися відплати, а число жидівських коляборантів з совєтами мабуть перевищує те, які оціліли після голокосту. Чейже це відома річ, що в рядах НКВД, на згадку якого в усіх громадян СССР застигала кров у жилах, а крім того усі важливіші посади в Західній Україні, почавши від районових урядів, кінчаючи на обласних, були обсаджені великою мірою жидами. І це не нацистська пропаґанда, як це твердить Вайс (див. стор. 413), а сумна дійсність. Зрештою про це Вайс також говорить у зв'язку з похідними групами ОУН.

Похідні групи, як це зовсім слушно твердить Вайс, мали на меті скріпити на сході України місцеві українські інституції. Але зовсім не вірно він твердить, що похідні групи приготовляли таємні списки совєтських активістів, поміж якими були також жиди (стор. 411). І тут власне проявляється основна непослідовність автора в тому, що члени похідних груп будучи зайшлими людьми, аж ніяк не могли орієнтуватися, хто був совєтським активістом а хто ні. Це могли робити тільки місцеві люди. Досить дивно звучить обвинувачення, що мовляв, на списках совєтських активістів для німецької влади були також активісти жиди. Навіть якби похідні групи дійсно виготовляли такі списки (чого ніколи не було), то чи ж мали вони з них усувати прізвища совєтських активістів-жидів?

Вайс посуджує в антисемітизмі націоналістів на базі резолюції схваленої на ІІ-му ВЗУН-і (бандерівців), в якій було сказано, що «московсько-большевицький уряд використовує протижидівські настрої українських мас, щоб відвернути увагу від дійсного злочинця і в той спосіб, під час народного зрушення, спрямувати їх на погроми жидів. Організація Українських Націоналістів *поборює жидів як підпору московсько-большевицького режиму* (Підкреслення — В.В.), але одночасно звертає увагу народних мас, що головним ворогом є Москва». Отже з цього ж хіба ясно, що тут не йдеться про жидів як національність, а тим більше про жидів як расу, а про тих жидів, які підтримували московсько-большевицький режим.

Далі Вайс робить закид, що мовляв, «у деяких місцях провідники українських громад давали початок, або приєднувалися до протижидівських заворушень. Це мало місце в Станиславові, Тернополі та в інших місцевостях» (стор. 413). На жаль автор не подав прізвищ тих провідників, щоб можна було перевірити, кого він уважає за провідників?

Вайс наводить також і факти, що українці допомагали жидам, чим доповняє розвідку проф. Білінського. Але це все не переконує його в тому, що українців, як народ, не слід обвинувачувати в активній допозі німцям нищити жидів. Те що німці розстрілювали сотні українців схоплених у допомозі жидам для Вайса не має значення. Він так далі і твердить, що «вся відповідальність за ці злочини (над жидами) падає на нацистів (отже не на німців, як народ, а на нацистів — членів Національ-Соціялістичної Партії — В.В.), але якщо б відношення українського національного руху та великої кількости українського населення супроти жидів було інше, то число тих, що пережили (голокост) було б багато більше» (стор. 418).

Ізраель Кляйнер, автор відомої праці «Національні проблеми останньої імперії», який виїхав з України 1971 р., написав розвідку «Жидівське питання й українсько-жидівські відносини в українському самвидаві». Це мабуть єдина розвідки серед жидівських авторів, де український національний рух поставлений у належній перспективі і без обвинувачень українців, як народу, в антисемітизмі. Говорячи про сучасний стан жидівського питання в Україні, Кляйнер каже, що «прожидівське становище українського самвидаву, як також на загал демократичне і гуманітарне становище є позитивним явищем, яке, на жаль, ще не притягнуло належної уваги західніх дослідників» (стор. 434). Маємо враження, що йдеться в основному про жидівських дослідників.

Останню статтю 5-го розділу написав Зві Ґітельман, професор політичних наук Мічіґенського університету, п.н. «Сучасне розуміння совєтських жидів — українців: деякі емпіричні завваження». Стаття подає багато цікавих і незнаних інформацій про жидівську еміґрацію з СССР. Ґітельман пише, що від 1971 р. більше чверті мільйона жидів виїхало з СССР в тому з України близько 70.000. І власне ці жиди з України стали об'єктом його студії. «Більшість жидів на Україні, як також партій, які їх репрезентували, каже Ґітельман, дивилися на політичну незалежність України з побоюванням, яке скріплювала хвиля погромів, що в них брали участь різні види українських націоналістів». Далі Ґітельман твердить, що ними «командували різні гетьмани й анархісти та білі опоненти большевизму» (стор. 439). Ті погроми коштували жидів принаймні 30.000 осіб, а дехто твердить що п'ять разів більше, коли врахувати голод, хвороби та фізичне знищення, які супроводжали погроми. «Тому що Червона Армія систематичних погромів не робила, каже Ґітельман, багато молодих жидів ішло до Червоної Армії, як засіб самооборони а також і помсти» (стор. 439-440).

Тоді коли стаття Ґітельмана є на загал об'єктивна, наведена цитата вказує, як важко жидам об'єктивно оцінити свою ролю в українському суспільстві не тільки на протязі історії, але навіть відносно недавно минулого. Справа в тому, що жиди йшли до Червоної Армії не зі страху перед погромами, бо в 1917 р. не було жодних погромів а проте жиди творили по містах України червоні ґвардії, під командою Лейби Троцького, які підтримували протиукраїнські сили в боротьбі з Центральною Радою.

Погроми в Україні розпочалися за Директорії та й ті були провоковані жидами-комуністами. До речі, коли мова про погроми, то їх далеко більше здійснювала російська білоґвардійська Добровольча Армія ніж відділи армії УНР і то також на території України. Робив погроми і анархіст Нестор Махно, якого найближчими дорадниками були власне жиди, як наприклад Б. Волін. Сам Махно, як відомо воював проти Директорії деякий час навіть в союзі з большевиками, де жиди також відігравали не останню а таки першорядну ролю.

Як воно не дивно, але в цілому збірнику, який начислює 531 сторінку, ані одного разу не згадується ген. А. Денікіна, головнокомандуючого Добровольчою Армією, ані разу не згадується Махна, а за те згадано на 23 сторінках гетьмана Хмельницького і на 11 сторінках Гол. Отамана Симона Петлюру, очевидно як «погромщиків». Жидівські автори ласкаво перекинули всю вину за погроми в 1919 р. на українців. До речі, не багато бракувало, щоб і цілий голокост не приписали виключно українцям. І відповідальність за цю здеформовану історію українсько-жидівських відносин несуть таки жиди. Це зрештою стверджує і сам Ґітельман, пишучи, що «історичний міт був створений й ефективно переданий. Жиди й далі дивляться на українців з підозрінням, ба навіть ворожістю, бо так їх навчив історичний досвід. Навіть якщо їхній особистий життьовий досвід не підсилює історичної лекції... — пише Ґітельман, — історична спадщина тримає сильно в карбах молоде жидівське покоління» (стор. 454-455).

Врешті автор стверджує, що в СССР політичні обставини не сприяють вільному діялогу поміж обома народами й дослідній науковій праці. І з цим треба погодитися. Але тут на Заході це можливе й тому було б побажане, щоб до такого діялогу дійшло і більше присвячено уваги майбутньому, але цього не можна осягнути виключно коштом українців. До цього треба компромісу з обох боків.

Шостий короткий розділ збірника має назву «Жиди й українці в Канаді». Основну доповідь на цю тему мав Манолій Лупул, професор і кол. директор Канадського Інституту Українських Студій в Едмонтоні. Алан Шефман, директор Ліґи Прав Людини організації Б'наї Б'ріт у Канаді й Володимир Тарнопольський, директор Центру для Прав Людини при Оттавському університеті. Всі вони доводять потребу взаїмного порозуміння поміж жидами й українцями, зокрема тут у Канаді, де ані політичні умови, ані економічні не дають підстав для продовження антагонізмів. Навпаки є багато спільного і таке порозуміння може бути корисним не тільки для обох цих національних груп у Канаді, а тим самим і для Канади, але також і в Україні. «Якщо ми не будемо базувати наших відносин на пошані й любові людини до людини, якщо ми не визнаємо, що позбавлення людських прав якоїнебудь людини, де б то не було, говорив В. Тарнопольський, — є позбавленням гуманности взагалі, яка у свою чергу заторкує нас, то ми не зуміємо нічого осягнути (стор. 478).

На окрему увагу заслуговує останній розділ сьомий, що є дискусією круглого стола на конференції у Мекмастерському університеті. В цій дискусії брали участь майже всі доповідачі, а крім того ще й професори Б. Боцюрків, Є. Камінський, Богдан Осадчук і Ярослав Пеленський.

На самому початку проф. Пеленський запропонував шість тем до дискусії, серед яких першою була «роля жидів в українському голоді й колективізації». Тема надзвичайно цікава, досі ще не розроблена як слід і важлива в аспекті українсько-жидівських відносин. Але проти цеї теми рішучо виступив проф. Етінґер, заявляючи, що ця тема «зраджує свого роду антисемітське упередження» і говорити про «ролю жидів в українському голоді категорично не вірно». Можна говорити про ролю поодиноких осіб у специфічних питаннях, але говорити про «ролю жидів» у тих справах зовсім не на місці (стор. 481). Проф. Етінґера підтримав проф. Пріцак, який заявив, що «голокосту жидівського та українського голоду не можна протиставити один одному». «Я не пригадую собі якоїсь заяви з боку якогось організованого тіла, в Совєтському Союзі чи закордоном, яка б закликала жидів брати участь у голоді, організувати його тощо» (стор. 492). Вслід за тим проф. Пріцак звернувся до проф. Етінґера, кажучи: «Я почуваюся до вини, якщо тут були якісь невластиві заяви з боку українців і тому я прошу вашого вибачення».

Тут можна було б погодитися з Еттінґером, якщо б він той принцип застосовував у всіх випадках. На жаль так воно не є, бо коли йдеться про жидівський голокост у 1941-1943 рр. то жиди обвинувачують не «деяких осіб» з-поміж українців, як німецьких коляборантів у нищенні жидів, а українців взагалі.

З поміж українських дискутантів *єдиний* проф. Пріцак визнав слушність жидівських обвинувачень супроти українського народу. Він заявив, що в часі т.зв., «Семиденної війни» в Ізраїлю він плянував сформувати український леґіон на допомогу жидам у боротьбі з арабами. Якщо б це було йому вдалося, то проф. Пріцак був би відіграв в Ізраїлю таку саму ролю як Казимир Пуласкі чи Тадей Косцюшко віддіграли в американській революції XVIII ст. Щоправда, на перешкоді цьому були дві причини, скоре закінчення війни (сім днів) і брак військового знання.

Щож властиво спонукало проф. Пріцака формувати леґіон добровольців до Палестини? «Я був переконаний, стверджує Пріцак, що було дуже важливо показати світові, а передусім нашим жидівським приятелям, що є українці, які вірять у те, що їм *слід заплатити власною кров'ю за їхні гріхи*» (очевидно, супроти жидів! — В.В.). А далі він запевняє, що «на протязі кількох годин зголосилося принаймні 30 молодих людей, які, так як я, *готові були вмерти за ту справу*» (стор. 510). Не будемо заперечувати можливо, що він має щось на сумлінні, що треба відкупляти кров'ю, але тих 30 молодих людей «добровольців» мабуть були збаламучені і не знали чим керувався проф. Пріцак, організуючи леґіон. З цієї заяви О. Пріцака виходить, що українці поповнили якийсь великий злочин супроти жидів, стаючи в обороні своїх прав на своїй прадідівській землі, борючись з окупантами та їхніми коляборантами. *Цікаво, що ніхто інший з українських дослідників не дійшов до таких висновків, як проф. Пріцак, що за напружені відносини поміж українцями і жидами на українських землях, вину поносять лише українці.*

Не менш дивним є і те, що ніхто із жидівських авторів-доповідачів не признався до вини, чи до зовсім об'єктивного факту, що власне самі

жиди, проживаючи в Україні, думали переважно про свої власні інтереси, про наживу, не звертаючи уваги на своє українське оточення, на автохтонів тої землі, де вони проживали і плянували майбутнє для своїх нащадків.

Підсумовуючи всі плюси й мінуси, доводиться ствердити, що збірник «Українсько-жидівські відносини в історичній перспективі» є цінним виданням. Тут, в одному томі представлені два різні погляди, дві різні арґументації, які виявляють, що різниці покищо ще за великі, щоб можна було очікувати скорої розв'язки цьогь складного питання.

Тому що обговорюваний збірник складається із доповідей прочитаних на українсько-жидівській конференції в 1983 році в Мекмастерському університеті, доводиться ствердити, що він не повний. Бракує в ньому надзвичайно цікавої і вартісної доповіді професора Гарвардського університету Річарда Пайпса, який говорив про важливість України для існування Російської, чи пак совєтської імперії.

Доцінюючи вартість цього збірника, який появився на гарному папері з гарним оформленням, признання належиться також і Канадському Інститутові Українських Студій в Едмонтоні, який цю книжку видав та Албертській Фундації для Українського Виховання й Освіти в Едмонтоні за фінансову допомогу, яка уможливила появу цього видання.

Рецензії, огляди

М. Ю. Брайчевський, *Утвердження християнства на Русі.* АН УРСР. Інститут археології (Київ: «Наукова думка», 1988) 262 стор.

Нова праця визначного українського археолога є новим великим здобутком нашої науки не зважаючи на те, що вона є ще одним болючим компромісом перейденого етапу брежневсько-щербицьких часів, коли праця писалася, — між формальними вимогами застою і науковою творчістю автора. До формальних вимог зараховуємо напр. цитати з «клясиків марксизму», які до теми мало, або й зовсім не відносяться (ст. 3-4) і ствердження різних комуністичних «вірую» та «досягнень» (февдалізм) чи хоч би багата література (понад 900 позицій), з якої скрупулятно усунено не лише трефну еміґраційну творчість (Чубатий, Пастернак, Василенко-Полонська крім одної дуже ранньої праці), з якої якось проскочили лише одна праця В. Січинського та стаття І. Шевченка, але й офіційно засудженого Грушевського. Цікаве відношення до німецької наукової літератури. Східньонімецького дослідника Е. Вінтера проскочила лише одна праця, а найкращого західньонімецького знавця ранніх часів Руси Ґ. Шрамма взагалі зіґноровано, зате цитується загальна праця Штекля.

Та ці компроміси не зменшують цінности праці в широких її рамках. У обговореній монографії М. Брайчевський порушує проблеми, які були довгі десятиліття табу для совєтських учених. Тому автор і підкреслює, що «через недостатню розробленість проблематики» йому доводиться «вдаватися до гіпотетичних побудувань», отже «висунуті у роботі твердження є дискусійними і потребують подальшого дослідження» (ст. 4).

Праця свіжа, відважна і дає багато матеріялу, що справді інспірує передумувати, а іноді й переосмислювати численні дані про нашу ранню історію. У короткій рецензії неможливо передати багатства нових концепцій та думок видвигнених в обговорюваній праці Брайчевського. Її будуть докладно вивчати історики, включаючи істориків церкви, культури, побуту та інші фахівці, отже остаточний присуд про неї можна буде дати геть пізніше.

Ми можемо хіба натяками звернути увагу на деякі твердження та проблеми, висунуті в монографії, адже ж автор присвятив її поширенню християнства на Україні від самих початків, отже від «Андріівської леґенди».

На думку Брайчевського предки і попередники українського народу від самого виходу на кін історії в Східній Европі так або інакше входили у взаємини з християнством, підпадали якоюсь мірою під його вплив, хоч з другого боку поганство відігравало важливу, а часом переважаючу роль

у їх житті. Часом це була «правовірна» форма християнства, а часом «аріянська єресь» (ґоти, ст. 13 і далі). Уже на календарях черняхівської культури Брайчевський знаходить символи хреста (ст. 20 і далі).

Пильну увагу присвячує автор першому Аскольдовому хрищенню Руси (ст. 37-76). Брайчевський далеко не перший висуває думку про християнство Аскольда, але він подає цілий ряд переконливих доказів та фактів. Автор приймає «Корсунську леґенду», спірне знайомство Руси з письмом передкирилівської епохи, а в зв'язку з цим реконструює «Аскольдовий літопис» (ст. 192-194). Текст його він подав уже раніш у журналі «Київ» (ч. 2, 1988, ст. 146-170). Звичайно, це не можна не віднести до «гіпотетичних побудувань», про які згадує автор. Навіть коли прийняти християнство Аскольда, як певний факт, то просте перенесення літописного оповідання про Володимира на Аскольда — річ більше ніж дискусійна.

Немає сумніву, що автори літопису (відомий Нестор до них майже певно не належить, хоч Брайчевський у цьому переконаний — тут він іде за Шахматовим) намагалися применшити або замовчати християнство на Руси до офіційного хрищення, щоб підкреслити велич і славу Святого Володимира, а тому вдавалися до різних заходів включаючи перенесення раніших подій на часи Володимира — це Брайчевський показує зовсім переконливо — але чи не заходить Брайчевський надто далеко «в запалі боротьби»? Лише в дуже рідких випадках ми можемо з певністю сказати, що літописці пристосували до Володимира з раніших часів (патріярх Фотій, хозарська держава) і тут з автором можна погодитися, але забагато конструкції нас ледве чи наблизить до історичної правди.

Про Аскольда ми знаємо надто мало. Коли Володимир на пропозицію прийняти християнство відповідає: «Почекаю ще!» (ст. 128, 185), то це легко зрозуміти. Віросповідання переможного війська ставало державною релігією і Володимир мусів рахуватися з своїми варягами-поганами перемігши Ярополка, який був майже певно християнином. Тут Брайчевський допускається прикрої помилки, коли Перуна ідентифікує з Воданом (Одіном), ст. 113. Звичайно, має бути Тором (Донаром), богом грому, хоч Водан і справді був найвищим божеством германців. Володимир був залежний від свого війська, а воно було поганське. Чи стосується це Аскольда? Ми не знаємо, але сумнівно, коли прийняти за Брайчевським, що за Аскольда обидві релігії були дозволені. В іншому місці автор проте твердить, що Аскольд нищив, поганські капища (ст. 194). Це робив пізніше Володимир. Аскольд собі на це дозволити не міг би.

Не завжди можна погодитися з Брайчевським, коли він вирішує про дотепер дискусійні проблеми, що перемогла така і така думка, яка відповідає авторові. Тут він собі надто полегшує завдання. Повним анахронізмом треба вважати те, що Брайчевський за марксистським вченням уважає, що «передкиріливське» письмо на Руси могло виникнути «поза сферою церковного життя» (ст. 207). Зайво дошукуватися аріянської єресі в пізніших текстах, де говориться про Христа як про богочоловіка і порівнюється його дії як чоловіка і як Бога. Аріян інакше оцінював Христа.

Але всі ці закиди зовсім не применшують значення монографії Брай-

чевського. Він правильно говорить про три хрищення Руси (Аскольд, Ольга, Володимир), а між ними дві антихристиянські реакції з терором. Взагалі ми не хочемо, щоб наші дискусійні зауваження приймалися як критика Брайчевського. Його праця «Утвердження християнства на Русі» настільки видатне явище, що до неї ще не раз звертатимуться дослідники.

М. Антонович
(Монтреаль)

A Thousand Years of Christianity in Ukraine. An Encyclopedic Chronology. Compiled and edited by Osyp Zinkewych and Andrew Sorokowski, New York: Smoloskyp Publishers and The National Committee to Commemorate the Millennium of Christianity in Ukraine, 1988, 312 p.

Перед нами солідно видана на крейдяному папері з численними, різнокольоровими знімками англомовна енциклопедично-хронологічна книга — альбом з нагоди й у тематичному пов'язанні з нашим унікальним Ювілеєм Тисячоліття Хрищення України-Руси. Книгу-альбом видало відоме й заслужене для української справи Видавництво «Смолоскип» разом з Крайовим Комітетом Тисячоліття Християнства в Україні, діючим на терені Америки. Упорядкування великого фактологічного матеріялу й остаточну редакцію твору включно з перекладом на англійську мову довершили Осип Зінкевич і Андрій Сороковський при співпраці двадцятьох, згаданих на початку книги співробітників. З'ясувавши потребу видання історії християнства в Україні якраз у такій енциклопедично-хронологічній формі в цілі зібрання багатющого фактологічного матеріялу українського історичного минулого в еклезіястично-духовному аспекті, узурпованого часто нашими захланними сусідами, видавці в своїй передмові наголошують особливу потребу такої дидактично-інформативної й заразом популярної публікації в добі переслідувань українського народу зі сторони московсько-російсько-сов'єтського режиму за його національні й релігійні переконання. Англомовний текст публікації робить її доступною чужинецькому світові, а практичний виклад матеріялу методикою енциклопедично-хронологічного аспекту влекшує читачеві найти скоро потрібні йому речі, при чому сумлінно зібраний і влучно дібраний фотографічний матеріял доповнює текст і промовляє ad oculos про духовно-культурний смак нашого народу на полі церковної архітектури.

Публікація складається з десятьох розділів, з яких кожний починається коротким вступом, де подані загально важливі політичні й церковно-релігійні події на европейському терені та на території України, а далі уже на тлі загально політично-церковно-релігійних відносин іде енциклопедично зредаґований реєстр явищ, подій і фактів у хронологічному порядку, що влекшує пересічному читачеві, чи неознайомленому чужинцеві з історією українських Церков і процесом розвитку духовости в загально

церковно-культурному аспекті зорієнтуватися в розвитку поодиноких етапів релігійно-церковного, а в тому пов'язанні й національно-культурного життя.

І розділ охоплює добу від 1-10 ст., тобто до 988 р., отже дохристиянські часи й перші сліди неофіційного християнства на території України. Розділ починається коротким обговоренням традиційного переказу про побут апостола Андрія Первозванного на Київських горах згідно із згадкою Евзебія (побут «у Скитії») та пізнішим «доповненням» нашого Нестора літописця. Було б добре, якби редактор даної публікації подав був нехай і короткий критичний коментар до тієї реляції про голошення апостолом Андрієм євангелії «в Скитії». Геополітично-культурне положення території України в відношенні до середземноморського басейну (його східньої частини) й Балканського півострова, зокрема Греції, яка стала ще в апостольській добі тереном голошення «нової віри», промовляє за тим, що перші сліди християнства на території України можна віднести приблизно до перших етапів розвитку християнства в широкому як на той час географічному розумінні поняття «Скитії» (південно-східня Европа), але в цілому своєму контексті даний переказ не видержує наукової критики хочби лише з огляду на північний ітінерарій апостола. В 2 розд. подані часи князів Володимира Великого й Ярослава Мудрого, цебто час офіційного прийняття християнства й початкові фази його поширення й розквіту християнської культури при розбудові церков і манастирів. 3 розділ — Християнство Київської Руси-України 11-13 ст. до татарсько-монгольського нападу. 4 розділ — Церква Галицько-Волинської Держави (13-15 ст.). 5 розділ — Церква в добі занепаду Київської Руси (13-15 ст.). 6 розділ — Церква на українських землях в умовах польської й литовської державности 15-16 ст. 7-ий — Поділ Церкви на Православну й Католицьку в 16-17 ст. 8-ий — Церква під московською й польською окупаціями в 17-18 ст. 9-ий — Українські Церкви в російській і австро-угорській імперіях в 19-20 ст. (до часу Першої світової війни). 10 розділ — Церкви на українських землях і в українській діяспорі в 20 ст. Останній розділ закінчується короткими даними про українські протестантські Церкви. В рецензованій нами публікації подані реєстри митрополитів і епископів українських Церков, а також наших князів і гетьманів. Під кінець розділів подані конструкції церков і манастирів як архітектурно-історичних монументів періодів їхнього будування у різних місцевостях території України. Згадані розділи, що своїм змістом охоплюють окремі періоди історії України й релігійно-церковно-культурних надбань українського народу, є ілюстровані історичними мапами з подаваними змінами державних кордонів та з кордонами етнографічної території України, а при тому політичних умов того чи іншого періоду. Багатство ілюстрацій визначних церковних і культурних провідних постатей, подана нумізматична збірка (10-11 ст.) з тризубом і хрестом та різні стилі церков і манастирів з їхніми архітектурними властивостями, як свідків духовної й матеріяльної культури народу, збільшують вартість публікації.

В рецензованій нами публікації трапляються тут і там недотягнення (де їх немає? — вони трапляються у найкращих академічних виданнях).

Трапляються помилки технічного (коректура) й навіть мериторичного порядку. А зрештою саме Видавництво надрукувало ті Errata і вислало читачам. Майже неможливо, щоб у поданому енциклопедично-сконцензованим стилем у хронологічному порядку величезному фактологічному матеріялі з тисячами імен, дат і назв, що охоплює хронологічний відтинок понад 10 століть, не закралася тут чи там якась помилка. Того роду публікацію треба оцінювати як цілість без буквоїдського критикування дрібних недотягнень в порівнянні зі значним вкладом праці над її змістом і репрезентативним технічним виконанням (головно цінною збіркою дібраних світлин). Раз на відміну до історичної синтези маємо аналітично-інформативну публікацію енциклопедично-літописного стилю за хронологічним порядком. Таке видання практичного характеру може служити не лише настільною книгою кожної української інтеліґентної родини, але навіть бути своєрідним vade mecum для викладача історії Церкви в потребі перевірення тої чи іншої дати, події чи факту. А крім того при такому репрезентативному виданні є з чим показатися перед ширшими колами чужинецького світу.

Олександер Домбровський
(Ню Йорк)

George D. Knysh, *Eastern Slavs and the Millennium of 1988*. Winnipeg, Central Jubilee Committee of the Ukrainian Catholic Church, 1987. 31p.

Голова Української Католицької Церкви в Канаді митрополит кир Максим Германюк зробив дуже добрий вибір, коли, в рамках Українського тисячоліття Історична секція ч. 2, включив розвідку д-ра Юрія Книша, передрук з оттавських Studia Ucrainica III (1986, ст. 13-35).

Д-р Юрій Книш, один із небагатьох українських істориків поза межами України, який серйозно вивчає початки княжої Руси та християнізацію Руси і має вже цікаві праці на цю тему. У протилежність до деяких істориків, які нехтують результатами археологічних досліджень, молодий дослідник їх використовує широко та притягає всі можливі джерела до теми і тому його праці мають певну лінію і вичерпність.

На згадані теми висловлено вже стільки різних дивоглядів, що новим дослідникам приходиться дуже обережно ступати, щоб аналізуючи українсько-руську старовину відкривати нові обрії, заховані правди, а при тому не повторювати старих хибних тверджень, якими захаращено цю ділянку. В загальному авторові це щастить і тим його праці корисно відрізняються на фоні того, що пишуть інші учені.

Д-р Книш переконливо показує, що ні Московщина, ні Росія не мають найменшого права до тисячолітнього ювілею хрищення, бо теперішня територія Москви та околиці взагалі не належала в 988 році до держави Володимира. Крім того, на тій території в той час жило балтицьке плем'я Ґеліндів (Ґолядь), яке ще геть пізніше визнавало поганське вірування. Те саме торкається вятичів.

Водночас автор порушує цілий ряд проблем ще не вирішених остаточно в рамках давньої історії України-Руси. Деяким він, як видно, уже присвятив певну увагу і віримо, що в недалекому майбутньому, ми дочекаємося дальших розвідок автора на тему «темних плям» княжої Руси: взаємини між полянами і Руссю, збудження етнічної свідомости тощо.

Перелом на «російській» території настає наприкінці 13 та на початку 14 століття, коли ця територія швидко християнізується (ст. 25). У дуже цікавому додатку автор подає деякі дані на те, що «київська земля» прийняла методіївське християнство ще в 880-х роках, а тому ніхто й не ставив опору пізнішому хрищенню за Володимира. Очевидно, ці гіпотези ще потребуватимуть соліднішої підпори, але самі собою вони зовсім правдоподібні.

М. Антонович
(Монтреаль)

The Foreign Office and the Famine: British Documents on Ukraine and the Great Famine of 1932-1933, Marco Carynnyk, Lubomyr Luciuk, and Bohdan S. Kordan (eds.) (Kingston, Ont.: The Limestone Press, 1988) 492 pp. + 1xi + 3 maps.

Scholarly literature on the Great Ukrainian Famine is not large. Before 1983, the fiftieth anniversary of the famine, which was solemnly commemorated by Ukrainian communities scattered throughout the Western world, there existed a body of eye-witness testimony and only a few scholarly articles. But with the anniversary commemorations in the West and political changes in the Soviet Union a few years later, the situation began to change. In the West, scholarly books were published on the subject while in the Soviet Union the press began a cautious discussion of the famine and the most prestigious Soviet historical journal published a critical but lengthy review of the influential study by Robert Conquest.[1]

The Foreign Office and the Famine: British Documents on Ukraine and the Great Famine of 1932-1933 is the latest contribution to scholarly literature on this great but still little known tragedy. The book consists of a long series of documents — 85 in total — gleaned from work in the Public Record Office in London, specifically from work in the Foreign Office archives. These range from lengthy reports like those of the Canadian agron-

[1] For a bibliography of work on the famine to 1983, see Halyna Senyshyn, *Bibliohrafiia holodu v Ukraini 1932-1933* (Ottawa-Montreal, 1983). James Mace, *Communism and the Dilemmas of National Liberation* (Cambridge, Mass., 1983), was the first major English language work to clearly link the famine to the Ukrainian national question. For the Soviet review of Robert Conquest's *Harvest of Sorrow* (Edmonton and New York, 1986), see V. P. Danilov, "Protiv iskazheniia dannykh o posledstviiakh goloda 1932-1933 godov," *Voprosy istorii,* no. 3 (Moscow, 1988), 116-121, which charges that "This famine was truly Stalin's most terrible crime." (p. 121).

omist, Andrew Cairns of the Empire Marketing Board, whose observations were most detailed and most vivid, to brief memos from British diplomats in Moscow to the Foreign Office in London. The documents are accompanied by a lengthy introduction written for the most part by the principal editor, Marco Carynnyk, a brief forward by holocaust specialist Michael R. Marrus, and a series of three maps, one of them a large format foldout map in full color. There is also a thorough and well-organized bibliography and an index.

The documents printed in *The Foreign Office and the Famine* demonstrate conclusively that the British government was aware that the Great Famine did happen and that its major centre was in Ukraine. The documents also show that the destruction was a matter of major proportions, that it was deliberately carried out by Moscow for political purposes, and that the British Foreign Office and Western news reporters in Moscow knew this. Moreover, according to these documents some Western reporters, in particular, Walter Duranty, and the British government itself, suppressed the information because they did not wish to irritate the Soviet authorities. The British government, for example, would not publicly admit that it knew about the famine because it would prejudice British-Soviet relations and endanger trade between the two countries. In a confidential memorandum, which sums up the attitude of the British government, Sir Laurence Collier, the head of the Foreign Office, Northern Department, put it thus:

> The truth of the matter is, of course, that we have a certain amount of information about famine conditions in the south of Russia similar to what has appeared in the press, and that there is no obligation on us not to make it public. We do not want to make it public, however, because the Soviet government would resent it and our relations with them would be prejudiced... We cannot give this explanation in public... (p. 397).

The Foreign Office thus had no doubts about the reality of the famine. For his part, Walter Duranty even went so far as to tell British diplomats in Moscow one thing — that the famine was real and had cost millions of lives — while reporting something entirely different to the *New York Times*.

On the question of motivation behind the famine the British were, perhaps, much less clear. It is true that Whitehall knew that the famine was not a natural calamity — the result of bad weather, etc. — but rather was the result of a general plan devised by the government; it was, in the words of one document, quite simply due to a "brutal campaign of State Grain Collection." (p. 259). The British were also aware of the purges being carried out in the Ukrainian republic. They were, for example, informed of the suicide of the influential Ukrainian Communist leader, Mykola Skrypnyk and more generally of the attacks on the Ukrainian party which were discussed in the Soviet press. Moreover, Ukrainian sources in the West such as the European "Federation of Ukrainians Abroad," drew up memoranda clearly linking the destruction of national elements in the Ukrainian government and intelligentsia to the destruction of their rural constituency, the Ukrainian peasantry. But the British government itself and most of its Western informants never

put two and two together and state that the famine, in the words of the venerable pioneer of British Slavic Studies, R. W. Seton-Watson, "... killed two birds with one stone: it weakened what was left of the most democratically minded peasantry in all the former Empire, and it weakened the Ukrainian separatist national movement which was not confined to the inarticulate masses, but was permeating even the ranks of the Communist bureaucracy of Kiev" (pp. xxvi-xxvii, quoted from his *Britain and the Dictators* (Cambridge, 1939) pp. 119-120). Thus *The Foreign Office and the Famine,* while providing a great deal of new factual material about the nature of the famine and Western perceptions of it, does not finally resolve the traditional debate concerning motivation — was it economic or national?

If the book tells us relatively little about motivation, it tells us somewhat more about certain other questions. A picture, they say, is worth a thousand words, and the maps printed in this volume paint a good picture of the geography of the Great Famine. Basicly, the story told by these maps, most especially the color fold-out, is that the famine was not only centered in the Ukraine and the North Caucasus but also that the area that was hardest hit seemed to be the Black Earth region stretching along the open steppe from Kiev in the North-West to the Kuban region in the South-East. This area, which lost 25% of its population or more, included the Kiev, Cherkasy, Kirovohrad, Dnipropetrovsk, Kharkiv, Zaporozhia, Voroshylohrad, and Krasnodar oblasts. These districts were, and still are today, among the most fertile in Europe and among the least likely to suffer a major crop failure for natural reasons. The human responsibility for the tragedy is thus outlined quite clearly.

In sum, the editors, Carynnyk, Luciuk, and Kordan have done a good job of making sense of a very difficult and complex story. For although they were not able to resolve the traditional debate concerning Stalin's motives in creating this famine, they have thrown a great deal of new light on the subject and with their dispassionate introduction and excellent color fold-out map have done a real service to Ukrainian scholarship in the West.

Thomas M. Prymak
(University of Toronto)

Jurij Bojko-Blochyn, *Dmytro Ivanovyč* Čyzevs'kyj. Beiträge zur ukrainischen Literaturgeschichte, Heidelberg: Carl Winter Universitatsverlag, 1988, 32p.

Д-р Юрій Бойко-Блохин, професор німецького університету в Мюнхені, написав короткий, але дуже змістовний есей у десятиліття смерти Дмитра І. Чижевського, 1894-1977, визначного українського вченого, великого славіста, члена декількох академій наук і наукових товариств, професора багатьох університетів, автора численних наукових праць різними мовами, останньо професора і директора Слов'янського Інституту при Університеті в Гайдельберзі.

На самому початку треба зазначити, що есей проф. Ю. Бойка це поважна і вичерпна праця про Дмитра І. Чижевського німецькою мовою. Есей опрацьований за послідовним пляном і відзначається критичною оцінкою наукової діяльности Чижевського. Проф. Бойко подав докладнішу і більш об'єктивну біографію Д. Чижевського, як напр. пок. Панас Феденко у своєму спогаді, що був надрукований в «Українському історику», (1978, т. XV, чч. 1-3, стор. 102-118 та ч. 4, стор. 100-118).

Дмитро Чижевський народився 4 квітня (н. с.) 1894 р. як син Івана Костянтиновича Чижевського та Марії з дому Єршова у місті Олександрії, (к. Херсонська губернія), де ходив до гімназії до 1911 р. У тому році він склав іспит зрілости і восени записався на фізико-математичний факультет в університеті в Петербурзі, де слухав також лекції з філософії та брав активну участь у семінарах. З уваги на тамошній нездоровий клімат, Чижевський переїхав в 1913 р. до Києва, і тут вписався на історично-філологічний факультет в університеті ім. св. Володимира, де закінчив свої студії з відзначенням («першого ступеня») восени 1919 р. Вслід за тим в 1920 р. Чижевського покликано на доцента Вищих Жіночих Курсів при катедрі загального мовознавства, а на початку 1921 р. на доцента філософії в Інституті Народньої Освіти, (так комуністична влада переіменувала університет св. Володимира). З уваги на тодішні хаотичні обставини, Чижевський у тих наукових установах не вчив. У 1917 р. Чижевський став членом Центральної Ради репрезентуючи там російських меншевиків і 22 січня 1918 р. голосував проти незалежности Української Народньої Республіки, (Ю. Бойко, там же, стор. 7).

У 1921 р. був арештований комуністичною владою і тільки щасливим збігом обставин оминув розстрілу. Чижевський не вірив в еволюцію більшовицького режиму і разом зі своєю дружиною д-р мед. Лідією з дому Маршак, через Польщу втік до Німеччини. Тут спочатку в Гайдельберзі, а опісля у Фрайбурзі продовжував свої студії, де осягнув науковий ступінь доктора філософії.

В 1924 р. Чижевського запрошено викладати в Українському Високому Педагогічному Інституті ім. Михайла Драгоманова в Празі, а від 1929 р. він став професором Українського Вільного Університету (УВУ). Тут він розвинув широку наукову діяльність як педагог і автор наукових праць, статтей в українській і чужинецьких мовах. Своїми працями з філософії та літератури Чижевський здобув собі ім'я в науковому світі і в 1931 р. одночасно дістав запрошення з двох німецьких університетів у Бонні і Галлє. Чижевський вибрав Галлє і від 1932 р. почав свою наукову діяльність як лектор славістики, де вчив до 1945 р. Маючи ступінь д-р філ., Чижевський мав право габілітуватися, але з уваги на те, що його дружина була еврейського походження, нацистська адміністрація не тільки що заборонила, але не дозволила прийняти покликання на катедру філософії у Відні, а в 1942 р. на таку ж катедру у Братіславі. У 1939 р. Чижевський мав запрошення до Колюмбійського Університету в Нью Йорку, але вибух війни у цьому перешкодив. Чижевський мусів залишитися в Галлє, де розвинув широку діяльність з ділянки славістики, історії слов'янських літератур, в тому числі і українського письменства, історії культури сло-

в'янських народів. Він вів курси слов'янських мов, включно з українською, лекції про слов'янську містику, історію протестантизму у слов'янському світі. Чижевський викладав про слов'янську поезію Середньовіччя та про Київські літописи, життя святих і найновішу літературу слов'янських народів. У семінарі Чижевського підготовано 6 докторських дисертацій, з яких чотири були надруковані. Окрім цього студенти його семинара написали коло 20 наукових праць.

Від 1921 до 1945 р. було надруковано 450 праць Чижевського у різних мовах. В архівах міста Галлє Чижевський знайшов працю чеського педагога 17 ст. Яна Амоса Коменського — «Пансофія» та інші його твори. Чижевський відкрив у Галлє твори латинською мовою українських учених, що студіювали в західньо-европейських університетах.

Після війни, Чижевський переїхав до Марбурґу, де вже в 1945 р. почав виклади славістики в тамошньому університеті. Він узяв участь у працях УВУ та Української Вільної Академії Наук. Він також брав участь майже у всіх міжнародних наукових славістичних конференціях і конґресах за виїмком країн на «залізною завісою».

У 1949 р. Чижевський дістав запрошення від Гарвардського університету. В США після довгої розлуки Чижевський міг віднайти свою дружину Лідію і дочку Тетяну. В Америці Чижевський часто виступав з доповідями в УВАН, друкував свої статті в «Анналах УВАН-у» та інших журналах. В Америці вийшла його порівняльна історія слов'янських літератур англійською мовою та інші праці. Америка не могла дати Чижевському достатнього матеріялу для його наукової праці, тому охоче погодився прийняти пропозицію Гайдельберзького університету очолити Слов'янський Інститут. Ставши директором Слов'янського Інституту в Гайдельберзі, Чижевський розвинув широку наукову діяльність. У 1956 р. вийшла його *Історія Української Літератури* від початків до доби реалізму.

Наукова праця Чижевського й його духові інтереси охоплювали величезні простори культури людства, особливо ж слов'янського світу. Йозеф Матл, професор університету в Ґраці так схарактеризував наукову діяльність Дмитра Чижевського: «...На основі цих студій ми маємо право назвати Чижевського одним з найліпших знавців слов'янської культури». Тож влучно підчеркнув проф. Ю. Бойко, що «...Чижевський завжди буде належати до визначних дослідників української літератури. Десятиліття його смерти повинно заохотити україністів до вивчення духовної спадщини Покійника більше як дотепер», (стор. 32).

Т. Мацьків
(Гайдельберзький університет)

НАУКОВА РАДА ПРИ СКВУ: ЗВІТ
(від 2 грудня 1983 р. до 24 листопада 1988 р.)

ВСТУП

2 грудня 1983 року в Торонті під час 4-го Конгресу СКВУ відбулися другі Загальні Збори Наукової Ради при СКВУ, під час яких вибрано мене головою цієї світової української наукової надбудови. Тоді намічено основні пляни діяльности Наукової Ради й у цьому відношенні ці збори були у значній мірі переломовими, якщо ідеться про активізацію діяльности Наукової Ради протягом наступних п'яти років. Я зрозумів тоді, що плянування наукової праці та активна дія Наукової Ради при СКВУ — як світової надбудови українських наукових і високошкільних установ у діяспорі — вийнятково важливі, якщо ідеться про дальший розвиток і координацію української наукової діяльности в діяспорі. Також я вирішив не робити жодної різниці між науковими установами в контексті структури українського наукового життя і вірив, що кожна активна наукова установа повинна стати членом Наукової Ради, яка під час моєї каденції змагала до об'єднання усіх наукових організацій в Европі, Австралії, Канаді і Америці. Наукова Рада, як світова надбудова наукових установ, репрезентує і координує наукову діяльність у діяспорі. Ми не можемо дискримінувати поодинокі установи тому, що вони не належать до «найстарших» або «великих» — під час останніх п'яти років ми об'єднали «великі» і «малі» українські установи і старалися створити гармонійну атмосферу співпраці і взаємопошани до всіх членів Наукової Ради, і це причинилося, у порівнянні до попереднього періоду, до оживлення і активізації діяльности Наукової Ради.

Для кращого зрозуміння завдань і діяльности Наукової Ради спершу зупинимося над нашим пляном академічної праці, а далі над організаційною і академічною діяльністю Наукової Ради. При тій нагоді бажаю подякувати щиро моїм співробітникам і тим науковим установам, які включилися в нашу працю і причинилися до її розгорнення. Назагал можна об'єктивно ствердити, що, починаючи від листопада 1983 р. до сьогодні, Наукова Рада у міру наших спроможностей виконала своє завдання в аспектах науково-організаційному і академічному і започаткувала новий етап своєї діяльности.

Без огляду на мою працю в інших установах, зокрема головство в Українськім Історичнім Товаристві і редагування «Українського Історика», які забирають дуже багато часу — я задоволений, що міг у деякій мірі причинитися до розвитку українського наукового життя в контексті діяльности Наукової Ради СКВУ.

ЗАВДАННЯ НАУКОВОЇ РАДИ

Протягом нашої каденції накреслено такі завдання Наукової Ради в роках 1984-1988:

— Репрезентувати українські наукові і науково-навчальні установи у вільному світі та координувати наукову діяльність.

— Допомагати розвиткові української науки і діяльности окремих українських наукових установ.

— Опрацювати глобальний плян наукової діяльности в діяспорі у співпраці з українськими науковими установами і цей плян систематично реалізувати.

— Пильнувати і боронити інтереси вільної української науки і продовжувати її кращі традиції.

— Протидіяти нищенню, русифікації і розгромові наукового життя і української культури на Рідних Землях і активно реагувати на фальшиві інтерпретації і помилкові концепції історії української нації і її сучасного стану в совєтських і несовєтських (західніх) наукових працях.

— Об'єднати в Науковій Раді всі українські наукові установи в діяспорі (академії, наукові товариства, університети та інші українські високі школи) і спільно розпрацьовувати плян діяльности Наукової Ради.

— Розглянути можливість створити науковий фонд для допомоги українським науковцям-емеритам, які потребують матеріяльної підтримки.

— Допомагати Президії СКВУ в плянуванні і реалізації важливих наукових проєктів і публікацій і співпрацювати з різними складовими частинами СКВУ (напр., Рада для Справ Культури, Виховно-освітня Рада тощо).

— Співпрацювати з українознавчими науковими осередками при канадських, американських, европейських, австралійських і інших університетах та інших дослідчих центрах.

— Співпрацювати з українськими професійними організаціями в діяспорі і допомагати їм в реалізації деяких наукових проєктів.

— Розгорнути науково-видавничу діяльність Наукової Ради у співпраці з різними науковими, науково-навчальними і професійними установами.

— Спонзорувати і сприяти організації наукових конгресів, з'їздів і конференцій з українознавчою і совєтознавчою тематикою на різних наукових форумах і в співпраці з іншими установами.

— Розглянути можливість організації періодичних українських світових наукових конгресів.

— Сприяти виявленню, реєструванню й вивченню джерельних матеріялів до історії України в західніх архівах і бібліотеках, а також у приватному посіданні. Розглянути можливість видати бібліографію «україніки» як окремого серійного видання Наукової Ради у співпраці з іншими науковими установами, або як окремої частини в журналі, в якому містяться українознавчі наукові матеріали.

— У співпраці з науковими установами причинитися до тривалого відзначення 1000-ліття Хрищення України.

Після відбуття Загальних Зборів Наукової Ради протягом наступних

років наша діяльність розвивалася головно в науково-організаційній і координаційній ролі, а також в науково-видавничій. У нашому плянуванні діяльности ми брали до уваги підневільний стан української науки в совєтській Україні, який позначується нагальною русифікацією усіх ділянок українознавчих студій, теперішній стан українознавчих наук на Заході і вкінці головні завдання української науки і українських науковців в діяспорі.

ОРГАНІЗАЦІЙНА СТРУКТУРА І ДІЯЛЬНІСТЬ НАУКОВОЇ РАДИ

Одним з перших завдань Наукової Ради було завершення її організаційної структури і наладнання зв'язку з її членами, а також приєднання нових членів — наукових установ, які відігравали важливу ролю в українському науковому житті в діяспорі. Рівночасно з цією організаційною діяльністю ми реалізували вищезгадані завдання Наукової Ради.

Протягом нашої каденції в Науковій Раді об'єднано українські науково-навчальні, наукові і академічно-професійні установи у вільному світі, які займаються українознавчими дослідами і сприяють дальшому розвиткові українознавства на Заході. На увазі маємо діючі установи в Австралії, США, Европі і Канаді. Тим самим Наукова Рада стала справжньою світовою надбудовою наукового життя в діяспорі і діє як автономна одиниця в схемі СКВУ. У складі Наукової Ради входять такі установи і їхні представники:

ЕВРОПА:

Український Вільний Університет — ректор проф. Володимир Янів, а згодом ректор проф. Т. Б. Цюцюра; **Український Католицький Університет** — ректор о. проф. Іван Музичка, а згодом ректор о. проф. І. Хома; **Наукове Товариство ім. Шевченка в Европі** — проф. Аркадій Жуковський, голова Товариства; **УТГІ в Німеччині** — ректор проф. І. Майстренко, а згодом ректор І. Фіголь.

СПОЛУЧЕНІ ШТАТИ АМЕРИКИ

Асоціяція Українських Університетських Професорів — проф. Михайло Пап, голова, проф. Осип Мартинюк, секретар; **Українська Вільна Академія Наук** — проф. В. Омельченко, генеральний секретар; **Наукове Товариство ім. Шевченка в США** — проф. Ярослав Падох, голова; **Українське Історичне Товариство** — проф. Любомир Винар, голова; **Українська Бібліотечна Асоціяція** — проф. Дмитро Штогрин, голова; **Карпатський Дослідчий Центр** — проф. М. Пап, голова; **Український Науковий Документаційний Центр** — проф. Тарас Гунчак, голова.

КАНАДА

Наукове Товариство ім. Шевченка в Канаді — д-р Богдан Стебельський, голова; **Українська Вільна Академія Наук** — проф. Михайло Марунчак, президент; **Інститут ім. С. Петлюри** — проф. О. Підгайний, го-

лова; **Українська Могилянсько-Мазепинська Академія Наук** — проф. Я. Рудницький — президент.

АВСТРАЛІЯ

Наукове Товариство ім. Шевченка в Австралії — д-р Роман Микитович, голова; **Центр Українознавчих Студій,** як дорадча установа — проф. Наталія Пазуняк.

Як бачимо, Наукова Рада охоплює 17 установ у різних країнах поселення. Ми віримо, що в майбутньому їхнє число збільшиться — проте тут треба підкреслити, що після Другої світової війни перший раз об'єднано в одному координаційному центрі таку кількість українських наукових інституцій, які несуть відповідальність за стан і розвиток українознавчих дисциплін поза межами України.

Наукова Рада складається з Президії і членів-відпоручників або делегатів їхніх установ, які інформують свої інституції про діяльність Наукової Ради і беруть участь у діяльності цієї світової надбудови українського життя.

З початком січня 1984 р. створено архів Наукової Ради, яким завідує її секретар д-р О. Мартинюк, уважаючи, що документація її діяльности є важливою справою. Тоді також покликано до життя «Пресову Службу Наукової Ради» (ПСНР) для інформації громадянства і установ про нашу працю і також видатніші події в українському науковому житті.

У 1985 р. покликано до життя Статутову Комісію, яку очолив д-р Дмитро Штогрин (члени: д-р Б. Стебельський, д-р М. Марунчак, д-р Н. Пазуняк), яка має підготовити новий Статут Наукової Ради.

Не улягає сумніву, що піддержка діяльности Наукової Ради українськими установами (науковими і високошкільними) була конечна, якщо ішлося про дальше її існування і діяльність. Тому ми уважали, що Президія Наукової Ради мусить стояти в безперебійному зв'язку з її членами шляхом відповідних обіжників і телефонічних контактів.

Також голова Наукової Ради мав змогу зустрічатися з її членами під час різних наукових конференцій і конгресів у Канаді, Америці і Европі. Цей постійний зв'язок Президії Наукової Ради з нашими членами позитивно впливав на розгорнення нашої праці і приніс позитивні висліди.

Паралельно з розбудовою членської бази Наукової Ради ми скріпили зв'язок і співпрацю з Президією Секретаріяту СКВУ, зокрема з президентом д-ром Петром Саварином і генеральним секретарем Мироном Барабашем. Автор цих рядків підкреслював, що Наукова Рада репрезентує українські наукові установи в діяспорі, а заразом являється «науковим раменем Секретаріяту СКВУ» і займається усіма справами в СКВУ, що відносяться до українського наукового життя.

Цю ролю Наукової Ради прийняли президент СКВУ і Президія Секретаріяту. Вже на засіданні Президії Секретаріяту СКВУ в серпні 1984 р. віднотовано, що «всі дискутанти (члени Президії — Л. В.) висловили признання для Наукової Ради за об'єднання українських наукових установ і розгорнення широких плянів праці, що було трудно осягнути в минулих

каденціях» («Протокол засідання поширеної Президії Секретаріату СКВУ, відбутого 17-18 серпня 1984 р. в приміщеннях СКВУ в Торонті», машинопис Архів Наукової Ради, стор. 6). Треба підкреслити, що цю позитивну опінію про діяльність Наукової Ради поділяли члени Президії Секретаріяту, які належали до різних громадських централь і організацій в діяспорі і які заступали різні ідеологічні позиції і мали різні підходи до праці СКВУ — проте в справах Наукової Ради **вони усі зайняли позитивне становище.** Також президент СКВУ ставився коректно до голови Наукової Ради, не зважаючи на те, що часами їхні думки відносно деяких справ «наукової політики» не були тотожні. Він ставився з повним розумінням до діяльности Наукової Ради і писав, що її праця «підносить престиж СКВУ» (лист д-ра П. Саварина до проф. Л. Винара, 15 вересня 1987 р.).

Наукова Рада не обмежувала своїх зв'язків виключно до українських установ. У липні 1984 р. ми одержали листа від голови Української Науково-дослідчої Програми при Іллінойському університеті д-ра Дмитра Штогрина в справі співпраці, також нав'язано зв'язки із Східньо-европейським і совєтознавчим інститутом при Джан Карол університеті в Клівленді, який очолює д-р М. Пап. Тут треба підкреслити, що співпраця Наукової Ради з УНДП при Іллінойському університеті показалася корисною для двох установ, зокрема відносно організування наукових конференцій, про що згадаємо пізніше.

Протягом 1984 року ми старалися не лише поширити членство Наукової Ради, але також обговорили важливі справи, пов'язані з її діяльністю і опрацюванням майбутніх плянів. Спершу я думав, що час до часу зможемо скликати наради Наукової Ради для обговорення вищезгаданих справ. Першу спробу ми зробили 8-го червня 1984 року в Торонті — на цей час скликано наради Наукової Ради з обширною програмою. На превеликий жаль, лише декілька членів Наукової Ради взяли участь в цих офіційних нарадах, і тоді ми прийшли до переконання, що найкращим шляхом комунікації між членами Наукової Ради є офіційні листи, обіжники, відповідні матеріяли, видрукувані у виданнях СКВУ й інших виданнях. Беручи до уваги, що Наукова Рада є світовою надбудовою наукових установ — це мало свій сенс і оправдання. Ми не могли обмежити вирішення важливих справ лише до членів Наукової Ради в Канаді і США. Також Наукова Рада не могла стати «прибудівкою» будь-якої наукової установи — тоді вона втратила б сенс свого існування як світова надбудова українських наукових установ. Для активізації діяльности Наукової Ради в Европі ми просили ректора УВУ проф. В. Янева допомогти нам у координації наукової праці, а в Австралії ми просили проф. Н. Пазуняк причинитися до популяризації праці Наукової Ради на австралійському континенті. В. Янів і Н. Пазуняк прийняли нашу пропозицію і допомагали нам в праці, зокрема своїми порадами. Складаємо нашу щиру подяку професорам Н. Пазуняк і В. Яневу за допомогу у початкових етапах відновленої праці Наукової Ради при СКВУ.

НАУКОВІ З'ЇЗДИ І КОНФЕРЕНЦІЇ

Вже від довшого часу відчувався брак загальних наукових з'їздів, у яких брали б участь усі українські наукові установи і під час яких можна б намітити конкретні пляни співдії українських вчених і установ та подумати над пріоритетами української наукової політики. Тому під час останніх нарад Наукової Ради в Торонті (червень 1984) вирішено обдумати можливість відбути такі з'їзди, які рівночасно скріпили б співпрацю між поодинокими установами і науковцями. Проте, одне з теперішніх головних завдань — це підготовка Всеукраїнського Наукового Конгресу з нагоди Тисячоліття Хрищення України-Руси. Наукова Рада стала складовою частиною Комітету наукового Конгресу Тисячоліття Хрищення України, що постав з ініціятиви УВУ і НТШ в Европі і об'єднує всі головні українські наукові і навчально-наукові установи. Наукове відзначення цієї найважливішої події в історії України спільним зусиллям усіх наших наукових установ у співдії з Науковою Радою при СКВУ є вимогою української науки в діяспорі. Ця маніфестація з'єднання українських наукових сил буде мати великий і непроминальний вплив на дальший розвиток української науки в діяспорі. Президія Наукової Ради подала проєкт для розгляду членів Комітету, щоб відбути один всеукраїнський науковий конгрес у 4-ох конгресових частинах — в Европі, США, Канаді і Австралії. Тим самим цей Конгрес зможе охопити всі країни і континенти, де діють українські наукові установи. Про відбуття Конгресу звітуємо в іншому місці.

Деякі конференції Наукова Рада при СКВУ організувала з власної ініціятиви, інші відбулися у співпраці з іншими науковими установами. Під час 19-ої пленарної сесії СКВУ в Торонті, 23 листопада 1985 року, відбулася Перша Наукова Конференція Наукової Ради і також зустріч з українською громадою. У Конференції з доповідями брали участь Митрополит Максим з Вінніпегу, о. д-р С. Ярмусь з Вінніпегу, д-р Ол. Домбровський з Нью-Йорку, д-р Д. Штогрин з Шампейн і д-р Л. Винар, який в імені Секретаріяту СКВУ і Наукової Ради зорганізував цю конференцію. Резюме доповідей видрукувано в **Українському історику,** том 23, 1986 р.

У 1986 році Наукова Рада СКВУ започаткувала тісну співпрацю з Іллінойським університетом (Українознавча наукова дослідча програма) і у висліді цієї співпраці з проф. Д. Штогрином, головою Програми, організовано **три сесії** Наукової Ради в Іллінойському університеті, а саме:

1. **14 червня 1986 р.** відбулася сесія Наукової Ради, присвячена обговоренню **сучасного стану українознавства на Заході і завданню українських учених**. Доповідали проф. д-р Любомир Винар, проф. д-р Тарас Гунчак, проф. д-р Ярослав Розумний і проф. д-р Дмитро Штогрин.

2. **28 червня 1987 р.** відбулася друга сесія Наукової Ради в Іллінойському університеті, під час якої д-р Л. Винар мав доповідь «Діяльність Наукової Ради СКВУ і завдання українських наукових установ».

3. **24 червня 1988 р.** відбулася третя з черги наукова сесія Наукової Ради під час українознавчої конференції на Іллінойському університеті.

Сесія Наукової Ради була присвячена важливим питанням української термінології і періодизації історії Східньої Европи, зокрема України. В сесії брали участь такі професори-доповідачі: о. д-р Александер Баран, о. д-р Петро Біланюк, д-р Юрій Книш, д-р Теодор Мацьків і д-р Олександер Сидоренко.

Сесією проводив голова Наукової Ради д-р Л. Винар, який також дав відповідне введення про значення термінології в історичному дослідженні. Деякі доповідачі не змогли взяти безпосередньо участи в сесії і надіслали свої доповіді. Резюме доповідей появиться друком в «Українському Історику» в 1988 році. Під час цієї наукової конференції була змога також обговорити інші важливі питання, пов'язані з сучасним станом українознавства в Україні і на Заході. Складаємо щиру подяку членові Наукової Ради проф. Дмитрові Штогринові, голові УНДП при Іллінойському університеті, за співпрацю і допомогу в організації сесій Наукової Ради СКВУ.

1 червня 1985 р. УІТ під патронатом Наукової Ради СКВУ відбуло в Торонті наукову конференцію, присвячену 20-річному існуванню і діяльності Українського Історичного Товариства (1965-1985) з науковими доповідями д-ра Марка Антоновича, д-ра Олександра Домбровського, д-ра М. Небелюка і д-ра Т. Мацькова.

Загальний науковий з'їзд і зустріч з ініціятиви Наукової Ради при співпраці з Канадськими науковими установами (НТШ і УВАН) відбулися 22 листопада 1988 р. в Торонті, напередодні Конґресу СКВУ. З'їзд був присвячений сучасному станові української науки в діяспорі і в совєтській Україні. Окрема сесія присвячена центральним темам історії України з нагоди відзначення 25-ліття «Українського Історика», єдиного українського історично-українознавчого журналу. (Програму з'їзду видруковано в У. І., том 25, 1988)

1000-ЛІТТЯ ХРИЩЕННЯ УКРАЇНИ І ВІДБУТТЯ НАУКОВОГО КОНҐРЕСУ В МЮНХЕНІ

Починаючи від ранніх 1980-их років, різні наукові установи започаткували плянування наукового відзначення 1000-ліття Хрищення України. У березні 1985 р. Наукова Рада СКВУ видала спеціяльний комунікат про потребу скликати з нагоди 1000-ліття всеукраїнський науковий конґрес, а заразом поінформовано громадянство, що Наукова Рада в цих справах співпрацює з тимчасовим організаційним комітетом для скликання наукового конґресу в Мюнхені, що його очолював тодішній ректор УВУ д-р В. Янів. Він з рамени УВУ і НТШ, ще раніше видвигнув справу підготовки й організації наукового конґресу. Хоча деякі члени Наукової Ради уважали і радили, щоб організацією наукового конґресу зайнялася Наукова Рада СКВУ у співпраці з мюнхенським комітетом і членами Наукової Ради, я уважав, що нам не порібно роздрібнювати наші нечисленні наукові сили і дублювати наші зусилля в справі фірмування й організації наукового конґресу. Науковій Раді ішлося перш за все про допомогу

мюнхенському комітетові і підтримку його ініціятиви при співпраці з Науковою Радою. У нашому офіційному повідомленні «Наукове відзначення 1000-ліття Християнства в Україні» з квітня 1985 р. ми ще раз ствердили, що Наукова Рада дає повну моральну і частково матеріяльну піддержку Комітетові для підготовки наукового «Конґресу Тисячоліття Хрищення Руси-України», який постав у Мюнхені у співпраці з Науковою Радою і який «працює в системі СКВУ, інформуючи про свою працю Президію СКВУ через Наукову Раду при СКВУ» («Свобода», 15 червня 1985 р.). Також у наших обіжниках до наукових установ-членів Наукової Ради і на форумі Президії СКВУ ми протягом чотирьох років інформували про діяльність мюнхенського Комітету і закликали наших членів до співпраці й допомоги в організації наукового конґресу. Не зважаючи на мізерну фінансову базу Наукової Ради, ми зложили 5,000 долярів на діяльність Комітету і закликали наші наукові установи, зокрема багатші товариства, щоб ішли нашим шляхом і також матеріяльно піддержали організацію наукового конґресу.

Отже, ми зробили все, що було в наших силах, щоб причинитися до реалізації цієї небуденної наукової імпрези — і наші зусилля увінчалися повним успіхом.

Від 28 квітня до 2 травня 1988 р. в Мюнхені відбувся **Науковий Конґрес 1000-ліття Хрищення Руси-України** у системі Світового Конґресу Вільних Українців. На прохання президента д-ра П. Саварина і Секретаріяту СКВУ я репрезентував Президію СКВУ на науковому конґресі в Мюнхені і рівночасно Наукову Раду СКВУ, як світову надбудову наших наукових установ у діяспорі. Без перебільшення можна ствердити, що це була вийнятково вдала наукова імпреза, організована спільними зусиллями наукових установ, і стала гідним відзначенням 1000-ліття Хрищення української середньовічної держави. Конґрес відкрив голова Ділової Президії проф. Володимир Янів 28 квітня 1988 р., а офіційне закриття конґресу перевів 2 травня проф. Любомир Винар.

Треба також згадати про ще один важливий аспект мюнхенського наукового конґресу і Наукової Ради СКВУ — на увазі маємо зустрічі й обговорення різних наукових справ голови Наукової Ради і представників різних наукових і високошкільних установ з Европи, Канади та Америки.

У зв'язку з науковим відзначенням 1000-ліття офіційного прийняття християнства в Україні Наукова Рада з повною моральною і матеріяльною допомогою Президії Секретаріяту СКВУ проголосила конкурс на монографію про рівноапостольського князя Володимира Великого українською або англійською мовою. Жюрі конкурсу складається з таких істориків: Марко Антонович — голова, члени — о. Олександер Баран і Любомир Винар. Віримо, що запроєктована студія про життя і діяльність Володимира Великого заповнить прогалину в науковій літературі.

Кінчаючи наші думки про наукове відзначення 1000-ліття Хрищення України, можемо підкреслити, що Наукова Рада у великій мірі причинилася до реалізації різних наукових проєктів, зокрема відбуття наукового конґресу в Мюнхені.

СПРАВА НАУКОВО-ВИДАВНИЧОЇ ДІЯЛЬНОСТИ

Одним з важливих завдань Наукової Ради є розгорнення науково-видавничої діяльности з поодинокими науковими, науково-навчальними і професійними установами. У цій ділянці треба занотувати декілька конкретних осягів. У 1983 р. в Університеті Джан Карол відбулася наукова конференція, яку влаштував Інститут совєтських студій у співпраці з Українським Історичним Товариством. Доповіді були присвячені російському і совєтському колоніяльному імперіялізмові. Отже, ми вважали, що треба ці доповіді якнайшвидше видати з рамени Інституту і УІТ з відповідною згадкою про матеріяльну допомогу СКВУ. І так на початку 1986 р. появився англійською мовою науковий збірник за редакцією проф. М. Папа п. н. «**Російська імперія: деякі аспекти царської і совєтської колоніяльної практики**». Видання присвячене різним аспектам російського колоніяльного імперіялізму в Україні і СССР. Не підлягає сумніву, що цей збірник причинився до кращого розуміння західніми науковими і політичними колами природи і загрози російського імперіялізму для народів у Східній Европі і на Заході. Уважаємо, що зреалізовано важливий проєкт, і щира подяка належиться редакторові і співробітникам даного видання, а також Секретаріятові СКВУ і Українському Історичному Товариству, які матеріяльно допомогли видати це видання.

З допомогою СКВУ і Наукової Ради виготовано і вже здано до друку англомовне видання УІТ про **Грушевського і його насвітлення російських фальсифікацій історії України** за редакцією проф. Л. Винара.

СКВУ і Наукова Рада піддержують матеріяльно видання англомовного документального збірника про трагедію у Вінниці — місце злочину народовбивства, виконаного совєтським сталінським режимом. Це англомовне видання появиться за редакцією проф. Ігоря Каменецького.

Наукова Рада плянує видати науковий збірник, присвячений діяльности поодиноких українських наукових і високошкільних установ. Уже від довшого часу бракує відповідної документації про українське наукове життя в діяспорі, і ми віримо, що цей джерельний збірник виповнить поважну прогалину в науковій і довідковій літературі. Збірник редагує проф. Олександер Домбровський.

Назагал можна ствердити, що Наукова Рада намагалася допомогти в реалізації деяких важливих проєктів і радо допомагатиме в науково-видавничій діяльності членів Наукової Ради й інших наукових установ, які плянують видання наукових українознавчих праць.

СПРАВА АНГЛОМОВНОГО ПЕРЕКЛАДУ *ІСТОРІЇ РУСИ-УКРАЇНИ*

Під час загальних зборів Наукової Ради СКВУ, що відбулися 2 грудня 1983 року в Торонті, вирішено на мою пропозицію як голови УІТ, проголосити 1984 рік «Роком Михайла Грушевського», як найвидатнішого українського історика й організатора українського наукового життя. Ця пропозиція була одноголосно прийнята. У статті Л. Винара «Діяльність

світової Наукової Ради СКВУ» (*Вісник*, ч. 1, 1985, стор. 16) читаємо, що вже в 1984 році Президія Наукової Ради СКВУ звернулася до Управи НТШ в Америці з проханням вияснити справу англомовного перекладу *Історії України-Руси* М. Грушевського, що його Товариство мало видати.

При тому ми вирішили допомагати у реалізації важливих наукових проєктів. Наукова Рада завжди бажала безпосередньо причинитися до видання англомовного перекладу. В 1986 році ми довідалися з преси, що загальні збори НТШ в Америці прийняли рішення наразі не видавати цього монументального твору. Тут ще треба згадати, що бл. п. сенатор професор Павло Юзик, дійсний член історично-філософічної секції НТШ, який мав безпосереднє відношення до англомовного перекладу історії Грушевського, ще раніше говорив і писав авторові цих рядків, що американське НТШ правдоподібно не видасть цієї праці і рекомендував, щоб виданням *Історії України-Руси* зайнялася Наукова Рада при СКВУ. Також інші члени Наукової Ради ще в 1984 р. висловили погляди, що англомовний переклад монументальної праці М. Грушевського треба якнайшвидше реалізувати. Д-р Я. Падох інформував, що тепер АНТШ не буде видавати перекладу *ІУР* і також, що вже перекладені перші томи не є задовільно виконані. На нашу думку, видання клясичного твору української історіографії XX століття англійською мовою буде мати фундаментальне значення для неукраїнських дослідників на Заході.

В 1988 р. Наукова Рада одержала, у зв'язку з запляномованим виданням *Історії України-Руси* М. Грушевського, патронат від Секретаріяту СКВУ для видання творів академіка М. Грушевського, зокрема *ІУР*. Президія Наукової Ради передала цю справу Українському Історичному Товариству, яке вже довгі роки займається виданням праць М. Грушевського.

Також створено «Академічну Комісію для Видання Творів М. Грушевського», до якої входять: **Марко Антонович, Любомир Винар, Ігор Каменецький, Олександер Оглоблин, Михайло Пап, Орест Субтельний і Дмитро Штогрин.** Головне завдання Комісії — стати дорадчим тілом при підготовці і виданні *Історії України-Руси* та інших творів М. Грушевського. Тепер голова Н. Р. переговорює справу англомовного перекладу *ІУР* з д-ром Богданом Кравченком, директором Канадського Інституту Українських Студій при Албертському університеті. Віримо, що монументальна праця М. Грушевського появиться у відносно короткому часі в англійській мові.

СТВОРЕННЯ ТЕРМІНОЛОГІЧНОЇ КОМІСІЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

З ініціятиви Наукової Ради створено комісію для вивчення термінології історії України. Головним завданням комісії є уточнення відповідної термінології, що відноситься до всіх періодів історії України. У склад комісії входять такі дослідники (подаємо в поазбучному порядку): **Любомир Винар** (Кентський державний університет, США), **Тарас Гунчак** (Ратгерський університет, США), **Аркадій Жуковський** (Сорбонський університет, Франція) **Теодор Цюцюра** (Український Вільний Університет,

Мюнхен), **Ігор Каменецький** (Центральний Мічіґенський університет, США), **Олександер Оглоблин** (Український Вільний Університет), **Ігор Стебельський** (Віндсорський університет, Канада), **Орест Субтельний** (Йорк університет, Канада) **Юрій Книш** (Манітобський унів.), **Теодор Мацьків** (Акронський унів.). Комісія пізніше доповниться іншими членами спеціялістами різних українознавчих дисциплін. Термінологічні матеріяли будуть друкуватися на сторінках «Українського Історика», а крім того Комісія виготовить окремий звіт і рекомендації для обговорення головних проблем історичної термінології і періодизації. Запроєктована термінологія буде подана українською, німецькою, англійською і французькою мовами. Як відомо, фальшиве і тенденційне насвітлення різних періодів історії України безпосередньо в'яжеться з тенденційною і фальшивою історичною термінологією. Треба сподіватися, що новостворена термінологічна комісія справиться із своїм завданням і причиниться до впровадження об'єктивної термінології історії України і Східньої Европи в працях українських і західніх неукраїнських істориків. Справа історичної термінології була занедбана науковими установами, і тому ініціятива Наукової Ради СКВУ дуже на часі. Одержано інформацію від Українського Історичного Товариства про підготовку англомовного збірника наукових праць, присвяченого історичній термінології і періодизації історії України і Східньої Европи.

ЗАКЛЮЧНІ ДУМКИ

Під час мюнхенського конґресу я висловив побажання і заклик до наукових і високошкільних установ, щоб вони змагали до координації українського наукового життя на Заході. Це конечне, якщо українські наукові установи думають і плянують далі провадити активну наукову діяльність. І тут Наукова Рада при СКВУ, як світова надбудова українських наукових установ, саме сприяє координації наукового життя і заразом протидіє нищенню і русифікації української науки в совєтській Україні. Питання т. зв. горбачовської «гласности» і «реконструкції» не таке просте, як часами видається деяким історикам і публіциствам, які часом упрощують процеси, які проходять в Україні. Ми знаємо, що там далі йде смертельна боротьба за збереження рідної мови і національної української культури. Русифікація — це смертельний удар в основу національної культури, і дивно, що про ці справи не пишуть ті, які відвідують совєтську Україну, побувають в совєтських наукових установах і чомусь мовчать після їхнього приїзду. Часами відбуваються українознавчі конференції в Америці і Києві, про які довідуємося спершу з совєтських газет. Це більш як дивно. Громадянство, яке піддержує матеріяльно наукові установи, повинно бути поінформоване тими установами про напрямні їхньої діяльности. Це нормально, і тому віримо, що в майбутньому ці справи покращають.

Рівночасно спеціяльну увагу треба присвятити підготовці нової, молодої ґенерації українських вчених, які не будуть боятися протиставитися і

справляти фальшування історії України в совєтській Україні і на Заході. Чи не дивно, що ми не маємо молодих спеціялістів від античної і середньовічної історії України? Чи не дивно, що українознавчі осередки і установи при неукраїнських університетах до сьогодні не спромоглися на видання наукової академічної історії України, історії української культури, історії української політичної думки і інших підставових праць українською, англійською та іншими світовими мовами? Щоб створити нові, тривалі наукові цінности і також протидіяти і викривати фальшування історії України в працях совєтських і західніх науковців, треба належно координувати наші зусилля, треба щирої співпраці між науковими установами і неукраїнськими українознавчими центрами і треба справді зайнятися систематичною науковою діяльністю. Самі ювілейні перманентні святкування і збіркові грошові кампанії не розв'яжуть позитивно наукової праці установ, які більше енерґії витрачують на вищезгадані справи, ніж на наукову діяльність. Можна і **конче потрібно реалізувати фундаментальні проєкти з різних ділянок українознавства,** і Наукова Рада напевно в цих справах допоможе. Отже, треба усталити пріоритети в науково-видавничій діяльності українських наукових установ. Ми зробили все, що було в наших силах, щоб Наукова Рада при СКВУ стала активною, а не паперовою установою. Ми мали успіхи і певні невдачі. Часами були непорозуміння або помилкова інтерпретація тих, які бажали лише «критикувати», а повністю не включилися в розбудову Наукової Ради і її діяльности протягом нашої каденції. Проте я уважаю, що пророблено **конкретну і конструктивну працю,** і ми мусимо зрозуміти, що Наукова Рада СКВУ і українські установи і університети мають великий обов'язок перед наукою і українською нацією — розвивати і творити нові наукові цінності, розбудовувати українську національну культуру. Не забуваймо, що в Україні іде боротьба за національне «бути чи не бути», **боротьба на життя і смерть за нашу основу — українську національну культуру і українську мову.** Ми не можемо бути пасивними до теперішнього стану русифікованої науки в Україні, до дальших фальшивих концепцій відносно етногенези і історичного буття української нації. І тут співпраця і координація наукової діяльности конечна. Теперішня Академія Наук УРСР є виразником партійної науки і тому не може займатися об'єктивними науковими дослідами.

Ще раз дякую моїм співробітникам і установам, які допомогли в діяльності Наукової Ради при СКВУ і заразом бажаю моєму наслідникові багато успіхів і витривалости в праці для координації українського наукового життя. Заразом щиро дякую Секретаріятові СКВУ за піддержку діяльности Наукової Ради і за вирозуміння для нашої праці.

Любомир Винар
Голова Наукової Ради при СКВУ

22 листопада 1988 р.

У СПРАВІ ЗАСНУВАННЯ МІЖНАРОДНОЇ АСОЦІЯЦІЇ УКРАЇНІСТІВ

У «Свободі» з 20-го травня 1989 року (ч. 94) появилася стаття проф. Омеляна Пріцака п. н. «Перша міжнародна конференція українських студій в Неаполі». Автор пише, що вищезгадана конференція також «взяла на себе заснування Міжнародної Асоціяції Україністів. Потреба такого тіла необхідна для інтеліґентного плянування та координування дослідів, і її брак дуже неприємно відчувається як в краю, так і на поселеннях».

З уваги на численні запити, Президія Наукової Ради при СКВУ повідомляє, що проф. О. Пріцак, правдоподібно головний організатор згаданої конференції і Міжнародної Асоціяції Україністів, не звертався до нас в цих справах, а також Наукова Рада, як і цілий ряд українських наукових і високошкільних установ в Европі, Канаді і Америці не отримали офіційного запрошення на цю «міжнародну конференцію україністів в Неаполі».

Наукова Рада при СКВУ уважає, що будь-які поважні пляни організації Міжнародної Асоціяції Україністів вимагає координації і співпраці українських наукових установ у діяспорі. Не знаємо причини ані мотивів проф. О. Пріцака, дійсного члена УВАН і НТШ і колишнього директора УНІГУ, чому він не зв'язався з Науковою Радою при СКВУ і українськими науковими установами на Заході в справі творення Міжнародної Асоціяції Україністів.

2 червня 1989 р.

Президія Наукової Ради при СКВУ

ДРУКУЄТЬСЯ ДЖЕРЕЛЬНЕ ВИДАННЯ ПРО ЗЛОЧИН У ВІННИЦІ

На днях виходить з друку в англійській мові джерельний збірник про знищення українського населення у Вінниці (1937-1938, період єжовщини) органами НКВД. Це є фундаментальна праця, яку зредагував проф. Ігор Каменецький (Ihor Kamenetsky, ed. *The Tragedy of Vinnytsia: Materials on Stalins Policy of Extermination in Ukraine During the Great Purge (1936-1938).* Збірник включає обширну студію І. Каменецького про злочин у Вінниці, свідчення сучасників вінницької трагедії, документацію міжнародної комісії вінницького злочину, бібліографію й ілюстрації. Це видання заповнює білу пляму в новітній історії України. Видання начислює 290 стор., тверда обкладинка. Ціна $25.00 амер. дол. і покриття коштів пересилки. Замовляти в Представників «Українського Історика».

На Канаду:

Ukrainian Historical Association
P.O. Box 95
Etobicoke, Ont. M9C 4V2
CANADA

В Америці:

Ukrainian Historical Association
P.O. Box 312
Kent, Ohio 44240
U.S.A.

Документація

Від Редакції: Тому два роки ми впровадили в журналі відділ «Документація» в якому започаткували друкування важливіших матеріялів, які відносяться до найновішого періоду історії України. Ми вирішили поширити цей відділ і друкувати в журналі сучасні важливіші документи, які відзеркалюють т. зв. «біжучу історію».

Друкуємо такі матеріяли:

1) «Декляраціяя львівської реґіональної організації НРУ», яку видруковано в журналі «Віче», ч. 1, червень 1989, стор. 2-3. «Віче» видає Львівська реґіональна організація Народнього Руху України за Перебудову.

2) «Резолюція. Про створення львівської реґіональної організації Народнього Руху України за Перебудову». Цей документ видруковано в першому числі бюлетеню «Голос Карпат», червень 1989 р., Г. К. появляється, як «Вісник карпатського зонального відділення Народнього Руху України за Перебудову».

3) «Резолюція» ухвалена учасниками наукової конференції переведеної правлінням Товариства української мови ім. Т. Шевченка. Цей документ видруковано в першому числі газети «Вісник Руху», липень 1989, стор. 3. «Вісник Руху» видає редакційна група Народнього Руху, Українського товариства «Меморіял» і українознавчий клюб «Спадщина».

Усі документи друкуються без жадних змін.

1

Декляраціяя львівської реґіональної організації Народнього Руху України

Головиим результатом перших кроків перебудови в СРСР стало зростаиня політнчної свідомості народу, послаблеиня абсолютної влади бюрократичного апарату, відхід від сформованої в попередні десятиріччя великодержавної, централізованої системи управління.

Проте снли застою на Україні ще зберігають свої познції і продовжують чинитн опір позитивним змінам у нашому житті.

Необхідна консолідація зусиль усіх здорових сил на Україні, об'єднання їх на ґрунті утвердження принципів демократії і гласності. Формою такого об'єднання є Народний Рух Українн за Перебудову.

Підтримуючи основні положення проєкту НРУ («Літературна Україна», 16.02. 1989 р.), установча конференція Львівської реґіональної організації Народного Руху України за перебудову (далі — Організація) проголошує такі основні принципи своєї діяльності.

ЗАГАЛЬНІ ПРИНЦИПИ

1. Львівська реґіональна організація Народного Руху Українн за перебудову — це добровільна організація, заснована, з ініціятиви громадян різних національ-

ностей, і є формою їх єднання у боротьбі за моральне, національне і політичне відродження суспільства.

Рух об'єднує та координує соціально-політичну ініціативу громадських організацій, трудових колективів та окремих громадян для спільного розв'язання соціальних, економічних, культурних і політичних проблем, що стоять перед суспільством.

Рух — це одна із форм здійснення громадянами своїх конституційних прав і свобод.

2. Львівська реґіональна організація НРУ за перебудову діє в ім'я демократії, гуманізму, соціальної справедливості. У своїй діяльності Організації виходить з Конституції УРСР та Конституції СРСР, загальної Декляраціі прав людини ООН пактів про політичні та громадянські права, Прикінцевого акту Гельсінкських угод, права націй на самовизначення, вона керується принципами гласності, плюралізму думок, поваги до особистості, недопустимості переслідування за переконання.

Віче

1989 червень №1

ВИДАННЯ ЛЬВІВСЬКОЇ РЕҐІОНАЛЬНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ НАРОДНОГО РУХУ УКРАЇНИ ЗА ПЕРЕБУДОВУ.

ВІЧЕВИЙ ДЗВІН

НАРОДНИЙ РУХ

ВЕЛИКІ РОКОВИНИ

ІНФОРМАЦІЙНЕ ПОВІДОМЛЕННЯ

Титульна сторінка першого числа журналу «Віче»

3. Мета Організації — сприяти створенню та функціонуванню такого державного механізму, який ґарантував би кожній людині можливість вільно висловлювати свої переконання і виявляти свої здібності.

4. Головний зміст діяльності Організації — активна підтримка перебудови шляхом найширшої участі трудящих у реалізації її програми, у всебічному управлінні країною, а також громадський контроль за всіма сферами суспільного життя, розробка та впровадження пропозицій, спрямованих на його оновлення. Організація виступає за відновлення державного суверенітету республіки, за створення дійового механізму соціального захисту громадян від сваволі та зловживань чиновницько-бюрократичного апарату.

5. Організація є незалежною від будь-якого адміністративного втручання і здійснює свою діяльність у відповідності із законом. Виходячи з переконання, що Народ є творцем права і держави, а Ради — виразником його інтересів, Організація виступає проти будь-якої монополії на політичну владу і не ставить своєю метою захоплення влади.

6. Залучаючи широкі маси до громадської діяльності, Організація співпрацює з усіма існуючими суспільно-політичними структурами, а при потребі — створює їм здорову конкуренцію, пропонує альтернативні рішення.

ПОЛІТИКА

Організація підтримує положення «Програми Народного Руху України за перебудову» з питань демократизації суспільства, прав людини і прав народу та виступає за перетворення Української РСР у суверенну правову державу.

Організація бореться за:

— демілітаризацію і гуманізацію громадського життя.

— перетворення СРСР у Союз суверенних республік на засадах федерації;

— укладення нового союзного договору на основі нової конституції СРСР та конституцій союзних республік;

— відновлення і створення нових політичних інститутів та наповнення реальним змістом діючих;

— передачу всієї повноти влади Радам народних депутатів за умов прямих і рівних виборів Рад усіх рівнів;

— забезпечення пріоритету республіканських органів влади над загальносоюзними у питаннях внутрішнього законодавства;

— забезпечення повної свободи утворення та функціонування громадських організацій;

— створення незалежних профспілок і передачу трудовим колективам реальної участі в управлінні підприємствами;

— ґарантію свободи зборів, мітинґів та демонстрацій, засновану на принципі повідомлення, а не на принципі дозволу;

— повну ґарантію свободи сумління, тобто забезпечення права на визнання будь-якої релігії та конфесій і обрядів, які не шкодять здоров'ю людини, на атеїстичні переконання, вільну діяльність усіх церков та їх інституцій;

— проходження військової служби та відбування покарання для громадян республіки на її території;

— запровадження інституту громадянства Української РСР і прийняття з цією метою окремого закону, здійснення ефективного реґулювання міґрації населення, а також ґарантію права на вільну еміґрацію із збереженням громадянства;

— утворення національного представництва за кордоном, а також закордонних представництв у республіці країн, з якими УРСР має дипломатичні зв'язки, в усіх сферах політики, економіки і культури;

— скасування всіх форм цензури і прийняття закону про поширення інформації, згідно з вимогами міжнародих угод;

— ґарантію свободи слова і друку;

— ґарантію повного мовно-культурного розвитку національно-культурних меншостей, які проживають на території України.

ЕКОНОМІКА

1. Організація виступає за впровадження республіканського та реґіонального госпрозрахунку, бере участь у його розробці. Госпрозрахунок республіки як основа економічного суверенітету УРСР включає:

— республіканську власність на засоби виробництва, природні та матеріальні ресурси;

— еквівалентні економічні зв'язки між республіками та іноземними державами;

— вільний ринок засобів виробництва, капіталу і технологічних ідей.

2. Організація виступає за децентралізацію управління виробництвом, передачу курівних функцій низовій виробничій ланці, за реорганізацію міністерств та зміну їх функцій з наказово-директивних на консультивно-дорадчі...

3. Організація вважає за необхідне право надати селянам право обирати форми володіння землею...

4. Організація виступає за перебудову структури реґіонального та республіканського виробництва...

5. Організація вважає за необхідне створити умови для різнобічного використання капіталу української діяспори з метою всебічного економічного розвитку республіки.

ЕКОЛОГІЯ

У галузі екології Організація домагається:

— повного припинення будівництва нових і поступового виведення з експлуатації діючих АЕС та переходу до альтернативних, екологічно безпечних джерел енергозабезпечення та економії енергоспоживання;

— припинення розвитку екологічно шкідливих, хімічних та видобувних, переробних і металургійних галузей промисловості, діяльність яких спричиняє забруднення атмосферного повітря, ґрунтів, ґрунтових і підземних вод, руйнування сільськогосподарських угідь і лісових масивів, забруднення рік і водойм;

— переорієнтації народного господарства на нові енерго- та ресурсозберігаючі нешкідливі технології, розвиток гірського та прикарпатського лікувально-рекреаційного комплексу, реґіональне природокористування та охорону унікальної природи і захисних функцій рослинного покриву Українських Карпат;

— повної юридичної і моральної відповідальності відомств та міністерств облкомунгоспів та інших служб і відомств за радіяційне зараження і хімічне забруднення землі, води, харчових продуктів і повітря, за розвиток ерозійних процесів, виснаження лісових ресурсів, зниження продуктивності земельних угідь, підрив ресурсної бази і руйнування здоров'я людей реґіону;

— створення незалежної від урядових установ постійної реґіональної експертної комісії для оцінки руйнівного впливу на природне середовище і здоров'я людей сучасних промислових, автотранспортних і сільськогосподарських підприємств, усіх проєктів і будівництва нових народногосподарських об'єктів, зв'язаних з експлуатацією природних ресурсів і можливим негативним впливом на навколишнє середовище;

— повної відкритості даних і поінформованості населення реґіону про наявність радіонуклідів, нітратів, пестицидів, важких металів та інших отруйних речовин у продуктах, воді, ґрунтах та атмосферному повітрі, про рівень забруднення навколишнього середовища у порівнянні з гранично допустимими нормами, що відповідають міжнародним санітарно-гігієнічним стандартам.

КУЛЬТУРА

Організація виступає:

— за надання українській мові статусу державної на території Української РСР;

— за всебічний розвиток української культури, повну ґарантію та розвиток культур національних меншостей.

Організація домагається:

— децентралізації та демонополізації всього культурного життя республіки;

— розширення українських художніх і наукових видань;

— повернення науці її національного характеру і розробки національної термінології;

— повноцінного відновлення етнології як одного з розділів українознавства;

— постійних контактів діячів науки і культури республік із закордонними вченими і митцями;

— створення єдиного координаційного центру дослідження українознавства;

— забезпечення функціонування радіомовлення, телебачення і кінематоґрафу українською мовою та мовами національних меншостей у місцях їх компактного проживання;

— докорінної перебудови в системі середньої, середньої спеціальної і вищої освіти на демократичних засадах та національних традиціях;

— формування національних кадрів згідно з потребами республіки;

— відродження й розвитку високої моралі та етики, народних звичаїв, ритуалів і норм поведінки, народних промислів, наукових і науково-просвітніх та культурних товариств і організацій;

— відновлення національної символіки як історичної та культурної пам'яті народу;

— об'єктивного висвітлення та відновлення замовчуваних і незаслужено забутих періодів у історії та культурі України;

— утворення республіканського Олімпійського комітету, встановлення прямих зв'язків з міжнародними спортивними організаціями, трактування спорту як складної частини національної культури;

— повернення культурних, історичних та художніх цінностей, вивезених з України, здійснення громадського контролю за збереженням матеріальної та духовної спадщини народу;

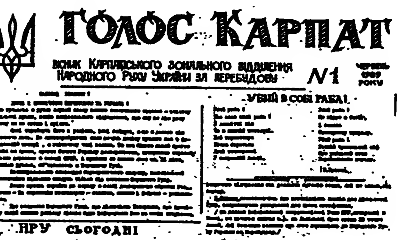
— утвердження історичної справедливості щодо Української греко-католицької та Української автокефальної православної церков як духовної спадщини нації.

2

Резолюція про створення львівської регіональної організації Народного Руху України за Перебудову

Установча конференція представників первинних осередків Народного Руху України за Перебудову, самодіяльних товариств та творчих спілок, трудових колективів, що зібралася у Львові 7 травня 1989 року

У Х В А Л И Л А:

ГОЛОС КАРПАТ
ВІСНИК КАРПАТСЬКОГО ЗОНАЛЬНОГО ВІДДІЛЕННЯ НАРОДНОГО РУХУ УКРАЇНИ ЗА ПЕРЕБУДОВУ
№1
РОКУ
УБИЙ В СОБІ РАБА!
НРУ СЬОГОДНІ

Заголовна сторінка першого числа видання «Голос Карпат».

1. Утворити Львівську регіональну організацію Народного Руху України за Перебудову.

2. Вищим органом Львівської регіональної організації Руху вважати: Конференцію, Раду, Президію; Членів Ради та Президії обрати на Конференції.

3. У своїй діяльності Львівській регіональній організації Руху тимчасово (до схвалення вчасного Статуту, до прийняття Статуту НРУ республіканським установчим з'їздом (керуватися положеннями розділу «Організаційна структура та форми діяльності проекту програми Народного Руху України за Перебудову.

4. Покласти на Раду обов'язки опрацювати проект статуту Львівської регіональної організації Руху і внести його на розгляд наступної конференції.

5. Для здійснення практичної діяльності Львівської регіональної організації Руху утворити комісії:

— організаційну,
— редакційну,
— інформативно-видавничу,
— зовнішніх зв'язків,
— науково-теоретичну,
— міжнаціональних стосунків,
— екологічну,
— соціальну,
— депутатську,
— проблем села,
— свободи совісті,
— правову.

6. Заснувати періодичний друкований орган.

7. Конференція уповноважує Раду, її Президію вийти з клопотанням до Львівської міської Ради народних депутатів про виділення приміщення для роботи структурних утворень Львівської регіональної організації НРУ за Перебудову.

ПРЕЗИДІЯ

Львівської регіональної Ради Народного Руху

1. БРАТУНЬ Р.А., поет, голова Львівської філії асоціації «Зелений світ», народний депутат СРСР.

2. ВАКАРЧУК І.О., професор Львівського університету, народний депутат СРСР.

3. ВЛОХ О.Г., професор Львівського університету.

4. ГОЛУБЕЦЬ М.А., член-кореспондент АН УРСР.

5. ГОРИНЬ М.М., психолог.

6. КАГУЙ П.Б., працівник кооперативу «Знадоба».

7. ПАТИК В.Й., заслужений художник УРСР.

8. ПИЛИПЧУК В.І., робітник заводу «Електропобутприлад».

9. СЕНИК Л.Т., кандидат філологічних наук.

3

Резолюція

10 червня в Києві відбулася наукова конференція, проведена Правлінням Товариства української мови ім. Тараса Шевченка. Її тема — «Розвиток національних мов і питання двомовності». Подаємо резолюцію, прийняту на цій конференції.

1. Концепція національно-російської двомовності (гармонійної двомовності) є науково неспроможною та політично шкідливою. Її примусова реалізація в умовах України спричиняється до практики російської одномовності та денаціоналізації українського народу.

2. Утвердження ленінської національної політики в нашій республіці вимагає надання українській мові статусу державної мови в Українській РСР.

3. В Українській РСР має бути запроваджена на державному рівні система організаційно-правових та фінансово-економічних заходів, скерованих на дійсне впровадження української мови як державної в усі ділянки державного та суспільного життя.

Основу такої системи мають складати:

— Закон Української РСР про внесення змін та доповнень до Конституції Української РСР стосовно надання українській мові статусу державної та

Заголовна сторінка першого числа газети «Вісник Руху».

забезпечення конституційних гарантій національним меншостям і етичним групам користуватись правом рідної мови;

— Закон Української РСР про мови;

— Постанова Верховної Ради Української РСР про порядок введення в дію Закону Української РСР про мови;

— Державна програма розвитку української мови;

— Державна програма розвитку української культури;

— Закон Української РСР про республіканське громадянство;

— Закон Української РСР про економічний суверенітет республіки.

4. Удержавлення української мови — історичний етап у розвитку національно-державного будівництва в суспільному житті республіки — вимагає від партійної організації республіки, творчих спілок, наукових установ і засобів масової інформації політико-виховної роботи, скеровано на:

— виховання трудящих України в дусі розуміння своєї національної приналежності та відповідальності за національно-державне будівництво на Україні, а також на виховання національної свідомості й гідності;

— виховання російського населення, інших меншостей та етнічних груп на терені республіки в дусі поваги й уважного ставлення до українського національного життя, до культури, мови й традицій українського народу, заохочування до пізнання й вивчення української культури, історії, мови, до співучасті в творенні нових національно-культурних цінностей при одночасному забезпеченні національно-культурних потреб росіян, інших національностей та етнічних груп України.

5. Українська держава повинна гарантувати національним меншостям та етнічним групам на терені республіки здійснення права користуватись рідною мовою.

6. Українська держава повинна піклуватись про створення умов для функціонування української мови та розвитку української культури в місцях проживання українців за межами Української РСР у Радянському Союзі, а також в інших країнах. Таку діяльність Українська РСР повинна здійснювати шляхом безпосередніх зносин з урядами союзних республік та закордонних країн.

7. Конференція визнала за необхідне надіслати до ЦК КПРС основні теоретичні підсумки своєї роботи з метою можливого їх урахування при підготовці наступного пленуму ЦК КПРС, що має розглянути проблеми міжнаціональних взаємин у Союзі РСР.

8. Конференція визнала за необхідне надіслати до уряду республіки пропозиції, висунуті під час її роботи щодо першочергових заходів у ділянці застосування української мови в школах і вузах республіки.

ОДЕРЖАНІ ВИДАННЯ — BOOKS RECEIVED

Антонович, Дмитро. *Українська культура.* Мюнхен: Український Технічний Господарський Інститут, 1988, 517 стор.

Англомовні видання українського підпілля, 1946-1947. Редактор Петро Й. Потічний. Торонто: В-во «Літопис УПА», 1987, 608 стор. (Літопис УПА, том 16).

Доценко, О. *Літопис української революції.* Друге видання. Філядельфія: Дослідний Інститут Модноної Української Історії, 1988, 312 стор., 308 стор.

Газети радянської України 1917-1920. Бібліографічний покажчик. Едмонтон: Канадський інститут українських студій, 1988, 111 стор.

Жила Володимир. *Президент Микола А. Лівицький і наша сучасність.* Філядельфія: УММАН, 1989, 36 стор.

Зибаченський, Орест. Воля до свободи. Сідней-Париж: Дослідна фундація ім. О. Ольжича, 1988, 142 стор.

Кислиця, Дмитро. *Світ ясний. Спогади.* Оттава: В-во «Нові Дні», 1987, 450 стор.

Лук'яненко, Левко. *Що далі?* Лондон-Мюнхен: Українська Центральна Інформаційна Служба, 1899, 48 стор.

Матеріяли до історії української медицини, т. II. Павло Джуль, голова Редакційної Колегії. Чікаґо: Українське Лікарське Товариство Північної Америки, 1988, 298 стор.

Підпільні журнали Закерзонської України, 1945-1947. Редактор Петро Й. Потічний. Торонто: В-во «Літопис УПА», 1987, 608 стор. (Літопис УПА, т. 16).

Регенсбург. Статті-спогади-документи. Ню Йорк: Наукове Товариство ім. Шевченка, 1985, 684 стор.

Сапеляк, Степан. *З гіркотою в камені.* Ню Йорк: В-во «Сучасність», 1989, 160 стор.

Патрило, І. Ісидор, ЧСВВ. *Джерела і бібліографія історії української церкви,* Том 2. Рим: Записки ЧСВВ, 1988, 330 стор. (Серія ч. 2, том 46).

Українська Могилянсько-Мазепинська Академія Наук. *Геродотова Скитія* (Книга четверта з Геродотової історії). Переклав з старогрецької мови Степан Онисько. Лондон- Оттава: УММАН, 1989, 55 стор. (Праці відділу українознавства, том IV).

American Reference Books Annual, vol. 20, edited by Bohdan Wynar. Littleton, CO: Libraries Unlimited, 1989. 700p.

Amnesty International Report 1988. London: Amnesty International Publications, 1988. 278p.

Boisclair, Georges. *Saint Volodymyr.* Winnipeg, Man., Volodymyr Publishing House, 1988. 68p.

Burton, William L. *Melting Pot Soldiers: The Union's Ethnic Regiments.* Ames, Iowa: Iowa State University Press, 1988.

Dunn, Dennis J. *Religion and Nationalism in Eastern Europe and the Soviet Union.* Boulder, Colo.: Lynne Rienner Publishers, 1987. 128p. $22.00.

Engel, David. *In the Shadow of Auschwitz: The Polish Government-In-Exile and the Jews, 1939-1942.* Chapel Hill, N.C.: University of North Carolina Press, 1987. 338p.

Fizer, John. *Alexander A. Potebnja's Psycholinguistic Theory of Literature: A Metacritical Inquiry.* Cambridge, Mass.: Harvard Ukrainian Research Institute, 1988.

Jurij Bojko-Blochyn. Schriftverzeichnis, 1930-1988. Friedrich Sholz & Gerhart Schott, eds. Heilderberg, Carl Winter Universitatsverlag, 1989, 100p.

Kipel, Vitaut and Zora Kipel. *Byelorussian Statehood: Reader and Bibliography.* New York: Byelorussian Institute of Arts and Sciences, 1988. 398p.

Kis, Theofil. *Nationhood, Statehood and International Status of the Ukrainian SSR/Ukraine.* Ottawa, University of Ottawa Press, 1989. 114p. (Ukrainian of Ottawa Ukrainian Studies. Occasional Papers No. 1.)

Luckyj, George, S.N. *Keeping A Record. Literary Purges in Soviet Ukraine (1930s). A Bio-bibliography. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1987. 50p.*

Magocsi, Paul Robert. Carpatho-Rusyn Studies: An Annotated Bibliography. Volume I, 1975-1985. New York: Garland Publishing, 1988, 143p.

Schneider, James C. *Should America Go to War?: The Debate Over Foreign Policy in Chicago, 1939-1941.* Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1989. 289p.

Tausend Johre Russische Orthodoxe Kirche, Wolfgang Kasack, ed. Munchen, Verlag Otto Sagner, 1988. 197p.

Turner, Henry Ashby, Jr. ed. *Hitler — Memoirs of a Confidant.* Translated by Ruth Hein. New Haven: Yale University Press, 1987.

Wyman, Mark. *DP: Europe's Displaced Persons, 1945-1951.* Philadelphia: The Balch Institute Press, 1989. 259p.

Wynar, Lubomyr. *Ukrainian Scholarship in Exile: The DP Period, 1945-1952.* Kent, Ohio: Kent State University, Center for the Study of Ethnic Publications and Cultural Institutions, 1989. (Offprint Series #3)

Zaitsev, Pavlo. *Taras Shevchenko. A Life.* Edited and translated by George Luckyj. Toronto, University of Toronto Press, 1988. 284p. (Published for the Shevchenko Scientific Society.)

АВТОРИ

АНТОНОВИЧ, МАРКО, дійсний член НТШ, УВАН і УІТ. Біо-бібліографічні дані видруковано в ж. *Український Історик*, том 25, 1988.

БОЙКО, ЮРІЙ, дійсний член НТШ, УВАН і УІТ. Бувший ректор УВУ і професор-емерит Людвіґ Максіміліян університету в Мюнхені. Видатний літературознавець, автор численних праць з історії української і слов'янських літератур.

Біо-бібліографічні матеріяли: *Jurij Boyko-Blochyn Schriftenverzeichnis 1930-1988*. Heidelberg, 1989.

ВИНАР, БОГДАН, дійсний член НТШ, УВАН і УІТ. Біо-бібліографічні дані подано в ж. *Український Історик*, т. 25, 1988.

ВИНАР, ЛЮБОМИР, дійсний член НТШ, УВАН і УІТ. Біо-бібліографічні дані видруковано в ж. *Український Історик,* т. 25, 1989.

ВАСИЛЕНКО, МИКОЛА, (*1866-1935*), дійсний член НТШ і Української Академії Наук у Києві. Біо-бібліографічні дані видруковано в ж. *Український Історик,* т. 25, 1989.

ВЕРИГА, ВАСИЛЬ, дійсний член НТШ і УІТ. Автор численних праць присв'ячених найновішій історії України, історії українського війська і дослідженням Другої Світової Війни. У 1986 році появилася його обширна студія *Галицька соціялістична совєтська республіка* (*1920 р.*), *Записки НТШ,* т. 203.

ГРУШЕВСЬКИЙ, МИХАЙЛО, (*1866-1934*), найвидатніший український історик, перший президент Української Народньої Республики. Біо-бібліографічні дані видруковано в ж. *Український Історик*, т. 25, 1989.

ДОМБРОВСЬКИЙ, ОЛЕКСАНДЕР, дійсний член НТШ, УВАН і УІТ. Біо-бібліографічні дані видруковано в ж. *Український Історика,* т. 24, 1988.

ЖИЛА, ВОЛОДИМИР, дійсний член НТШ, УВАН й інших наукових установ. Автор численних досліджень присвячених історії української літератури і культури. Професор Українського Вільного Університету.

ЖУКОВСЬКИЙ, АРКАДІЙ, дійсний член НТШ, УВАН і УІТ. Біо-бібліографічні дані видруковано в ж. *Український Історика,* т. 25, 1989.

КУБІЙОВИЧ, ВОЛОДИМИР, (*1900-1985*), дійсний член НТШ, УВАН і УІТ. Видатний географ і демограф, ініціятор і головний редактор *Енци-*

клопедії Українознавства. Автор численних наукових досліджень і *Атласу України і суміжних країв.*

Біо-бібліографічні інформації подано в Володимир Кубійович, *Мені 85* (Мюнхен, Наукове Товариство ім. Т. Шевченка, 1985).

МАЦЬКІВ, ТЕОДОР, дійсний член НТШ, УВАН і УІТ. Біо-бібліографічні інформації видруковано в ж. *Український Історик,* т. 25, 1989.

ЛЕВИЦЬКИЙ, БОРИС, (*1915-1984*), дійсний член НТШ, УВАН і УІТ. Видатний дослідник найновішої історії України під совєтською окупацією і Східньої Европи. Автор численних совєтознавчих досліджень в німецькій, англійській і українській мовах. Голова европейського відділу УІТ.

ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО, НАТАЛІЯ, (*1884-1973*), дійсний член НТШ, УВАН і УІТ. Біо-бібліографічні інформації видруковано в ж. *Український Історик,* т. 25, 1989.

ANNUAL SUBSCRIPTION — РІЧНА ПЕРЕДПЛАТА

Америка/U.S.A.:	$30.00	for individuals
	$32.50	for institutions
Німеччина/Germany:	50	DM
всі інші країни:	$30.00	індивід. передплата
	$32.50	установи

All other subscriptions must be paid in U.S. dollars.

АДРЕСИ ПРЕДСТАВНИКІВ «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИКА»

Головне Представництво на Европу:
Dr. O. Wintoniak
Postfach 37 02 48
8000 München 37
West Germany

Представництва на США:

Нью-Йорк: Dr. O. Dombrovsky
165-16 Clinton Terrace
Jamaica, New York 11432

Клівленд: Dr. Stephen Wolanyk
4301 Orchard PK Dr.
Cleveland, Ohio 44134

Колорадо: Mr. L. Bykovsky
2245 Julian Street
Denver, Colorado 80211

Каліфорнія: Mrs. A. Skop
4168 Woodland Dr.
La Mesa, CA 92041

Філядельфія: Mr. Myroslav Subtelny
5123 N. Marvin St.
Philadelphia, PA 19141

Балтимор-Вашінгтон: Mr. Petro Wojtowych
5515 Wasena Ave.
Baltimore, MD 21225

Чікаго: Prof. A. Antonovych
2222 W. Erie St.
Chicago, Ill. 60612

Дітройт і Віндзор, Онт.: Mr. A. O. List
2919 Glenwood Ave.
Winsor, Ont. N9E 2X7

Головне Представництво на Канаду:
Mr. Karpo Rohowsky
P.O. Box 95
Etobicoke, Ont.
M9C 4V2

Квебек: Mrs. M. Antonovych
3804 Oxford Ave.
Montreal, Que. H4A 2Y2

Манітоба: Mrs. Z. Lawendawsky
Oseredok Boutique
184 Alexander Ave. E.
Winnipeg, Man. R3B 0L6

Головне Представництво на Австралію:
Mr. D. Pyrohiw
75 New Road
Oak Park, Vic. 3046
Melbourne, Australia

Головне представництво і адміністрація «Українського Історика»:

"The Ukrainian Historian"
P.O. Box 312
Kent, Ohio 44240, U.S.A.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

СПИСОК АВТОРІВ, ПРАЦІ ЯКИХ ДРУКУВАЛИСЯ В ЖУРНАЛІ В РОКАХ 1963-1988

Микола Андрусяк, Володимир Антонович, Марко Антонович, Олександер Архімович, Юрій Бадзьо, Олександер Баран, Леонід Бачинський, Лев Биковський, Ярослав Білінський, Константин Біда, Михайло Біда, Юрій Бойко, Богдан Боцюрків, Михайло Брик, Микола Василенко, Наталія Полонська-Василенко, Василь Верига, О. Верхівський, Богдан Винар, Любомир Винар, О. Винницький, Ілля Витанович, Олекса Вінтоняк, С. Волинець, Марта Воляник, Едвард Вайнот, Максим Германюк, Р. Голіят, Степан Горак, Олекса Горбач, Докія Гуменна, Тарас Гунчак, Михайло Грушевський, Маріян Ґавур, Юрій Ґаєцький, Юрій Ґерич, Джім Ґері, Олег Ґерус, Олександер Домбровський, Володимир Дорошенко, Дмитро Дорошенко, Василь Дубровський, Денніс Дун, Михайло Єреміїв, Володимир Жила, Михайло Ждан, Аркадій Жуковський, Ігор Зєлик, Татяна Іванівська, Петро Ісаїв, Ігор Каменецький, Микола Капустянський, Володимир Кедровський, Ст. Кікта, В.Ю. Кисілевський, Роман Климкевич, І. Коровицький, Ф. Кордуба, Ф.Е. Корчмарик, Юрій Книш, Володимир Косик, Володимир Кубійович, Іван Крип'якевич, Євген Крамар, Юрій Лавриненко, К. Лазор, Т. Лапичак, Олег Лащенко, Борис Левицький, Василь Ленцик, Ніколяс Лобковіц, Ернст Людеманн, М.І. Мандрика, Василь Маркусь, Осип Мартинюк, Борис Мартос, В. Маруняк, М. Мельник, Теодор Мацьків, Роман Мизь, В. Міяковський, О. Моргун, о. Іриней Назарко, Симон Наріжний, Мирослав Небелюк, Дмитро Оглоблин, Олександер Оглоблин, Дмитро Олянчин, Євген Онацький, Василь Омельченко, Наталія Осадца-Яната, Вадим Павловський, Ярослав Падох, Наталія Пазуняк, Михайло Палій, Кость Паньківський, Ярослав Пастернак, А. Пекар, о. Йосиф Петерс, Т.М. Приймак, Омелян Пріцак, Василь Прохода, С.Ю. Процюк, Іван Раковський, Ярема Раковський, Іван Лисяк Рудницький, Ярослав Рудницький, В. Ревуцький, Ярослав Розумний, В. Сенютович-Бережний, Роман Сербин, Ол. Сидоренко, Роберт Свірінґа, Дарія Сіяк, А. Сірка, Й. Сірка, Михайло Слабченко, Леонід Соневицький, В.П. Стахів, Ігор Стебельський, Олександер Стовба, Володимир Стойко, Петро Стерчо, Богдан Струмінський, Данило Струк, Орест Субтельний, Остап Тарнавський, Іван Тесля, Михайло Тимків, С. Трофименко, Джан П. Гімка, Б. Чопик, Микола Чубатий, Теодор Б. Цюцюра, Панас Феденко, Вікентій Шандор, Лев Шанковський, Стефен Шерер, Юрій Шевельов, Михайло Шляхтиченко, Дмитро Штогрин, Яків Шумелда, Павло Юзик, С. Ярмусь.